

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

6

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

ՀԻՍՏԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ 6-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆԻ ԴԱՍԱԳԻՐԸ

*Խմբագրողությամբ՝
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Բ. Յ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ*

ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ

ԵՐԱՇԽԱՎՈՐԿԱԾ Է ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

2018

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25) (075.3)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) ց72

Հ 282

- Հայոց պատմություն (հնագույն և հին շրջան):
 Հ 282 6-րդ դասարանի դասագիրք /Յարությունյան Բ., Բարխուդարյան Վ., Ղարիբյան Ի., Յովհաննիսյան Պ./ - Եր.: «ՄԱՆՄԱՐ», 2018. - 176 էջ:

Դասագրքի հեղինակներ՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ **Բ. Հարությունյան** – թեմա 1, 3, 5, 8, 9, 10

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս **Վ. Բարխուդարյան** – ներածություն

Պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր **Ի. Ղարիբյան** – թեմա 2

Պատմ. գիտ. թեկնածու, պրոֆեսոր **Պ. Յովհաննիսյան** – թեմա 3, 4, 6, 7, 10

Դասագրքի մեթոդական աշխատանքներին մասնակցել են **Ա. Գյուլբուդաղյանը, Բ. Յախչյանը, Ա. Շահնազարյանը** և **Վ. Պարսամյանը:**

Քարտեզների հեղինակ՝ **Բ. Հարությունյան**, քարտեզագիր՝ **Վ. Մխիթարյան:**

«ՄԱՆՄԱՐ» հրատարակչությունը շնորհակալություն է հայտնում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն **Պ. Ավետիսյանին** և ավագ գիտաշխատող **Ժ. Խաչատրյանին**, ՀՀ պատմության պետական թանգարանի տնօրեն **Ա. Գրիգորյանին**, հնագետներ **Ա. Միմոնյանին** և **Հ. Կարապետյանին՝** դասագրքում օգտագործված լուսանկարների մի մասը սիրով տրամադրելու համար:

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25) (075.3)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) ց72

ISBN 978-9939-62-101-2

- © Բ. Հարությունյան, Վ. Բարխուդարյան, Ի. Ղարիբյան,
 Պ. Յովհաննիսյան, 2018
 © «ՄԱՆՄԱՐ», 2018
 © ԴՏՏՏՀ, 2018

«...դու պատկանում ես նախնական և քաջ ազգի, արդյունավոր ոչ միայն խոսքի և պիտանի խոհականության մեջ, այլև բազմաթիվ մեծամեծ փառավոր գործերով, որոնք մենք կհիշատակենք այս պատմության ընթացքում»:

Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», գիրք Ա, գլ. Ա

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Պատանի՛ բարեկամներ, այս ուսումնական տարվանից դուք սկսում եք սովորել մեր ժողովրդի պատմությունը, որը հայ ժողովրդի կենսագրությունն է: Ինչպես ամեն մի մարդ ունի իր կենսագրությունը, այդպես էլ ազգային պատմությունը մեզ է ներկայացնում մեր ժողովրդի անցած հազարամյակների ուղին: Մեր առաջ հառնում են հայ ժողովրդի աշխարհագրական միջավայրը, նրա կազմավորման գործընթացները, ստեղծագործ աշխատանքի ու հերոսական պայքարի անմահ դրվագները և, իհարկե, դարերի ընթացքում կերտած մշակութային մեծամեծ արժեքները: Ուստի հայ ժողովրդի յուրաքանչյուր զավակ պարտավոր է իմանալ իր ժողովրդի կենսագրությունը, այսինքն՝ հայոց պատմությունը:

Հայոց պատմությունը ժամանակագրական առումով բաժանվում է մի քանի դարաշրջանների: Այդ բաժանումն անվանում են պարբերացում: Ներկայումս պարբերացումը կատարվում է հետևյալ սկզբունքով.

Հնագույն շրջան – անհիշելի ժամանակներից մինչև Վանի թագավորության անկումը:

Հին շրջան – Երվանդունիների թագավորության կազմավորումից մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելը Հայաստանում (IV դարի սկիզբ):

Միջնադարի շրջան – քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց մինչև XVII դարի կեսերը կամ հայ ազատագրական շարժման վերելքը: Այն իր հերթին բաժանվում է **վաղ, զարգացած** և **ուշ** միջնադարի ժամանակաշրջանների:

Նոր շրջան – սկսվում է XVII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժումներով և հասնում մինչև 1918թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի առաջին հանրապետության հռչակումը:

Նորագույն շրջան – ընդգրկում է Հայաստանի առաջին, երկրորդ (Խորհրդային Հայաստանի) և երրորդ հանրապետությունների, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պատմությունը՝ հասնելով մինչև մեր օրերը:

Միջնադարից հայոց պատմության անկապտելի բաղադրիչն է դառնում **հայկական գաղթավայրերի** և **Սփյուռքի** պատմությունը:

Սովորելով քո ժողովրդի պատմությունը, այլ խոսքով՝ ճանաչելով ինքդ քեզ, դու քո ամբողջ էությանը՝ մտքով ու սրտով, կապվում ես քո մայր հողին, հպարտություն զգում քո ժողովրդի պատմության համար, սքանչանում կերտված արվեստով, համաշխարհային մշակույթի ու գիտության մեջ նրա ներդրած մեծ ավանդով: Երբ ճանաչես ու սիրես քո ժողովրդի պատմությունը, քո նախնիների օրինակը քեզ կմղի հերոսական սխրանքների, կհավատաս, որ կա մի շատ թանկ բան՝ հայրենիքը, որին անհրաժեշտության դեպքում պետք է նվիրաբերվել անմնացորդ և ամբողջ էությամբ:

Հայ ժողովուրդն ապրել է հզորության ժամանակներ, ենթարկվել այլևայլ փորձությունների և տոկալով դարերի արհավիրքներին, հասել է XXI դար՝ մեծ զոհողությունների գնով վերականգնելով իր անկախությունը ի դեմս Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության: Սակայն նրա հարևանությամբ ապրող շատ ժողովուրդներ, որոնք անգամ կայսրություններ են հիմնել, չեն դիմացել փորձություններին և ընդմիջտ անհետացել են պատմության թատերաբեմից: Այնքան ամրակուռ էր կերտվել հայ ժողովուրդը, այնքան հարուստ էր նրա մշակույթը և այնքան հզոր նրա ազգային ինքնագիտակցությունը, որ նա համառ ազատագրական պայքարի շնորհիվ ոչ միայն գոյատևեց, այլև, վերականգնելով քաղաքական անկախությունը, իր արժանավոր տեղն զբաղեցրեց աշխարհի ժողովուրդների ընտանիքում: Հենց վերջերս հայ ժողովրդի հերո-

սական պայքարի և նրա զավակների արյան գնով ազատություն ձեռք բերեց արցախահայությունը, ինչը մեր ժողովրդի դարավոր մաքառումների ու պայքարի մերօրյա դրսևորումն է: Անմահ է այն ժողովուրդը, որի զավակները հանուն հայրենիքի ազատության պատրաստ են իրենց կյանքը զոհաբերել: Մեր ժողովրդի պատմության իմացությունը մեզ մեծապես օգնում է ոչ միայն հասկանալ ու արժևորել անցյալը, իմաստավորել ներկան, այլև դասեր քաղել սեփական պատմությունից և կանխատեսել ու կերտել ապագան:

Մեր հայրենիքն այսօր աստիճանաբար վերականգնում է իր ուժերը, զարգանում ու առաջընթաց ապրում: Մենք պետք է քաջ գիտակցենք, որ ոչ ոք մեզ համար հարուստ ու բարեկեցիկ երկիր չի ստեղծելու: Ուստի մեր սրբազան պարտքն է ամբողջ ազգով լծվել մեր երկու պետությունների կայացման, զարգացման և բարգավաճման հայրենանվեր գործին:

Պատանի՛ բարեկամ, լավ սովորիր քո պատմությունը, ճանաչիր քո ազգը և հայրենիքը, ինչը քեզ կօգնի դառնալու քո երկրի արժանավոր քաղաքացի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Հայկական լեռնաշխարհը՝ հայերի հայրենիք: Աշխարհագրական այն տարածքը, որի հետ ի սկզբանե կապված է հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմությունը, կոչվում է **Հայկական լեռնաշխարհ:** Այն բնության ստեղծագործություն է, սակայն, եթե բացառենք չնչին տարբերությունները, զարմանալիորեն համընկնում է մեր պատմական հայրենիքին, որտեղ կազմավորվել, զարգացել ու իր կյանքն է կերտել հայ ժողովուրդը: Հայերն իրենց հայրենիքը կոչում են **Հայք** կամ **Հայաստան**, իսկ մյուս ժողովուրդները՝ **Արմենիա**, և միայն վրացիներն են, որ մեր երկիրն անվանում են **Սոմխեթի**:

Նեմրուֆ լեռան գագաթը կիսալուսնաձև լճով

Հայկական լեռնաշխարհին ընդարձակ երկիր է՝ շուրջ 400 հազար կմ² տարածքով: Նրա կենտրոնական մասը զբաղեցնում է Հայկական հրաբխային բարձրավանդակը, որի նշանակալի մասը Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհն է: Հայկական լեռնաշխարհի մակերևույթը կտրտված է բազմաթիվ լեռնաշղթաներով, որոնց միջև ընկած են արգավանդ հարթավայրեր, որտեղ էլ կենտրոնացած է եղել երկրի բնակչության մեծ մասը: Հայկական լեռնաշխարհի միջին մասը հնում հայտնի էր **Միջնաշխարհ** անունով:

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը, սահմանները, գետերը, լճերը: Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է Փոքրասիական

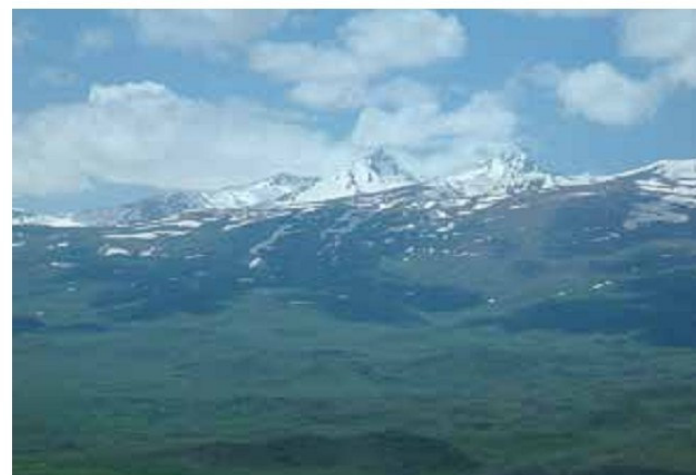
բարձրավանդակի և Իրանական սարահարթի միջև: Այն ունի ծովի մակերևույթից 1500-1800 մ միջին բարձրություն և իշխող դիրք դրանց նկատմամբ: Դրա հետևանքով որոշ աշխարհագրագետներ փոխաբերական իմաստով այն կոչել են «լեռնային կղզի»: Հարավ-արևելքում Հայկական լեռնաշխարհի սահմանն Ուրմիո լիճն է, հյուսիս-արևմուտքում՝ Պոնտական, հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում՝ Փոքր Կովկաս, իսկ հարավում՝ Հայկական Տավրոս լեռները:

Սկիզբ առնելով **Մասիս** (Մեծ Արարատ) լեռնագագաթից (5165 մ) և ձգվելով արևելքից արևմուտք, Հայկական Պար լեռնաշղթան գրեթե երկու հավասար՝ հյուսիսային և հարավային մասերի է բաժանում Հայկական լեռնաշխարհը: Մասիսը համարվել է սրբազան լեռ, և նրա շուրջը բազմաթիվ առասպելներ ու ավանդություններ են հյուսվել: Աշխարհում կան Մասիսից ավելի բարձր լեռնագագաթներ, սակայն դրանցից և ոչ մեկն իր շրջակայքի նկատմամբ այնպես վեր չի խոյանում, ինչպես Մասիսը: Նրա հարևանությամբ բարձրանում է **Սիս** կամ **Փոքր Մասիս** (Փոքր Արարատ) լեռան գեղեցիկ, կոնաձև գագաթը:

Հայկական Պար լեռնաշղթան հարավից և Արագած քառագագաթ լեռնազանգվածը (4095 մ) հյուսիսից եզերում են **Այրարատյան դաշտը**, որի անունը ժողովրդական ավանդությունը կապում է Հայոց թագավոր **Արա Գեղեցիկի** անվան հետ: Ներկայումս այն

Այրարատյան դաշտը Մասիս և Սիս լեռնագագաթներով

Քառագագաթ Արագած լեռը

կոչվում է Արարատյան դաշտ, որի կենտրոնով հոսում է Երասխ (Արաքս) գետը: **Արարատյան դաշտը** մեր հայրենիքի առավել ընդարձակ ու արգասաբեր հարթավայրերից մեկն է: Այն գրեթե մշտապես եղել է երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնը: Այստեղ են գտնվել Հայաստանի նշանավոր մայրաքաղաքներ **Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը և Դվինը**: Այստեղ է նաև Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանը:

Հայկական լեռնաշխարհն իր լեռնային **բարձր դիրքի** շնորհիվ Առաջավոր Ասիայի¹ խոշոր գետերի ջրաբաշխն է²: Այստեղից են սկիզբ առնում **Եփրատ, Տիգրիս, Երասխ (Արաքս), Կուր, Ճորոխ, Գայլ** և մի շարք այլ գետեր, որոնք թափվում են Պարսից ծոց և Կասպից ու Սև ծովեր:

Եփրատի կիրճը Կամախի մոտ

Մեր հայրենիքի մայր գետը **Երասխն** է, որն սկիզբ է առնում **Մերմանց** կամ **Բյուրակն** լեռներից: Այնուհետև, ընդունելով **Ախուրյան, Քասաղ, Հրազդան, Ազատ** և մի շարք այլ վտակներ, միանում է Կուրին և թափվում Կասպից ծով: Հնում Երասխը մի մեծ բազուկով անմիջապես թափվել է Կասպից ծով: Երասխի և նրա վտակների ջրերով ոռոգվում են Արարատյան դաշտի մշակովի հողերը: Երասխը Հայկական լեռնաշխարհի միակ խոշոր գետն է, որն ամբողջությամբ հոսում է մեր հայրենիքով: Երասխի կամ Արաքսի մասին

1. Առաջավոր Ասիա է կոչվում Մերձավոր և Միջին Արևելքի ներկայիս տարածաշրջանը, որի մեջ մտնում են Հայաստանի Հանրապետությունը, ԼՂՀ-ն, Թուրքիան, Իրանը, Սիրիան, Իրաքը և այլ երկրներ:

2. Ջրաբաշխ է կոչվում, քանի որ Հայկական լեռնաշխարհի գետերը երկրամասի ջրերը բաշխում են տարբեր ջրային ավազանների վրա:

ցող Հայաստանում խոշոր լճերը սովորաբար կոչվել են ծով կամ ծովակ: Խոշորներից **Սևանա լիճը**, որը հնում հայտնի էր **Գեղամա** կամ **Գեղարքունյաց ծով** անունով, գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքում:

Սևանա լիճը (տեսքը կղզուց)

Վանա լիճը: Առաջին պլանում Աղթամար կղզին է Սբ Խաչ եկեղեցին

Նրա ափերին գտնվել են մի շարք նավահանգիստներ: Լիճն ունեցել է 7 կղզի, սակայն ջրի բարձրանալու հետևանքով երեքն անցել են ջրի տակ: Վանա լճի ամենամեծ ու նշանավոր կղզին **Աղթամարն** է:

Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մասում գտնվում է մեր հայրենիքի ամենամեծ լիճը, որ հնում կոչվել է **Կապուտան**, իսկ ավելի ուշ՝ **Ուրմիո**: Լճի ջրերը խիստ աղի են, որի պատճառով զուրկ է կենդանական և մասամբ բուսական աշխարհից:

Սևանն աշխարհի բարձրադիր լճերից է, ունի քաղցրահամ ջուր: Լիճ են թափվում 29 գետեր ու գետակներ, իսկ նրանից սկիզբ է առնում միայն Հրազդան գետը: Լճում եղել է մեկ կղզի, որը լճի մակերևույթի արհեստական իջեցման հետևանքով վերածվել է թերակղզու:

Հայկական լեռնաշխարհի չքնաղ լճերից է **Վանա լիճը** կամ **Բգնունյաց ծովը**: Այն ավելի քան երկուսուկես անգամ մեծ է Սևանա լճից: Չնայած լճի աղիությանը՝ նրանում բազմանում է տառեխ ձուկը, որ հնում աղ դրած վիճակում արտահանվում էր հարևան երկրներ: Վանա լճում դեռ հին ժամանակներից զարգացած է եղել նավագնացությունը, իսկ

Հայկական լեռնաշխարհի միջին և փոքր մեծության լճերից հիշարժան են **Հյուսիսային ծովակը** կամ **Չըղըրը, Գայլատուն, Արճիշակը** կամ **Արճակը, Նազիկը**:

Հայկական լեռնաշխարհը հաճախակի կրկնվող երկրաշարժերի գոտի է: 1988թ. տեղի ունեցավ Սպիտակի հզոր երկրաշարժը, որին զոհ գնացին տասնյակհազարավոր մարդիկ:

Հայկական լեռնաշխարհին այսօր հանգած հրաբուխների երկիր է: Դրանցից են **Մասիսը, Արագածը, Նեմրուքը, Նեխ-Մասիքը** կամ **Սիփանը**:

Հայաստանի պատմավարչական բաժանումը: Միասնական Հայաստանի թագավորությունը, որ տարածվում էր Կուրի և Երասխի ջրկիցից մինչև Կեսարիա կամ Մաժակ քաղաք, Ք. ա. IV դարում բաժանվեց երկու քաղաքական միավորի՝ Մեծ և Փոքր Հայքերի թագավորությունների: Ք. ա. III դ. կեսերին Մեծ Հայքի թագավորությունից առանձնացավ Ծոփք-Կոմագենեի թագավորությունը, որը, շատ չանցած, իր հերթին բաժանվեց Ծոփքի և Կոմագենեի թագավորությունների: Արտաշես I-ի (Ք. ա. 189-160թթ.) օրոք մարերից Փայտակարան-Կասպքի ու հարևան երկրամասերի գրավումով և Տիգրան II Մեծի կողմից Ծոփքի վերամիավորումով (Ք. ա. 94թ.) վերջնականապես ձևավորվեց Մեծ Հայքի տարածքը: Վերջինս, հույն աշխարհագրագետ Պտղոմեոսի նկարագրության համաձայն, բաժանված էր 20, իսկ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ 15 աշխարհների կամ նահանգների: Դրանք էին Բարձր Հայք, Ծոփք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Սյունիք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիք, Գուգարք, Տայք և Այրարատ աշխարհները: Յուրաքանչյուր աշխարհ բաժանվում էր գավառների, որոնց ընդհանուր թիվը շուրջ 200 էր: Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում ուներ շուրջ 300 հազար կմ² տարածք:

1. «Աշխարհացոյց»-ը աշխարհագրական երկ է՝ ստեղծված V դարում Պատմահայր Մովսես Խորենացու կողմից և խմբագրված VII դարում Անանիա Շիրակացու կողմից:

Եփրատ գետից արևմուտք տարածվում էր Փոքր Հայքի թագավորությունը, որի տարածքն ամենաընդարձակ ժամանակաշրջանում կազմել է 80 հազար կմ²:

Հայկական լեռնաշխարհը կապող օղակ էր Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Նրա վրայով անցնում էին Առաջավոր Ասիայի առևտրական և ռազմական մայրուղիներից երկուսը, որոնց խաչմերուկում ընկած էր Մեծ Հայքի թագավորության Արտաշատ մայրաքաղաքը: Հայաստանը կապող օղակ էր նաև միջերկրածովյան ավազանի, Միջագետքի և կովկասյան երկրների միջև:

Հայաստանի Հանրապետությունը ներառում է պատմական Հայաստանի տարածքի ընդամենը 1/13 մասը՝ 29,8 հազար կմ²: Հայկական երկրորդ պետությունը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, ներառում է շուրջ 12,5 հազար կմ² տարածք: Հայաստանի Հանրապետությունը կազմված է Մեծ Հայքի Այրարատ, Սյունիք, Գուգարք և Ուտիք աշխարհների տարածքի մի մասից, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մեջ են մտնում Արցախը գրեթե ամբողջությամբ, Սյունիքի նշանակալի մասը և Ուտիքի որոշ հատվածներ:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ՝ ԱՅՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ՄԱՍԻՆ

«...Արշակ թագավորը լքեց, թողեց իր նախնյաց բարի ու բնիկ ժառանգությունը՝ հոյակապ, հռչակավոր, երևելի գավառն Այրարատյան, որն ամեն ինչ բուսցնող է, ամեն ինչ տվող, ամեն ինչով լի, մարդկային կյանքին, վայելքին ու երջանկությանն անհրաժեշտ օգտի ու դեղի համար ամեն ինչ ունեցող՝ դաշտեր լայնատարած ու որսալից, շուրջ բոլորը լեռներ գեղեցկանիստ ու փարթամ արոտներով ծածկված, կճղակաբաշխ ու որոճող անասուններով և նրանց հետ էլի ուրիշ բազմատեսակ կենդանիներով լեցուն: Լեռանց բարձր կատարներից ջրեր են հոսում՝ լիովի ոռոգմամբ արբեցնելով դաշտերը, որոնք անթիվ կին ու տղամարդ բնակչությամբ փարթամացած

ուստանն են մատակարարում առատ հացով և գինով, անուշաբույր ու մեղրահամ բանջարեղենով և յուղատու գանազան սերմերով: Իսկ թե հայացքդ առաջին անգամ ես դարձնում դեպի լեռնափեշերը կամ սարահարթերը, ապա նրանց վրա սփռվածը հանդերձներ կկարծես և ո՛չ թե ծաղկաբույս երանգներ՝ տարածված փարթամորեն, անուշահամ ու պարարտ արոտներ, որոնց թանձրախիտ աճած խոտերն արոտական ընտանի անթիվ էշերին ու վայրի կատաղի կենդանիների խմբերին հագեցնելով՝ նրանց գիրացնում են, գավակները պարարտացնում, ճարպակալած մարմինները տոգեցնում: Իսկ անուշահոտ ծաղկանց բույրերը, որ քաջ նետաձիգ ու որսասեր տղամարդկանց և բացօթյա ապրող հովիվներին պարզում են առողջություն, զորացնում են մտքի զգոնությունը և թարմացնում: Այնտեղ կան նաև տեսակ-տեսակ բույսերի արմատներ՝ դեղերի համար պիտանի ու օգտակար, որոնք ըստ ճարտարագետ ու հնուտ բժիշկների երկասիրությունների ճարտարագետ ճանաչողության՝ ախտերն արագորեն բուժում են իբրև սպեղանի և ցավերի մեջ երկար տառապածներին պարզում առողջություն:

...Նրանք... ցույց են տալիս երկրի տակ ծածկված գանձերը, որպեսզի նրանք հավաքեն ի շահ իրենց, ի վայելումն այս աշխարհի թագավորական մեծությունների և ի հաստատություն հարկահանների: Եվ այդ գանձերն են ոսկին ու պղինձը, երկաթն ու պատվական քարերը, որոնք ընկնելով արհեստավորների ձեռքը, թագավորներին զուգում են գեղեցկատեսիլ զարդերով ու բանվածքներով, ինչպիսին են խույրերի, թագերի ու հանդերձների վրա ընդելուզված ոսկեհուռ պաճուճանքները: Այլև լուծելով ջրերի մեջ, բնական մի առանձին անուշություն են հաղորդում ամեն տեսակի խորտիկներին: Բայց ամենաբաղձալի դաշտն Այրարատյան իր վրա գուր տեղը չի սնում եղեգնաձև բույսերի արմատները: Չէ որ նրանցից ծնված որդերն էլ կարմրափայլ զարդերի գույներ են տալիս՝ օգտասերներին ընծայելով շահ ու շքեղություն: Իսկ գետերի ընթացքը՝ բազմատեսակ, մեծամեծ ու մանր, տարբեր համի ու տեսքի ձկներով: Ուրախացնելով լցնում է հարստության շնորհները և հագուրդ է տալիս ժրաջան ու անդանդաղ աշխատողների որովայններին:

Երկիրը, հուրախություն և ի զվարճություն որսատենչ ազատների, իր մեջ անապական ջրերով սնում է բազմատեսակ թռչուններ՝

կաղկաղող ու քաղցրաձայն, առապարասեր, վիմասույզ ու ծակամուտ կաքավների ու սալամբների երամներ, և կամ եղեգնաբնակ, թփերում ու մացառներում թաք կացող պարարտամարմին, անուշահամ վայրի տեսակն աքարների, այլև ջրասուզակ, մամռասեր խոզակեր մեծամարմին թռչուններ, փորը, թանձրն ու սագը և այլազան, անթիվ-անհամար ցամաքային ու ջրային թռչունների բազմություններ: Իսկ նախարարների գունդը, ազատների որդիների հետ, թակարդների շրջափակությամբ երագագիկնք-ուռկաններով, հատուկ կողովներով, որսի էին ելնում. ոմանք ցիռերի ու այծյամների հետևից արշավելով՝ իրենց աղեղների մասին էին հորդորալից բարբառում: Ուրիշները, եղջերուների և եղնիկների հոտերի հետևից ձիարձակ սլանալով, կորովաձիգ տղամարդկանց արիությունն էին ցույց տալիս: Մնացածներն էլ սուսերով, մենամարտիկների պես, վարազների երամակն էին գետին տապալում, կոտորում: Եվ նախարարագուն շատ մանուկներ էլ դաստիարակների ու ծառաների հետ, բազեններով տարատեսակ թռչուններ որսած, դարձյալ բերում էին, ճոխացնում ուրախության ընթրիքները:

...Եվ ահա այսպիսի ըղձալի գավառը, չնաշխարհիկ, ամենախնամ արարիչ Աստծո տվչությամբ ամեն ինչով լցված գավառն Այրարատյան, որ գլուխն է Հայոց աշխարհի, գավառը բարեհամբավ, գավառն ամենալի, որ ինքնին օրինակ է առատաբաշխության, ինչպես Սուրբ գրքի երկիրը Եգիպտացոց ու դրախտն Աստծո....»:

ԳԱՅՈՍ ՊԼԻՆԻՈՍ (ԱՎԱԳ) ՄԵԿՈՒՆԴՈՍԸ՝

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՄԱՍԻՆ

«Մեծ Հայքը, որը սկսվում է Պարիադրես լեռներից, ինչպես ասացինք, Կապադովկիայից բաժանված է Եփրատով, և Եփրատից հետո Միջագետքից բաժանված է Տիգրիսով, որը նվազ հայտնի գետ չէ: (Մեծ Հայքը) ծնունդ է տալիս թե՛ մեկին, թե՛ մյուսին և կազմում է սկիզբը Միջագետքի, որը տարածվում է երկու գետերի միջև. այդտեղ միջանկյալ տարածությունը բնակեցված է Արոեացի արաբների կողմից: Այսպիսով այն ձգում է իր սահմանը մինչև Ադիաբենե, նրանից բաժանված լինելով լայնակի մի լեռնաշղթայով, իսկ ձախ կողմում, լայնությամբ տարածվում է մինչև Կյուրոս (Կուր) գետ՝

անցնելով Արաքս գետից այն կողմ, իսկ իր երկարությամբ տարածվում է մինչև Փոքր Հայք, որից բաժանված է Եվքսիկյան Պոնտոսի մեջ թափվող Ապսարոս գետով և Ապսարոսին ծնունդ տվող Պարիադրես լեռներով»:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԸՍՏ ԿԼԱՎԴԻՈՍ ՊՏՂՈՄԵՈՍԻ

«Մեծ Հայքը հյուսիսից սահմանակից է Կողքիսի (Կոլխիդա) մի մասին, Իբերիային (Վրաստան), Աղվանքին՝ Կյուրոս (Կուր) գետով անցնող գծով: (Մեծ Հայքը) արևմուտքից սահմանակից է Կապադովկիային, Եփրատ գետի մի մասի գծած գծով.... Արևելքից՝ Հիրկանյան (Կասպից) ծովի այն մասին, որ Կյուրոս (Կուր) գետի գետաբերանից.... հասնում է Մարաստանին: Հարավից Մեծ Հայքը սահմանակից է Միջագետքին՝ Տավրոսի գծած գծով, որը հասնում է Եփրատ ու Տիգրիս գետերին և Ասորեստանին»:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմանները: Քարտեզի վրա ցո՛լյց տվեք այդ սահմանները:
2. Ի՞նչ լեռնաշղթաներ գիտեք Հայկական լեռնաշխարհում:
3. Քարտեզի վրա ցո՛լյց տվեք Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր լճերն ու գետերը:
4. Վարչական ի՞նչ բաժանում ունեւ Մեծ Հայքը: Թվարկե՛ք Մեծ Հայքի «աշխարհները»՝ նահանգները:
5. Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունը և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը պատմական Հայաստանի ո՞ր «աշխարհների» տարածքն են ընդգրկում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌԱՇԽԱՐՀԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆՈՐԲԱՆ

Նախնադարի պարբերացումը: Երկրագնդի վրա մարդու նախնիներն առաջացել են 2,5-3 միլիոն տարի առաջ: Դրանց անվանում ենք նախամարդ: Նախամարդիկ երկրի վրա ապրել են տաք կլիմա և նպաստավոր այլ պայմաններ ունեցող տարածքներում: Դա նպաստել է նրանց գոյատևմանը և բազմացմանը: Նախամարդիկ բազմանալով՝ կամաց-կամաց տարածվում են աշխարհով մեկ, իսկ շուրջ մեկ միլիոն տարի առաջ՝ նաև Հայկական լեռնաշխարհում: Դրա համար մեր երկիրը համարվում է մարդու բնակության հնագույն կենտրոններից մեկը:

Նախամարդիկ, չունենալով աշխատանքային գործիք, սկզբում օգտագործում էին սովորական քարը, փայտը կամ մեկ այլ առարկա:

Վանակատի (օբսիդիանի) նմուշներ

Չրջանն անվանում են քարի դար, քանի որ աշխատանքային գործիքները հիմնականում պատրաստում էին քարից՝ վանակատ (օբսիդիան), կայծքար և այլն: Անկասկած, գործիքների մի մասը

Նախնադարյան հասարակության պատմությունը գիտնականները բաժանում են մի քանի շրջանների: Հիմք է ընդունվում, թե հնագույն մարդկանց աշխատանքային գործիքների հիմնական տեսակներն ինչ հումքից էին պատրաստվում:

Քարի դար: Մարդկային հասարակության ամենավաղ

պատրաստել են նաև փայտից և ոսկրից: Բայց դրանք ժամանակի ընթացքում ոչնչացել ու մեզ չեն հասել:

Քարի դարը տևել է հարյուրհազարավոր տարիներ: Այն բաժանվում է երեք շրջանի՝ **հին քարի դար** (պալեոլիթ), **միջին քարի դար** (մեզոլիթ), **նոր քարի դար** (նեոլիթ):

Հին քարի դարը տևել է մինչև Ք. ա. 12-րդ հազարամյակը: Հայաստանի տարածքում նշանավոր են այդ շրջանի՝ Արագածի լանջին գտնվող Արտին լեռան (Թալինի տարածաշրջան), Արզնիի (Կոտայքի մարզ), Ազոխի քարայր (Արցախ) հնավայրերը: Այստեղ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ քարե աշխատանքային գործիքներ: Դրանք ունեն 800-900 հազար տարվա հնություն:

Հին քարի դարի ժամանակ երկրագնդի կլիման հաճախակի ցրտում էր, ուստի նախամարդիկ հիմնականում բնակվում էին բնական քարայրերում: Նրանք ապրում էին փոքր խմբերով՝ **մարդկային հոտերով**: Նախամարդիկ միասին աշխատելով և ապրելով՝ ապահովում էին իրենց սնունդը և պաշտպանվում վայրի գազաններից: Համատեղ աշխատանքը հեշտացնում էր նաև սննդի ձեռքբերումը: Մարդը սկզբում օգտվում էր բնական կրակից, որը կարող էր առաջանալ կայծակից, հրաբուխներից կամ հրդեհներից: Հետագայում մարդը սկսեց կրակ ստանալ արհեստական եղանակով:

Նախնադարյան մարդու գործիքներ

Հինքարեդարյան ձեռքի հատիչներ

Հայտնագործելով կրակը՝ մարդը կարողացավ ոչ միայն պաշտպանվել վայրի գազաններից, տաքանալ ցրտից, այլև խորովել կենդանու միսը: Դրա շնորհիվ նա ունեցավ ավելի համեղ և հեշտ մարսվող կերակուր: Կրակը հնարավորություն տվեց, որ մարդը բնակություն հաստատի երկրագնդի համեմատաբար ցուրտ կլիմա ունեցող տարածքներում: Նույն տեղում նա ստիպված էր երկար բնակվել, որովհետև կրակը տեղից տեղ փոխադրելը բավականին դժվար էր ու վտանգավոր:

Հին քարի դարի մարդը զբաղվում էր որսորդությամբ, իսկ գետերի և լճերի ափերին բնակվողները՝ նաև ձկնորսությամբ:

Նախամարդու աշխատանքային հիմնական գործիքներն էին կոպիտ քարե **ձեռքի հատիչը** և սրածայր փայտը՝ հողից ուտելի արմատներ հանելու համար: Ժամանակի ընթացքում, թեև դանդաղ, սկսեցին պատրաստել բազմատեսակ գործիքներ: Դրանցով հնարավոր էր քերել, կտրել, տաշել, ծակել և այլ գործողություններ կատարել:

Շուրջ 40 հազար տարի առաջ նախամարդն իր արտաքինով սկսեց նմանվել ժամանակակից մարդուն: Նա ուներ արդեն

Նոր քարի դարի կոթող Արևմտյան Հայաստանում

զարգացած ուղեղ և ձեռք էր բերել խոսելու կարողություն: Նրան գիտնականներն անվանում են բանական մարդ:

Միջին քարի դար: Մարդկային հասարակությունը շատ ավելի արագ սկսեց զարգանալ **միջին քարի դարի** (մեզոլիթ) և **նոր քարի դարի** (նեոլիթ) շրջաններում:

Միջին քարի դարը Հայկական լեռնաշխարհում տևել է Ք. ա. 12-րդ հազարամյակից մինչև 10-րդ հազարամյակը: Հնագիտական պեղումները հավաստում են, որ մարդն արդեն հայտնագործել էր նետն ու աղեղը: Դա հեշտացրել էր վայրի կենդանի-

ների որսը: Մարդու սննդի մեջ մեծացավ մսի չափաբաժինը: Իսկ միսը նպաստում էր մարդու ուղեղի զարգացմանը: Այդ ժամանակ ընտելացվել էր նաև շունը՝ մարդու հավատարիմ օգնականը:

Միջին քարի դարի մարդը հավաքչությունից անցում կատարեց պարզունակ **բրիչային հողագործության**: Դա նպաստեց մարդու բուսական, հատկապես հացահատիկային սննդի պաշարների մեծացմանը: Սկսվեց վայրի կենդանիների ընտելացումը, ինչն էլ հանգեցրեց անասնապահության առաջացմանը: Վերջինս նպաստում էր սննդի կայուն պաշարների (միս, կաթ), անասնապահական մթերքներ (բուրդ, կաշի և այլն) ավելացմանը: Խիստ մեծացավ տղամարդու դերը՝ կապված որսորդության, ձկնորսության և անասնապահության զարգացման հետ: Կանայք նախկինի պես զբաղվում էին հավաքչությամբ, բրիչային հողագործությամբ և երեխաների, ծերերի ու հիվանդների խնամքով:

Սննդի կայուն պաշարների ավելացումը հանգեցրեց բնակչության քանակի աճին: Մարդկային հոտը, որ բազմանալով բաժանվում էր երկու և ավելի մարդկային հոտերի, մարդկային հասարակության զարգացման հետևանքով սկսեց բաժանվել մոր գծով արյունակից հարազատների խմբերի: Դրանք կոչվում էին տոհմեր կամ տոհմային համայնքներ: Տոհմերը նոր հողեր մշակելու, ձկնառատ գետեր ու լճեր և որսի կենդանիներով հարուստ տարածքներ յուրացնելու համար բաժանվելով՝ տեղափոխվում էին նոր վայրեր: Ազգակից տոհմերը միասին կազմում էին ավելի խոշոր միավորում՝ ցեղ:

Նոր քարի դար (Նեոլիթ): Տևել է Ք. ա. 10-րդ հազարամյակից մինչև Ք. ա. 6-րդ հազարամյակը: Այս շրջանում քարի մշակման տեխնիկան առավել կատարելագործվում է: Հայտնագործվում է քարե կացինը, որով հեշտանում են ծառեր կտրելը, փայտ մշակելը, սայլեր ու փոխադրամիջոցներ պատրաստելը: Հաստ ծառերի բնից փորում էին նավակներ, պատրաստում թիեր, տնային անհրաժեշտ իրեր, հացահատիկի մշակման համար փայտե գործիքներ և այլ առարկաներ:

Ի հայտ են գալիս մարդու մշտական կացարանները, առաջանում են ընդարձակ և բազմամարդ բնակավայրեր: Մարդը

հայտնագործում է կավից ամաններ պատրաստելու տեխնիկան: Կավե ամանները կրակի վրա թրծելուց հետո կարելի էր երկար ժամանակ օգտագործել: Մարդն արդեն կարող էր կերակուրը եփել, որը դառնում էր հեշտ մարսելի: Բացի դրանից՝ կարելի էր կենդանիների կաթը հավաքել, վերամշակել և դրանով հարստացնել սննդի պաշարը:

Սրբատեղի Արևմտյան Հայաստանում (Նոր քարի դար)

Փաստորեն, մարդը Նոր քարի դարում ոչ միայն օգտագործում էր բնության պատրաստի բարիքները, այլև բրիչային հողագործությամբ ու անասնապահությամբ նպաստում դրանց բազմացմանը:

Բերրի հողերը և արոտավայրերը նպաստեցին մարդկային տոհմերի զանգվածային անցմանը նստակեցության: Իսկ այն տոհմերն ու ցեղերը, որոնք գլխավորապես զբաղվում էին որսորդությամբ, հաճախ տեղափոխվում էին տեղից տեղ՝ հիմնելով Նոր բնակատեղիներ: Նոր քարի դարի մասին արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս հատկապես Շենգավիթի և Պորտաբլուրի (Եդեսիայի մոտ) հնավայրերը:

Պղնձաքարի դարաշրջան (էնեոլիթ): Ք. ա. 6-րդ հազարամյակից սկսվում է պղնձաքարի ժամանակաշրջանը: Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է բազմապիսի մետաղական հանքերով: Տեղաբնիկները շատ վաղուց ծանոթ են եղել ոսկուն, արծաթին, պղնձին, կապարին: Պղնձի մշակության հայտնագործումը մեծ իրադարձություն էր մարդկային հասարակության կյանքում: Պղինձը հեշտ էր մշակվում, բայց փափուկ էր: Դրա համար էլ պղնձե գործիքները չկարողացան գործածությունից դուրս մղել քարե գործիքները: Ըստ անհրաժեշտության օգտագործում էին թե՛ քարը, թե՛ պղինձը:

Պղնձաքարի դարաշրջանում, որն ավարտվեց Ք. ա 4-րդ հազարամյակի կեսերին, աշխատանքային գործիքների տեսականին մեծացավ, իսկ որակը բարձրացավ: Դա նպաստեց մի քանի արհեստների առաջացմանը: Անասնապահությունը զարգացավ, ընտելացվեցին մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիներ: Որպես քաշող ուժ սկսեցին օգտագործել լծկան կենդանիներ՝ եզներ, ձիեր, ավանակներ, ջորիներ: Լուրջ զարգացում ապրեցին կավագործությունը, ջուլհակությունը, կաշվի և բրդի մշակումը:

Բրոնզի դար: Պղնձաքարի դարաշրջանին հաջորդում է **բրոնզի դարը:** Հայաստանում տևել է Ք. ա. 4-րդ հազարամյակի կեսից մինչև Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերը: Մաքուր պղինձն իր փափկության պատճառով գործածության ավելի փոքր շրջանակներ ուներ: Մարդը սովորում է պղնձի և անագի կամ կապարի խառնուրդից ստանալ մի համաձուլվածք՝ բրոնզ, որը շատ ավելի ամուր էր, քան պղինձը, և հեշտ մշակելի: Գործիքները սկսեցին պատրաստել բրոնզից, ինչը զարկ տվեց արհեստների զարգացմանը և մասնագիտացմանը: Մեծ հաջողությունների հասավ մետաղների մշակումը:

Հայկական լեռնաշխարհում լայնորեն շահագործվել են պղնձի, կապարի, ոսկու և արծաթի հանքերը: Մեծաքանակ ու լավ պահպանված իրեր են գտնվել Շենգավիթի, Մեծամորի ու Լճաշենի, ինչպես նաև Շիրակի ու Լոռու մարզերի բրոնզեդարյան դամբարանների պեղումներից: Դրանք կացիներ, մանգաղներ, դանակներ, զենքեր և տնտեսության մեջ օգտագործվող տարատեսակ առարկաներ են: Դրանց թվում շատ կան ոսկուց, արծաթից ու բրոնզից պատրաստված զարդարանքի առարկաներ, գեղարվեստական իրեր և արձանիկներ: Բրոնզի հայտնագործումով մեծ զարգացում ապրեց հատկապես զինագործությունը: Հայկական լեռնաշխարհը դարձավ մետաղամշակության կարևոր կենտրոն:

Բրոնզեդարյան խեցեղեն

Բրնզե գործիքների հանդես գալը նպաստում է բերքատվության բարձրացմանը և տնտեսության բոլոր ճյուղերի արագ

Սիսիան. «Զորաց քարեր» հնավայրը

Մեր երկիրն իրավամբ համարվում է խաղողի մշակության հնագույն կենտրոններից մեկը:

Նույն հնավայրը

րայինով: Ընդարձակվում է ոռոգման ցանցը: Դաշտերի ոռոգման համար ամենուրեք անցկացվում են առուներ: Առատ բերք ստանալու նպատակով սկսում են պարարտացնել հողը: Կարևոր դեր ունեցավ ձիու ընտելացումը: Ձին սկսեցին օգտագործել թե՛ տնտեսության մեջ և թե՛ պատերազմական գործում:

Անասնապահության և հողագործության զարգացման ու ընդարձակման շնորհիվ Հայաստանի լեռնային շրջաններում ապ-

վերելքին: Զգալի զարգանում է հողագործությունը: Ընդարձակվում են մշակովի հողերը, հատկապես հացահատիկային ցանքատարածքները: Բարելավվում են աշխատանքային գործիքները: Հացաբուսերից մշակվում են գարի, ցորեն, կորեկ, հաճար: Հիմնվում են պտղատու այգիներ, մասնավորապես՝ խաղողուտներ:

Հողագործության արդյունավետ զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ հողը վարող արորի հայտնագործումը: Այն գործի դնելու համար օգտագործում էին լծկան կենդանիների ուժը: Դրանով ընդարձակվում են հերկովի տարածքները: Նախկին բրիչային հողագործությունը փոխարինվում է արորայինով:

րող տոհմերն ու ցեղերն առավելապես սկսում են զբաղվել անասնապահությամբ: Հարթավայրերում ու բերրի տարածքներում բնակվողները գլխավորապես զբաղվում են երկրագործությամբ:

Զգալի զարգացում են ապրում կավագործությունը, կտավագործությունը, կաշեգործությունը, փայտամշակությունը և քարագործությունը: Ավելանում է այդ արհեստների արտադրանքը:

Բրոնզի դարում աշխուժանում է ապրանքափոխանակությունն ինչպես հարևան, այնպես էլ հեռու ապրող տոհմերի ու ցեղերի միջև: Յուրաքանչյուրն առաջարկում էր այն, ինչից հարուստ էր, և ձեռք էր բերում այն, ինչի կարիքը զգում էր: Դա իր հերթին նպաստեց փոխադրամիջոցների ու ճանապարհների զարգացմանը:

Բրոնզեդարյան խեցեղեն

Նախնադարյան հասարակության անկումը: Նախնադարում մարդիկ չէին բաժանվում հարուստների և աղքատների: Քանի որ առանձին անհատը չէր կարող իր գոյությունը պահպանել մենակ, ապրում էին խմբերով: Աշխատում էին միասին և ձեռք բերված բարիքներից օգտվում էին հավասարապես:

Սակայն աշխատանքային գործիքների կատարելագործումը նպաստեց ավելի շատ բարիքներ ստեղծելուն: Մարդն սկսեց արտադրել ավելին, քան պետք էր իր գոյությունը պահպանելու համար: Առաջացավ մթերքների ավելցուկ: Այլևս վերացավ ամբողջ տոհմի անդամների համատեղ աշխատանքի անհրաժեշտությունը: Նախկին համայնքն սկսեց բաժանվել խոշոր ընտանիքների կամ գերդաստանների, որտեղ համատեղ ապրում և աշխատում էին մի քանի արյունակից սերունդներ: Ընտանիքներն ունեին իրենց սեփական տնտեսությունը: Հետևաբար՝ ստացված բերքը դառնում էր տվյալ խոշոր ընտանիքի սեփականությունը:

Բարձրանում է շահագրգռվածությունը՝ ավելի շատ արտադրելու: Մեծանում է ընտանիքների միջև մրցակցությունը: Ինչպես և պետք էր սպասել, դա հանգեցրեց բնակչության մի մասի հարստացմանը, իսկ մյուսների՝ աղքատացմանը: Նախնադարյան հավասարների հասարակությունը շերտավորվեց: Աստիճանաբար հարստացան տոհմացեղային ավագանին, ռազմական և կրոնական առաջնորդները: Նրանք ձեռք բերեցին լավագույն ու բերրի հողերը, անասունների հոտերը, որսատեղիները, ձկնառատ գետերն ու լճերը, մետաղների հանքերը:

Դա են հավաստում տոհմացեղային ավագանու և ռազմական առաջնորդների դամբարանների պեղումները: Հնում մահացողի հետ դնում էին բազմաթիվ իրեր, նույնիսկ մորթած ձիեր, մարտակառքեր, սայլեր, սպանված ստրուկներ ու ծառաներ: Դրանք իբր նրան անհրաժեշտ էին հանդերձյալ կյանքում: Այս ամենը, որ գտնվել է Լոռու, Շիրակի, Լճաշենի, Աշտարակի և այլ դամբարանների պեղումների ժամանակ, կարելի է տեսնել Հայաստանի պատմության թանգարանում: Ի հակադրություն սրա՝ տոհմի հասարակ անդամների դամբարանները պարունակում են մի քանի կավե ամաններ, դանակի շեղբեր, հասարակ զարդեր:

Արտավայրերի, անասունների, գույքի ու սննդամթերքի կողոպուտի համար մղվող միջցեղային կռիվներն ու ընդհարումներն այս շրջանում սովորական երևույթ են դառնում: Դա հեշտ ճանապարհով հարստություն դիզելու միջոց էր: Սկզբում այդ կռիվներին մասնակցում էին տոհմի կամ ցեղի բոլոր չափահաս տղամարդիկ: Հետագայում պատերազմը, թալանը և կողոպուտը դարձան նրանց մի մասի մասնագիտական միակ զբաղմունքը: Առաջացան կռվող ռազմիկների խմբեր՝ իրենց առաջնորդներով:

Արտաքին թշնամիներից համատեղ պաշտպանվելու անհրաժեշտությունը Հայկական լեռնաշխարհի տոհմերին և ցեղերին ստիպում է միավորվել ռազմականապես ավելի ուժեղ ցեղային միությունների մեջ: Արյունալի ու հաճախակի կրկնվող կողոպուտը և մարդկանց ստրկացումը Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերին ստիպում էին ոչ միայն միավորվել, այլև կառուցել պարսպապատ ամրություններ՝ ամրոցներ: Այդ ամրոց-

ները կառուցվում էին մեծ քարերով: Դրանք ստացել են կիկլոպյան անունը, իբր թե հսկա կիկլոպներն են կառուցել: Նման բազմաթիվ ամրոցներ կան Սևանի ավազանում, Սյունիքում, Շիրակում և այլուր:

Հայկական լեռնաշխարհում բրոնզի դարի վերջում առաջանում են առաջին պետական կազմավորումները: Դրանք ավազանու և հարուստների ձեռքում վերածվում են բռնության և շահագործման միջոցի: Ստեղծվում են կառավարման առաջին մարմինները և հարկադրանքի միջոցները՝ բանտը, դատարանը, բանակը: Տոհմացեղային ավագանին, ռազմական և կրոնական առաջնորդներն իրենց ձեռքն են վերցնում կառավարման մարմինները: Առաջնորդների իշխանությունն սկզբում սահմանափակվում էր ավագների խորհրդով և ընդհանուր ժողովով: Աստիճանաբար նրանց իշխանությունը դառնում է գրեթե բացարձակ, անսահմանափակ: Նրանց հրամանները ստանում են օրենքի ուժ: Չենթարկվողներին մահ կամ այլ պատիժ էր սպառնում:

Այսպիսով՝ նախնադարի հասարակությունը Հայկական լեռնաշխարհում թևակոխում է պետությունների առաջացման փուլ: Նախնադարյան հավասարների հասարակությունը քայքայվում է: Դրան առավել նպաստեցին Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի կեսին երկաթի հայտնագործումը և աշխատանքային գործիքների, զենքերի պատրաստման ու որսորդության մեջ դրա լայնորեն կիրառումը:

Երկաթի հայտնագործումը: Երկաթի հանքերը բնության մեջ շատ ավելին են, քան պղնձինը: Բայց հանքաքարից երկաթ ստանալու համար անհրաժեշտ էր շատ ավելի մեծ ջերմաստիճանի կրակ, ինչը մարդուն երկար ժամանակ չէր հաջողվում ստանալ: Երբ մարդը կարողացավ երկաթ ձուլել, հասարակությունն ստացավ երկաթե գործիքներ և զենք պատրաստելու էժան հումք: Երկաթն ավելի ամուր էր, քան բրոնզը:

Երկաթի լայնորեն օգտագործումը մարդկային հասարակության մեջ հեղաշրջիչ նշանակություն ունեցավ: Էլ ավելի զարգացան արհեստները, ընդլայնվեց ու մեծացավ առևտուրը:

Նախնադարյան համայնական կարգերն սկսեցին արագորեն քայքայվել, և առաջացան առաջին պետությունները:

Պաշտամունքը և կրոնը: Նախամարդը ոչ մի պատկերացում չունեի պաշտամունքի մասին: Միայն այն ժամանակ, երբ առաջացավ բանական մարդը, նա փորձեց իմանալ, թե ինչու է անձրև գալիս, կայծակ խփում, հրաբուխ ժայթքում կամ ովքեր են իր նախնիները: Պատասխան չգտնելով՝ դրանք վերագրեց նախնիներին, կուռքերին, չար ու բարի ոգիներին: Տոհմերը սովորաբար կարծում էին, թե իրենք առաջացել են որևէ կենդանուց, բույսից կամ առարկայից: Հաճախ տոհմերն իրենց կոչում էին դրանց անուններով (**արծվի, աղավնու, արջի, ցուլի, կաղնու, օձի** և այլն): Չհասկանալով բնական երևույթները (**ձյուն, անձրև, կարկուտ, կայծակ, հեղեղ**)՝ մարդն սկսեց պաշտել դրանք: Օրինակ՝ ջրի պաշտամունքին էին նվիրված ձկնակերպ քարե կուռքերը, որոնք ժողովուրդը կոչում է վիշապներ:

Բնության զարթոնքը, ծառերի ծաղկումը, մահը, հիվանդությունը մարդիկ վերագրում էին բարի և չար ոգիներին: Զոհեր էին մատուցում նրանց՝ խնդրելով խնայել ու բարյացակամ լինել իրենց նկատմամբ: Նախնադարի մարդը կարծում էր, թե մահացածների հոգիները միշտ հետևում են իրեն, հաջողություն կամ անհաջողություն բերում: Դրա համար նրանց զրհեր էր մատուցում:

Աստիճանաբար ձևավորվում է կրոնը: Առաջանում են **սիրո, պտղաբերության, որսորդության, անասնապահության և այլ աստվածություններ:**

Նախնադարյան մարդու հավատալիքներն իրենց պատկերումը գտան նոր ձևավորվող արվեստի մեջ: Մեզ են հասել քարից ու կավից, մետաղներից ու ոսկրից պատրաստված մեծ ու փոքր արձաններ և ժայռերին փորագրված պատկերներ: Հատկապես մեծ արվեստով են արված Սյունիքի և Գեղամա լեռների ժայռապատկերները: Դրանք պատկերում են մարդկանց, կենդանիների, որսի, պաշտամունքային ծիսական շուրջպարերի ու աշխատանքի տեսարաններ:

Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ հնում մարդիկ լավ գիտեին իրենց շրջապատող աշխարհը, կենդանիների վարքը, բուսական աշխարհը, օրվա և տարվա տևողությունն ու եղանակները, թռչունների ձվադրման շրջանը և այլն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ և որտե՞ղ են ապրել հնագույն մարդիկ:
2. Ինչո՞ւ է մեր երկիրը համարվում մարդու բնակության հնագույն կենտրոններից մեկը:
3. Ինչպե՞ս է կոչվում մարդկության պատմության հնագույն շրջանը:
4. Ինչպե՞ս է պարբերացվում քարի դարը:
5. Ո՞ր մետաղներն են ծանոթ եղել Հայկական լեռնաշխարհում ապրող մարդկանց:
6. Ինչպե՞ս հանդես եկան գերդաստանները:
7. Որտե՞ղ ձևավորվեցին առաջին պետական կազմավորումները և պետությունները:
8. Ի՞նչ հեղաշրջիչ դեր ունեցավ բրոնզի և երկաթի գյուտը:
9. Ինչպե՞ս էր բացատրում մարդը բնության անհասկանալի երևույթները:
10. Նախնադարի մարդն ինչո՞ւ էր զոհեր մատուցում:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ դեր ունեցավ պաշտամունքի առաջացումը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

• Քարի դար • Հին քարի դար (պալեոլիթ) • Վանական • Կայծքար • Արտին լեռ • Արզնի • Ազոխի քարայր • Շենգավիթ • Պորտաբլուր • Բանական մարդ • Միջին քարի դար (մեզոլիթ) • Տոհմ • Ցեղ • Նոր քարի դար (նեոլիթ) • Պղնձաքարի դար (էնեոլիթ) • Բրոնզի դարաշրջան • Արոր • Երկաթի դար • Կիկլոսյան ամրոցներ • Վիշապներ • Ոգիներ •

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրում գծե՛ք աղյուսակ և լրացրե՛ք.

Դարաշրջանը	Դարաշրջանի տևողությունը և առանձնահատկությունները

2-ՐԴ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Հայկական լեռնաշխարհը նախնադարյան մարդու հնագույն կենտրոններից մեկն է: Համաձայն ընդունված պարբերացման՝ նախնադարյան մարդկային հասարակության պատմությունը բաժանվում է ներքոհիշյալ դարաշրջանների՝ քարի դար, որն իր հերթին բաժանվում է հին քարի դարի (պալեոլիթ), միջին քարի դարի (մեզոլիթ) և նոր քարի դարի (նեոլիթ), պղնձաքարի դարի (էնեոլիթ), բրոնզի դարի և երկաթի դարի:
2. Մասնավոր սեփականության առաջացմամբ ծնունդ առավ գույքային անհավասարություն, ցեղային ավագանին արագ հարստացավ՝ իր ձեռքում կուտակելով մշակելի հողատարածքների նշանակալի մասը, անասունների շատ հոտեր և այլևայլ հարստություններ: Հանդես են գալիս առաջին զինված ջոկատները, ցեղային միությունները, առաջին պետական կազմավորումները և պետությունները:
3. Չկարողանալով բացատրել բնության երևույթները և զգալով իր անզորությունը դրանց նկատմամբ՝ նախնադարյան մարդը դրանց վերագրում էր գերբնական ծագում և փորձում զոհաբերությունների միջոցով ձեռք բերել դրանց բարյացակամությունը: Օրավուր կուտակվող հավատալիքների հիմքի վրա առաջացավ կրոնը:

ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՆԻՔ

Հնդեվրոպական նախահայրենիքը: Հայ ժողովրդի կազմավորումը տեղի է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում: Սկզբնաղբյուրների վկայությունների համաձայն՝ Ք. ա. 4-2-րդ հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհում ապրում էին բազմաթիվ ցեղեր: Այժմ ապացուցված է, որ այդ ցեղերի մեծագույն մասը պատկանում էր հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին: Այդ ժամանակաշրջանում հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը գտնվում էր Փոքր Ասիայի արևելքում, Հայկական լեռնաշխարհում և Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմուտքում: Այստեղ էին բնակվում ոչ միայն հայերի, այլև գերմանացիների, հույների, պարսիկների, հնդիկների, ռուսների և այլ ժողովուրդների նախնիները:

Ք. ա. 4-րդ հազարամյակի վերջին և 3-րդ հազարամյակի սկզբներին հնդեվրոպական այդ ժողովուրդը մեզ անհայտ պատճառներով դուրս է եկել նախահայրենիքից և տարածվել Հնդկաստանից մինչև Եվրոպայի արևմուտքը՝ ընկած շրջաններ: Հնդեվրոպացիները, լինելով ավելի ուժեղ, կենսունակ ու կազմակերպված, տեղացի ցեղերին պարտադրել են իրենց լեզուն, կենցաղը, սովորույթները և,

Քարաշամբ. արծաթյա թաս
(Ք. ա. XXII-XXI դդ.)

միավորվելով, կազմել են տարբեր ժողովուրդներ: Այսօր նրանց լեզուները միասին անվանում են հնդեվրոպական: Պատճառն այն է, որ դրան պատկանող ժողովուրդները, որոնք բնակեցնում են Հնդկաստանից մինչև Եվրոպա ընկած տարածքները, նախապես խոսել են նույն՝ հնդեվրոպական նախալեզվով:

Հնդեվրոպական ցեղերի այդ տեղաշարժերի հետևանքով է, որ ձևավորվեցին հույները, գերմանացիները, պարսիկները, հնդիկները, ռուսները և սլավոնական մյուս ժողովուրդները: Հայերը հնդեվրոպական միակ տեղաբնիկ ժողովուրդն են, որ ձևավորվել են նախահայրենիքում, չեն հեռացել այդտեղից և գոյատևում են մինչև այսօր: Ուրեմն Հայկական լեռնաշխարհը հայերի և՛ նախահայրենիքն է, և՛ հայրենիքը:

Հայ ժողովրդի կազմավորման մասին ավանդազրույցներ:

Որքան հին է ժողովուրդը, այնքան կցկտուր են նրա կազմավորման վերաբերյալ տեղեկությունները: Այդ պատճառով էլ որևէ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը բացատրելու համար գիտնականները դիմում են զանազան ավանդազրույցների և հնագիտական, լեզվաբանական ու ազգագրական նյութերի օգնությանը: Հայ ժողովրդի կազմավորման վերաբերյալ պահպանվել են մի քանի ավանդազրույցներ: Դրանցից կարելի է առանձնացել հայկական, հունական և վրացական ավանդապատումները:

Հայկ Նահապետի արձանը Երևանում

Հայկական ավանդազրույցը («Հայկի և Բելի առասպել») ծագում է անհիշելի ժամանակներից: Այն հազարամյակների ընթացքում ավանդվել է սերնդից սերունդ և գրի առնվել միայն V դարում Մովսես Խորենացու և VII դարում Սեբեոս պատմիչի կողմից: Հեղինակներն այդ ավանդազրույցը հարմարեցրել են քրիստոնեական աշխարհընկալմանը: Ավանդազրույցի համաձայն՝ հայերի նախնին քաջ աղեղնավոր Հայկ դյուցազնն է: Բաբելոնյան ճախողված աշտարակաշի-

Նությունից հետո հսկաներից մեկը՝ Բելը, իրեն թագավոր է հռչակում և իր իշխանությունը հաստատում բոլոր մարդկանց վրա: Եվ միայն ազատասեր Հայկը, չցանկանալով ենթարկվել բռնակալին, հավաքելով իր որդիներին ու թոռներին, մյուս հարազատներին, հեռանում է դեպի հյուսիս՝ Արարադի երկիրը: Հնագանդեցնելով տեղաբնիկներին՝ Հայկը բարձրանում է Հարքի դաշտավայր և այստեղ հիմնում բնակավայր: Զայրացած Բելը պատգամավորներ է ուղարկում և Հայկին առաջարկում հնազանդվել իրեն: Կտրուկ մերժում ստանալուց հետո, հսկայական բազմությամբ, Բելն արշավում է Հայկի դեմ: Ճակատամարտը, որ տեղի ունեցավ «աղի ջուր և մանր ձկներ ունեցող ծովակի» (Վանա լիճ) ափին, ավարտվեց Հայկի փայլուն հաղթանակով: Նա իր երեքթեյան նետով խոցում է Բելին և սպանում: Բելի զորքը սարսափահար փախչում է: Ինչպես ավանդում է Մովսես Խորենացին, ճակատամարտի վայրում Հայկը դաստակերտ է կառուցում և անվանում Հայք: Եվ մեր երկիրը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք, իսկ ժողովուրդը՝ հայ:

Հայկի մահից հետո նրա որդիներն ու թոռները շարժվում են դեպի հյուսիս, արևմուտք և արևելք ու տարածվում լեռնաշխարհով մեկ: Նրանց անուններով կոչվեցին Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ տեղանուններ: Այսպես՝ Արամայիսի անունով կոչվեց Արմավիրը, Այրարատյան դաշտն անվանվել է Արա Գեղեցիկի անունով, Մասիս լեռը՝ Ամասիայի, Երասխ գետը՝ Երաստի, Շիրակը՝ Շարայի, Սիսականը՝ Սիսակի, Գեղարքունյաց ծովը՝ Գեղամի և այլն:

Հայկի սերնդից էր կորովի և քաջ Արամ Նահապետը, որը Հայոց աշխարհի սահմաններն ընդարձակել է բոլոր ուղղություններով: Նրա անունով է, որ օտար ժողովուրդները մեր երկիրն անվանել են Արմենիա, իսկ ժողովրդին՝ արմեններ:

Հայերի ծագման վրացական ավանդությունը, որ գրի է առնվել X-XI դարերում, ստեղծվել է հայկական ավանդազրույցի ազդեցությամբ: Այս ավանդազրույցի համաձայն՝ կովկասյան բոլոր ժողովուրդների նախահայրը Նոյի ժառանգներից Թորգոմն է: Նրա ութ որդիներից էլ առաջացել են հայերը, վրացիները,

աղվանները և կովկասյան մյուս ժողովուրդները: Եղբայրներն ապստամբել են Բաբելոնի արքա Նեբրովթի (Բել) դեմ, իսկ նրանցից ավագը՝ Հայկը, սպանել է բռնակալին: Այնուհետև Հայկը բոլոր եղբայրներին (Քարթլուսին, Եգերոսին, Ռանոսին և մյուսներին) հատկացնում է տարածքներ, և նրանք ապրում են խաղաղությամբ ու սիրով:

Հունական ավանդությունը ևս ստեղծվել է վաղնջական ժամանակներում: Այն գրի է առել հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնը՝ I դարի սկզբներին: Առասպելում խոսվում է արգոնավորդների մասին, որոնք ոսկե գեղմը ձեռք բերելու համար Յասոնի առաջնորդությամբ «Արգո» նավով նավարկել են դեպի Կոլխիդա: Արգոնավորդներից էր նաև Արմենոսը, որը Հունաստանի Թեսալիա մարզի Արմենիոն քաղաքից էր: Գեղմը հափշտակելուց հետո՝ Արմենոսը բաժանվում է ուղեկիցներից և այլևս չի վերադառնում Հունաստան: Նա իր զինակիցների հետ իջնելով հարավ՝ հաստատվում է Հայկական լեռնաշխարհում: Արմենոսը հպատակեցնում է այդտեղ բնակվող ցեղերին, որոնք սկսեցին անվանվել արմեններ, իսկ երկիրը՝ Արմենիա:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որտե՞ղ է գտնվել հնդեվրոպական նախահայրենիքը:
2. Ո՞ր ժողովուրդն է, որի հայրենիքը և նախահայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհն է:
3. Ի՞նչ ավանդազրույցներ գիտեք հայ ժողովրդի մասին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրում գծե՛ք աղյուսակ և լրացրե՛ք՝ մի կողմում գրելով Հայկի ժառանգների անունները, մյուս կողմում՝ դրանցից առաջացած տեղանունները:

Անուն	Տեղանուն

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Հնդեվրոպական լեզվաընտանիք • Յասոն • Կողքիս (Կոլ-խիդա) • Թեսալիա • Արմենոս • Արմենիա • Քարթլոս • Եգերոս
- Ռանոս • Նեբրովթ (Բել) •

2. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Արատտա, Հայասա, Թեգարամա, Հայկյաններ: Ինչպես գիտենք, Ք. ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներին հնդեվրոպական մայր ժողովուրդը, դուրս գալով նախահայրենիքից, տարածվեց տարբեր ուղղություններով: Հայկական լեռնաշխարհում ապրում էին բազմաթիվ այլ ցեղեր: Ժամանակի ընթացքում այդ ցեղերը միավորվում են առանձին ցեղային միությունների և վաղ պետական կազմավորումների մեջ: Վերջին ուսումնասիրությունների համաձայն՝ Հայկական լեռնաշխարհի առաջին պետական կազմավորումը, որ ձևավորվել է Ք. ա. XXVII դարում, կոչվել է Արատտա: Ըստ շումերական արձանագրությունների՝ այդ երկիրը տեղադրվում է Վանա լճի ավազանում և նրանից դեպի հարավ-արևմուտք ընկած տարածքներում: Այն տնտեսապես զարգացած երկիր էր: Գերակշռել են երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Ունեցել է մարտունակ բանակ:

Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումների վերաբերյալ եզակի տեղեկություններ են պահպանել խեթական արձանագրությունները: Խեթական պետությունը, որ գոյատևել է Ք. ա. XVIII–XII դարերի ընթացքում, տեղադրվում է Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջաններում և տարածվում մինչև Եփրատ: Ք. ա. XV–XIII դդ. խեթական արձանագրություններում արժեքավոր վկայություններ են պահպանվել Եփրատից դեպի արևելք և հյուսիս գտնվող Հայասա կամ Հայասա-Ազգի երկրի մասին: Խեթական թագավորները բազմաթիվ արշավանքներ են ձեռնարկել Հայասան նվաճելու մտադրությամբ, բայց անհաջողության են մատնվել: Այս հակամարտությունը շարունակվել է երկուսուկես դար: Նույն այդ արձանագրություններից պարզվում է, որ Հայասան եղել է կազմակերպված պետություն, ունեցել է թագավոր,

700 մարտակառք և 10-հազարանոց զինված ուժեր: Այստեղ նշանակալի զարգացման են հասել երկրագործությունը, անասնապահությունն ու արհեստագործությունը: Հիշատակվում են Ազգի, Թիլ, Կումախա, Բիթառիգա, Անիակա և այլ քաղաքներ: Ուսումնասիրողները եզրակացրել են, որ այդ երկիրն է մեր ժողովրդին տվել նրա հայ ինքնանվանումը: Հայասայի վերաբերյալ տեղեկությունները դադարում են XII դարի սկզբներից, երբ կործանվում է խեթական պետությունը:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում, Եփրատի աջ ափին է գտնվել մեկ այլ հայկական պետական կազմավորում՝ Թեգարամա երկիրը: Աստվածաշնչում այն անվանվում է Թորգոմի տուն: Ինչպես արդեն նշել ենք, Թորգոմը եղել է Հայկի հայրը: Հետաքրքիր է, որ միջնադարյան որոշ հայ հեղինակներ հայերին անվանել են թորգոմածին, թորգոմյան ազգ:

Բարձրաքանդակ Մալաթիայից
(Ք. ա. XII-X դդ.)

Ռազմիկների կուռքեր

Թեգարամայից հարավ ընկած էին Մելիդ (Մալաթիա), արևելք՝ Ծուփանի (Ծոփք), իսկ հարավարևմուտք՝ Արմե և Ուրմե հայկական իշխանությունները: Ասորեստանյան արձանագրություններում Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջաններում հիշատակվում է մեկ այլ հայկական ցեղային միություն՝ Նաիրի, որը տեղադրվում է Վանա լճի և Եփրատի հովտի միջև: Սա եղել է հզոր կազմավորում, որը միավորել է մի քանի տասնյակ (երբեմն՝ 60) ցեղերի: Նաիրին հաջողությամբ է մարտնչել ասորեստանյան զավթիչների դեմ և բազմիցս հաղթել նրանց: Հենց Ասորեստանի դեմ մղվող պայքարն է նպաստել այդ ցեղերի միավորմանն ու պետական կազմավորման ստեղծմանը:

Բացի նշվածներից՝ հիշատակվում են նաև Դիաուլսի (հետագայում՝ Տայք), Էթիունի, Ազա և այլ ցեղային միություններ: Էթիունին միավորել է ավելի քան 20 ցեղերի: Այդ երկրի ներքին կյանքի վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ են հայտնաբերվել Սևանա լճի ափին գտնվող Լճաշենի պեղումներից (զենք, զրահ, պերճանքի առարկաներ, սայլեր և այլն):

Վանա լճից դեպի հարավ ընկած տարածքներում է գտնվել Ուրուատրի ցեղային միությունը, որը միավորում էր 8 ցեղերի: Ք. ա. XIII դարում Ուրուատրի է արշավել Ասորեստանի Սալմանասար I թագավորը: Նա նվաճել է այն և այդ մասին թողել արձանագրություն:

Նշված բոլոր ցեղային միություններն ու պետական կազմավորումները նշանակալի մասնակցություն են ունեցել հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացին:

Հայկական լեռնաշխարհի առաջին միասնական հայկական պետությունը Հայկյանների Արարատյան թագավորությունն էր, որը հանդես է գալիս Ք. ա. XI դարի վերջերին: Տերության առաջին արքան Հայկի ժառանգներից Արամայիս Նահապետն էր: Նա է կառուցել Արմավիր քաղաքը: Արամայիսի օրոք Արարատյան թագավորությունն ամրապնդվում է և ընդարձակվում՝ ներառելով նաև Շիրակը, Գուգարքը, Սյունիքը և Ուտիքը: Ցավոք, արձանագրություններում տեղեկություններ չեն պահպանվել Արամայիսի հաջորդների մասին: Միայն հայտնի է, որ նրանք համառ դիմադրել են

Պատկերազարդ բրոնզեպատ գոտի Լճաշենից (Ք. ա. XII-X դդ.)

Սայլեր Լճաշենից (Ք. ա. XIV-XIII դդ.)

ասորեստանյան նվաճողներին և պաշտպանել իրենց երկրի անկախությունը:

Հարևան Ասորեստանում Արարատյան թագավորությունը հայտնի էր Ուրարտու անվանաձևով, որը, ինչպես պարզել են ուսումնասիրողները, դեռևս Աստվածաշնչում վկայված Արարատ երկրանվան ասորեստանյան տառադարձությունն է: Ավելի ուշ՝ սովորույթի ուժով, ասորեստանցիները Հայկական լեռնաշխարհում ի հայտ եկած Վանի (Բիայնիլի) թագավորությունը նույնպես անվանում են Ուրարտու, այսինքն՝ Արարատ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է մեզ հայտնի առաջին պետական կազմավորումը Հայկական լեռնաշխարհում և ե՞րբ է հանդես եկել:
2. Ինչպիսի՞ պետություն է եղել Հայասան, ինչո՞վ էր հիմնականում զբաղվում Հայասայի կամ Հայասա-Ազգիի բնակչությունը:
3. Ի՞նչ տեղեկություններ են հայտնի Թեգարամա երկրի մասին:
4. Էթիունի պետական կազմավորումը Հայկական լեռնաշխարհի ո՞ր մասում է գտնվել:
5. Ինչպե՞ս է կոչվել Վանա լճից հարավ ընկած տարածքում գտնվող հզոր ցեղային միությունը: Քանի՞ ցեղերի էր միավորում: Ի՞նչ գիտեք այդ ցեղային միության մասին:
6. Ե՞րբ է հանդես եկել առաջին համահայկական թագավորությունը Հայկական լեռնաշխարհում և ինչպե՞ս է կոչվել:
7. Ո՞ւմ օրոք է կառուցվել Արմավիր քաղաքը:
8. Ինչպե՞ս է ծագել Հայաստանին տրված Ուրարտու անվանումը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Հայկական լեռնաշխարհի քարտեզի վրա փորձե՛ք գտնել այնտեղ կազմավորված ցեղային միությունների և պետական կազմավորումների տեղերը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արատտա • Խեթական պետություն • Թորգոմի տուն • Հա-
յասա-Ազգի • Մելիդ • Ծուփանի • Կումախա • Արմե • Ուրմե •
Էթիունի • Ազա • Ուրուատրի • Արարատյան թագավորություն •
Արամայիս • Արմավիր •

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ՀԱՅԿԻ ՄԱՍԻՆ

«Այս Հայկը, ասում է, վայելչակազմ էր, թիկնավետ, գեղազան-
գուր մազերով, վառվռուն աչքերով, հաստ բազուկներով: Սա քաջ և
երևելի հանդիսացավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք
ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների ու դյուցազունների վրա
տիրապետելու: Սա խրոխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնա-
տիրության դեմ, երբ մարդկային ցեղը սփռվում, տարածվում էր
ամբողջ երկրի լայնության վրա՝ բազմամբոխ հսկաների, անչափ
կատաղիների և ուժեղների մեջ: ...Հայկը, չկամենալով սրան (Բելին)
հնազանդվել, Բաբելոնում իր Արամանյակ որդուն ունենալուց հետո,
չվեց գնաց Արարադի երկիրը, որ գտնվում է հյուսիսային կողմերում,
իր որդիներով, դուստրերով և որդիների որդիներով, գորավոր
մարդկանցով՝ թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, և ուրիշ ընդոծիներով,
նրան հարած եկվորներով և բոլոր տուն ու տեղով»:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ՝ ՀԱՅԿԻ ՀԱՋՈՐԳՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Սրանից հետո, ասում է նա, Հայկը դառնում է իր բնակության
տեղը. իր Կադմոս թոռին պարզևում է շատ ինչք պատերազմի ավա-
րից և անվանի մարդիկ իր ընդոծիներից: Նրան հրամայում է իր
առաջին տանը բնակություն հաստատել, իսկ ինքը գնում դադար է
առնում Հարք կոչված դաշտում: Սա տարիներ ապրելով... մեռավ,
ամբողջ տոհմը հանձնելով իր Արամանյակ որդուն:

Իսկ սա իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին և Մանավազին իրենց
ամբողջ աղխով, ինչպես Մանավազի որդի Բազին, թողնում է Հարք

կոչված տեղում: ....Իսկ Արամանյակը ամբողջ բազմությունն առնելով չվում է դեպի հյուսիս-արևելք և գնում իջնում է բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված մի խոր դաշտավայր, որի միջով մի կարկաչահոս գետ է անցնում արևմտյան կողմից, և դաշտի արևելյան մասը կարծես մեջքի վրա պառկած երկարությամբ ձգված է արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում են բազմաթիվ ականակիտ աղբյուրներ.... Իսկ հարավային արեգակնապլաց լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել է երկրից՝ պինդ գոտևորված մարդու երեքօրյա ճանապարհի շրջապատով.... Արամանյակն այս խոր դաշտում բնակվելով՝ շենացնում է մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում, լեռն իր անվան նմանությամբ կոչում է Արագած, իսկ կալվածքը՝ Ոտն Արագածո....

Արամանյակը տարիներ ապրելուց հետո սերեց Արամայիսին.... Արամայիսն իր բնակության համար տուն է շինում գետի ափին՝ մի բլուրի վրա և իր անունով այն կոչում է Արմավիր, իսկ գետի անունը իր թոռան՝ Երաստի անունով դնում է Երասիս: Իսկ իր որդուն՝ բազմագավակ և շատակեր Շարային ամբողջ աղխով ուղարկում է մի մերձակա արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում. նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ»:

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՑ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Այս ազգի մասին կա մի այսպիսի հնախոսություն: Արմենոսը՝ թեսալական Արմենիոն քաղաքից, որը գտնվում է Փերեի և Լարիսայի միջև՝ Բոյբեիսի (լիճ) մոտ, Յասոնի հետ արշավեց Արմենիա: Կյուրսիլիոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին, որոնք արշավել են Ալեքսանդրի հետ, (և) նրանց հետ եկողները ասում են, թե երկիրը նրա անունից կոչվել է Արմենիա: (Ասում են) նաև, թե Արմենոսի հետ եղողներից ոմանք բնակեցրել են Ակիլիսենեն (Եկեղյաց գավառ), որը նախապես Սոփենեի (Շոփքի) (իշխանության) տակ էր, մյուսները՝ Սյուսպիրտիսում (Սպեր) մինչև Կալաքենե և Ադիաբենե, Հայաստանի սահմաններից դուրս....»:

ՄՈՎԱՅԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԵՐԻՆ ՏՐՎԱԾ «ԱՐՄԵՆ» ԱՆՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջագործություններ է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր երկիրը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»:

3-ՐԴ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Հայկական լեռնաշխարհը վաղնջական ժամանակներից բնակեցված է եղել բազմաթիվ ցեղերով, որոնց գերակշիռ մասը հայկական էր: Առաջին պետական կազմավորումը՝ Արատտան, հանդես է եկել Ք. ա. XXVII դարում:
2. Փոքր Ասիայում ապրող խեթական ցեղերը Ք. ա. XVIII դ. ստեղծում են խեթական ուժեղ պետությունը, որը գոյատևում է մինչև Ք. ա. XII դարը:
3. Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում ծնունդ է առնում Թորգոմի տուն կամ Թեգարամա պետական կազմավորումը, որին բախտ էր վիճակված վճռական դեր խաղալ հայ ժողովրդի կազմավորման գործում:
4. Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան մասում՝ Ք. ա. XV-XIII դդ. խեթական աղբյուրներում հիշատակվում է Հայասա կամ Հայասա-Ազգի պետական կազմավորումը, որը խեթական պետության դեմ մղած երկարատև և ծանր կռիվներից հետո պահպանում է իր անկախությունը:
5. Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն են ունեցել մի շարք ցեղային միություններ և այլ պետական կազմավորումներ, որոնցից հիշատակության արժանի են Նաիրի և Ուրուատրի ցեղային միությունները, Մելիդի, Էթիունիի, Ծուփանիի պետական կազմավորումները:
6. Առաջին միասնական հայկական պետությունը հայկական աղբյուրներում հայտնի է Հայկյանների Արարատյան թագավորություն անունով, որը հանդես է գալիս Հայկական լեռնաշխարհում Ք. ա. XI դարի վերջերին: Առաջին թագավորը եղել է Արամայիսը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

**ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅՎԱԿԱՆ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Վանի (Տուշպայի) միջնաբերդը

Վանի թագավորության հիմնադրումը Ք. ա. IX դարում: Հայկյանների հայկական պետությունը՝ Արարատյան թագավորությունը, գոյատևեց մինչև Ք. ա. IX դարի կեսերը: Ասորեստանցիների դեմ մղված երկարատև ու համառ պատերազմների հետևանքով խիստ թուլացավ և ստիպված էր իր տեղը զիջել մեկ այլ

քաղաքական միավորման: Դա Բիայնիլի թագավորությունն էր: Գիտնականները պարզել են, որ Բիայնիլի անվանաձևը ծագում է Վան քաղաքի անվանումից, և դա է պատճառը, որ այդ երկիրն անվանում են նաև Վանի թագավորություն: Ինչպես գիտենք, հարևան ասորեստանցիները սովորույթի ուժով շարունակում են երկիրն անվանել Ուրարտու, այսինքն՝ Արարատ: Ահա այս անվանաձևի ներքո է, որ միջազգային ասպարեզում այդ երկիրն ստանում է պաշտոնական ու ընդհանրացված անվանում՝ Ուրարտու: Այս իրողությունը որդեգրվել է նաև գիտության կողմից և, ավանդույթի համաձայն, Վանի կամ Արարատյան թագավորությունն առ այսօր անվանում են Ուրարտու: Վանի թագավորներն իրենց թողած արձանագրություններում երբեք երկիրը չեն անվանել Ուրարտու և ժողովրդին՝ ուրարտացիներ: Նրանք օգտագործել են Բիայնիլի և բիայնացիներ ձևերը:

Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ Ք. ա. XIII դարի՝ Սալմանասար I-ի արձանագրություններից մեկում հիշատակված Ուրուատրի ցեղային միությունը Ք. ա. IX դարի 60-ական թվականներին արդեն վերածվել էր Ուրարտու անվանումը կրող թագավորության: Պատմության թատերաբեմ իջած այդ պետությունը կազմավորվել է Վանա լճի ավազանում մոտավորապես Ք. ա. 860-ական թվականների վերջերին: Այդ թագավորության մասին առաջին հիշատակությունը պատկանում է Ասորեստանի արքա Սալմանասար III-ին: Նրա՝ Ք. ա. 859թ. արձանագրության մեջ Ուրարտուն վկայակոչվում է որպես թագավորություն: Դեռ ավելին՝ հիշատակվում է ոչ միայն Արամե թագավորի, այլև երկրի Արծաշքու մայրաքաղաքի և ռազմական ուժերի մասին. «Ես մոտեցա Արծաշքուին՝ Արամու (Արամե) Ուրարտացու արքայական քաղաքին»: Այսպիսով՝ Վանի թագավորության հիմնադիր թագավորը Արամեն է (Ք. ա. մոտ 860–840թթ.): Երկրի մայրաքաղաք Արծաշքուն ուսումնասիրողները նույնացնում են միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից Արճեշին, որ գտնվել է Վանա լճի արևմտյան ափին:

Սալմանասար III-ի արձանագրություններում արժեքավոր հիշատակություններ են պահպանվել Վանի թագավորության ռազմական ուժերի, զորատեսակների, ամրոցների, տնտեսության մասին: Այդ տեղեկություններից ենթադրում ենք, որ թագավորությունն ունեցել է ընդարձակ տարածք, քանզի ասորեստանցիները ստիպված են եղել մարտեր մղել Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում:

Ք. ա. 833թ. իրադարձությունների նկարագրությանը նվիրված Սալմանասար III-ի արձանագրությունում արդեն Վանի թագավորության արքա է հիշատակվում Սարդուրի I-ը (Ք. ա. 835–825թթ.), որը խիզախորեն դիմակայել է ասորեստանցիների գրոհներին. «ուրարտացի Սեդուրը (Սարդուրի I) իր հզոր բանակի զորությանը հենվելով հարձակվեց՝ պատերազմ մղելու և ճակատամարտելու համար»: Չնայած պատերազմի անհաջող ելքին՝ Սարդուրին կարողացել է ապահովել իր երկրի անկախությունն ու ազատությունը: Նրա օրոք Վանի թագավորության տարածքն ընդարձակ-

վում է՝ ընդգրկելով հայկական ցեղերով բնակեցված նորանոր շրջաններ, ինչպես օրինակ՝ Տիգրիսի վերին հովիտը: Հավանաբար դա է պատճառը, որ իր թողած արձանագրության մեջ նա իրեն անվանում է «մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, Նաիրիի արքա»:

Տուշպայի հիմնադրման արձանագրությունը

Տուշպա-Վանը՝ մայրաքաղաք: Երկրի բարգավաճ տնտեսության ու հզորության մասին է վկայում Ք. ա. 830-ական թվականների վերջերին Սարգուրի I-ի կողմից նոր մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Խոսքը Վանա լճի արևելյան ափին կառուցված Վան-Տուշպա քաղաքի մասին է: Ինչպես նշվեց, քաղաքի անվանումն առաջացել է ուրարտական արձանագրություններում բազմիցս հիշատակվող Բիայնիլի երկրանունից:

Սարգուրի I-ը քաղաքի շինարարության մասին թողել է հատուկ արձանագրություն, որը տեղադրված է քաղաքի պարսպի մեջ. «Ես քարերն այս բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»: Քաղաքն արագորեն կառուցապատվում է և շուտով վերածվում Մերձավոր Արևելքի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կարևոր կետրոնի: Ժողովրդական ավանդությունը Վան-Տուշպա մայրաքաղաքի կառուցումը վերագրում է Ասորեստանի նշանավոր Շամիրամ թագուհուն՝ այն անվանելով Շամիրամաշեն, Շամիրամակերտ: Պատմական վկայությունները, սակայն, մերժում են այս տեսակետը, քանզի Շամիրամն ապրել է շատ ավելի ուշ, քան հիմնադրվել է Վանը:

Վանի թագավորության հզորացումը (Մենուա, Արգիշտի I և Սարգուրի II): Թագավորությունն ավելի ամրապնդվեց ու ընդարձակվեց Սարգուրի I-ի թոռան՝ Մենուայի օրոք (Ք. ա.

810–786թթ.): Մենուան հիանալի կազմակերպիչ, քաղաքագետ ու ռազմական գործիչ էր: Նա ստեղծեց հզոր ու մարտունակ բանակ: Կարողացավ հակահարված հասցնել ասորեստանյան ծավալապաշտական նկրտումներին և պաշտպանել երկրի սահմանները: Մենուան միաժամանակ շարունակեց հայաբնակ մարզերի միավորման գործընթացը: Նա Վանի թագավորությանը միացրեց Արածանի գետի հովիտը, Արարատյան դաշտի մի մասը, հարավում՝ Ալզի (Աղձնիք) երկիրը, Սասունը, Մշո դաշտը, հյուսիսում՝ Դիաուեխի (Տայք) երկիրը և այլն: Երբ Մենուան Ք. ա. 791թ. հուժկու հավաժով հետվանեց Ասորեստանի հերթական կողոպտիչ արշավանքը՝ Վանի թագավորությունը դարձավ տարածաշրջանի հզոր տերություններից մեկը:

Մենուան զգալի ջանքեր է գործադրել նաև երկրի տնտեսական կյանքը, մասնավորապես գյուղատնտեսությունը զարգացնելու ուղղությամբ: Նա ձեռնարկել է հին աշխարհի նշանավոր կառույցներից մեկի՝ 72 կմ երկարությամբ ջրանցքի կառուցումը: Այս կառույցի շնորհիվ յուրացվել են ընդարձակ հողատարածություններ, ընդլայնվել են այգիներն ու ցանքատարածությունները: Ջրանցքը ջուր է մատակարարել նաև Վան քաղաքին: Ի դեպ, ջրանցքն այդ դերը հաջողությամբ է կատարում նաև այսօր: Ջրանցքի պատերի վրա արքան թողել է 14 արձանագրություններ: Դրանցից մեկում նշված է. «Այս ջրանցքը Մենուան անցկացրեց: Մենուայի ջրանցք է անունը»: Հետագայում մեր նախնիները ջրանցքի կառուցումը թյուրիմացաբար վերագրել են

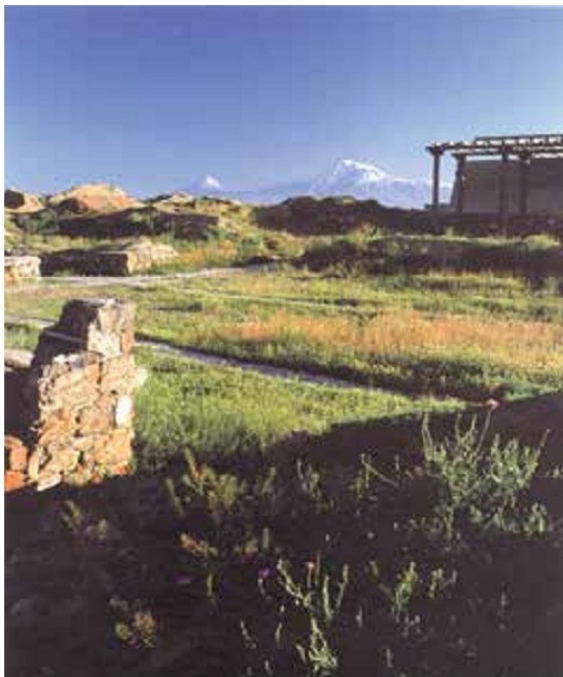
Արգիշտի I-ի արձանագրությունը Էրեբունի բերդաքաղաքի հիմնադրման մասին (Արին-բերդ, Ք. ա. 786թ.)

Ռուսա II-ի արձանագրությունը Իլդարունի (Հրազդան) գետից ջրանցք անցկացնելու մասին (Ջվարթնոց, Ք. ա. VII դ.)

դարձյալ Շամիրամին՝ անվանելով «Շամիրամի ջուր»: Մենուան ավարտին հասցրեց Տուշպայի կառուցապատումը: Երկրի տարբեր շրջաններում կառուցեց նոր քաղաքներ, որոնցից նշանավոր է հատկապես Արաքսի աջ ափին, Մասիսի լանջին կառուցված Մենուախինիլի քաղաքը:

Վանի թագավորության հզորացումը շարունակվեց Մենուայի որդու՝ Արգիշտի I-ի գահակալման տարիներին (Ք. ա. 786–764թթ.): Արգիշտի I-ը տերության սահմաններում ընդգրկեց Արարատյան դաշտը, Սևանա լճի ափամերձ արևելյան շրջանները, արևմուտքում՝ Եփրատի հովիտը, հյուսիսում՝ Շիրակը և Ջավախքը: Այսպիսով՝ Արգիշտի I արքան Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը, որ բնակեցված էր հիմնականում հայախոս ցեղերով, կարողացավ միավորել մեկ կենտրոնացված պետության մեջ, որը հսկայական դեր խաղաց հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացում:

Արգիշտի I-ը հաջողությամբ լուծեց նաև հարավից անընդհատ իր տերությանը սպառնացող ասորեստանյան վտանգը: Ընկճելով Ասորեստանի ռազմական ուժերին՝ Արգիշտի I-ը իր գերիշխանությունն է հաստատում տարածաշրջանում: Վանի թագավորությունը դառնում է Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերությունը:

Էրեբունի ամրոցը

Այս իրողությունը հավաստում են նաև իրենք՝ ասորեստանցիները: Նրանք արձանագրում են. «Արգիշտի Ուրարտացու անունը ահարկու է որպես ծանր հողմ, նրա ռազմական ուժերը մեծաքանակ են»:

Արգիշտի I-ի գործունեության մեջ առանձնանում է քաղաքաշինության բնագավառը: Իր թագավորության հինգերորդ տարում՝ Ք. ա. 782թ., ներկայիս Երևանի տարածքում (Նոր Արեշ և

Վարդաշեն թաղամասերի միջև) նա կառուցում է Էրեբունի ամրոցը, որի վերաբերյալ թողնում է հատուկ արձանագրություն. «...Ես, Արգիշտի՝ Մենուայի որդի, այս հոյակապ ամրոցը կառուցեցի և հաստատեցի Էրեբունի անունը»: Գիտնականների կարծիքով՝ մեր մայրաքաղաք Երևանի անունը ծագում է Էրեբունի անվանումից: Երևանը աշխարհի հնագույն քաղաքներից է: 2018թ. կլրանա Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2800-ամյակը: Էրեբունու կառուցումից վեց տարի անց՝ Ք. ա. 776թ., հինավուրց Արմավիրի հարևանությամբ Արգիշտի I-ը կառուցում է ևս մի քաղաք, որն իր անունով կոչում է Արգիշտիխինիլի: Շուտով այս քաղաքը դառնում է Վանի թագավորության ամենանշանավոր քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական կենտրոններից մեկը: Հետաքրքիր է, որ ժողովուրդը շարունակում էր քաղաքն անվանել Արմավիր, որը պահպանվեց նաև հաջորդ՝ Երվանդունիների թագավորության շրջանում:

Արգիշտի I-ից հետո գահ բարձրացավ նրա որդի Սարդուրի II-ը (Ք. ա. 764-735թթ.), որի օրոք երկրի ռազմական ու տնտեսական վերելքը շարունակվեց: Նա ճնշեց երկրի տարբեր ծայրամասերում ծագած ապստամբությունները: Վերջնականապես հնազանդեցրեց Շիրակը, Վելիքուխին (Գեղարքունիք), Մելիդի հայկական իշխանությունը: Նա գրավեց հայկական ցեղերով բնակեցված ու դեռևս չմիավորված վերջին տարածքը՝ Արցախը, և հասավ Կասպից ծով: Շարունակելով ընդարձակել տերության սահմանները՝ Սարդուրի II-ի բանակները հյուսիսում հասան Սև ծովի ափեր, արևելքում՝ Կասպից ծով, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Միջերկրական ծով: Սիրիայի տարածքի գրավումից հետո հասնելով Բաբելոն՝ նա Ասորեստանը շրջափակեց երեք կողմերից: Այդ երկիրը կանգնած էր Վանի թագավորության կողմից նվաճվելու իրական սպառնալիքի առջև:

Արտաքին ահազնացող վտանգն ասորեստանյան ավագանուն ստիպել է միավորվել, վերջ տալ տարածայնություններին և ընդդիմանալ Վանի թագավորությանը: Գահ բարձրացած Թիգլատ-Պալասար III-ը արտակարգ միջոցառումներ ձեռնարկեց զինված ուժերը կարգի բերելու և մարտունակ բանակ ստեղծելու

ուղղությամբ: Ք. ա. 843թ. մեծ ջանքերի գնով նա կարողացավ պարտության մատնել Սարդուրի II-ի զորքերին և նրանց հետ

Որմնանկար Էրեբունիից
(Ք. ա. VIII դ.)

մղել Ասորեստանի սահմաններից: Իսկ Ք. ա. 735թ. ասորեստանյան բանակը ներխուժել է Վանի թագավորության տարածք և պաշարել մայրաքաղաքը: Ճիշտ է, հակառակորդը չկարողացավ գրավել Տուշպայի միջնաբերդը, սակայն քաղաքը թալանվեց ու ավերվեց: Ասորեստանյան բանակը հետ դարձավ գերինների հսկայական բազմությամբ ու հարուստ ավարով:

Թագավորության պայքարն արտաքին ուժերի դեմ: Ասորեստանյան բանակից Ք. ա. 735թ.

կրած ծանր պարտությունը թեև զգալի չափով թուլացրեց Վանի թագավորությանը, սակայն գահ նոր բարձրացած Ռուսա I-ը (Ք. ա. 735-713թթ.) լի էր վճռականությամբ՝ շարունակելու պայքարը հանուն երկրի ամբողջականության պահպանման: Նա վերակառուցեց բանակը, ավելացրեց զինվորների թվաքանակը, երկրի սահմանների երկայնքով կառուցեց ռազմականացված հենակետեր և ամրոցներ, ճնշեց ծայրամասային որոշ գավառների ըմբոստությունը, կատարեց նոր նվաճումներ:

Վանի թագավորության համար այս ճակատագրական պահին՝ Ք. ա. 715թ., Հյուսիսային Կովկասից երկիր ներխուժեցին կիմերական ռազմաշունչ քոչվոր ցեղերը: Ծանր պարտություն կրելով մարտադաշտում՝ Ռուսա I-ը դիվանագիտական հաջող բանակցություններ վարեց կիմերների հետ և նրանց համոզեց ուղղվել դեպի Փոքր Ասիայի խորքեր: Նրանք հաստատվեցին Կապադոկիայում: Հատկանշական է, որ հայկական սկզբնաղբյուրներում այդ երկրամասը կիմերների անունով կոչվում է Գամիրք: Ռուսան կարողացավ նաև կիմերների ուժերն ուղղել

երկրի մշտական հակառակորդ Ասորեստանի դեմ: Այդ ժամանակ այստեղ գահ էր բարձրացել ռազմական նշանավոր գործիչ Սարգոն I-ը, որը մի քանի հաջող արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Վանի թագավորություն: Հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ Ք. ա. 714թ. արշավանքը, որի ընթացքում Ռուսան պարտվեց: Ասորեստանցիները գրավեցին ու թալանեցին Վանի թագավորության կրոնական կենտրոն, Խալդի աստծո գլխավոր տաճար Արդինի-Մուծածիրը: Դրությունն ավելի ծանրացավ, երբ հյուսիսից դեպի Վանի թագավորություն իրենց արշավանքներն սկսեցին սկյութական ցեղերը: Քոչվորական այս ցեղերը հավասարաչափ սպառնում էին նաև Ասորեստանին: Այդ իսկ պատճառով երկու հին անհաշտ հակառակորդ երկրները միմյանց հետ դաշինք կնքեցին ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Թագավորության անկումը: Ք. ա. VII դ. առաջին կեսին Վանի թագավորությունը մեկ անգամ ևս իրեն դրսևորեց որպես հզոր պետություն: Դա մեծապես պայմանավորված էր Ռուսա II-ի (Ք. ա. 685–645թթ.) գործադրած համառ ջանքերով: Նա դիվանագիտական ճշգրիտ քայլերով կարողացավ զսպել Ասորեստանի թշնամական գործողություններն ընդդեմ Վանի թագավորության: Ապահովելով երկրի երկարատև ու կայուն խաղաղությունը՝ թագավորը զարկ տվեց շինարարությանը, տնտեսությանը և առևտրին: Նրա օրոք ներկայիս Երևանի տարածքում գտնվող Կարմիր Բլուրի վրա կառուցվեց կարևոր տնտեսական ու ռազմական հենակետ Թեյշեբաինի քաղաքը: Թեև Ռուսա II-ն արձանագրություններում իրեն անվանում է «թագավոր հզոր», սակայն գահակալության վերջին շրջանում թագավորության տարածքն արդեն սահմանափակված էր Վանա լճի շրջակայքով և Արարատյան դաշտով:

Ռուսա II-ից հետո արձանագրություններում հիշատակվում

Գինու մառան (Կարմիր Բլուր, Ք. ա. VII դ.)

են ևս մի քանի թագավորներ, որոնք, սակայն, չկարողացան վերականգնել տերության երբեմնի փառքը: Նրանց իշխանությունը սահմանափակվում էր գերազանցապես Արարատյան դաշտով: Վանի թագավորությունը անկասելիորեն անկում էր ապրում և VII դ. վերջերին դադարեց գոյություն ունենալուց: Հենց այդ ժամանակ էլ երկրի արևմուտքում վերականգնվեց Հայկյանների երբեմնի տիրապետությունը՝ Պարույր Նահապետի գահակալությամբ (Ք. ա. 612թ.):

Վանի թագավորությունը կատարեց իր պատմական առաքելությունը: Նրա գոյության երեք դարերի ընթացքում տեղի ունեցան հայկական ցեղերի համախմբումն ու հայ ժողովրդի կազմավորումը՝ **որպես մեկ միասնական ժողովրդի մեկ միասնական հայրենիքում:**

ՄԱՍՄԱՆԱՍԱՐ ԻՒՄՆԵՐԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԱՐԱՄԵ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

«...Ես մոտեցա Արծաշքուին՝ Արամու Ուրարտացու արքայական քաղաքին: Արամու Ուրարտացին իմ հզոր զենքերի փայլից և բուռն գրոհից սարսափեց, լքեց իր քաղաքը (և) հեռացավ Ադդուրու լեռը: Ես նրա հետևից լեռը բարձրացա (և) հզոր ճակատամարտ տվեցի լեռներում: Ես սրով խոցեցի նրա 3400 ռազմիկներին: ...Ես խլեցի նրա ճամբարը (և) լեռներից ցած բերեցի նրա մարտակառքերը, հեծյալներին, ձիեր, ջորիներ, բեռնակիր անասուններ, գերիներ (և) հարուստ ավար: Ես ավերեցի, հիմնահատակ կործանեցի (և) հրդեհեցի Արծաշքու քաղաքը՝ իր շրջակայքի քաղաքների հետ»:

ՄԱՐԴՈՒՐԻ Ի-Ի ԱՍՍՈՒՐԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՈՒՇՊԱ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Սարդուրիի արձանագրությունը, որդու Լուծիպրիի, մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նաիրիի արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կռվից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարդուրին՝ որդին Լուծիպրիի,

արքան (է) արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարդուրին՝ որդին Լուծիպրիի, ասում է այսպես.– Ես քարերն այս Ալնիունու (քաղաքի) միջից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»:

ԱՐԳԻՇՏԻ Ի-Ը՝ ԷՐԵԲՈՒՆԻ ԲԵՐԴ–ՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Խալդյան մեծությամբ Արգիշտի Մենուայորդին այս ամբողջ հոյակապ կառուցեց: Հաստատեցի Էրեբունի անունը՝ Բիայնիլի (երկրի) գորությունը լուլուական (=բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար): Արգիշտին ասում է.– Հողը չոր (°) էր: Կատարեցի մեծագործություններ հզոր այնտեղ»:

ՄԵՆՈՒԱՅԻ ԶՐԱՆՑՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Խալդյան գորությամբ Մենուա Իշպուինորդին այս ջրանցքը անցկացրեց: «Մենուայի ջրանցք» (է) անունը: Խալդյան մեծությամբ Մենուան արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի (երկրի), իշխանը Տուշպա քաղաքի»:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ՝ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԶՐԱՆՑՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Այս տեղի վրա աչք դնելով՝ այրասիրտ ու վավաշոտ Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս տեղերից փափագած տեղը բերել չորս բյուր և երկու հազար սևագործ բանվորներ, վեց հազար ընտիր փայտագործ, քարագործ, պղնձագործ և երկաթագործ իր արհեստավորներից, որոնք ըստ ամենայնի կատարյալ լինեն իրենց գործի մեջ: Եվ գործը հրամանի համապատասխան կատարվում է. անմիջապես բերվեցին սևագործ բանվորներ և բազմարվեստ հմուտ վարպետներ: Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակի ճեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում են, փախչում ամրանում են ասպատակությունների և գաղթերի ժամանակ, որպես թե ամրանալիս լինեին ապառաժ լեռների գագաթներին: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել, չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ պարսատիկի մի փոքր քար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարդ նայի քարերի

շուրջը եղած կրի ծեփին, նրան այնպես կթվա, թե ճարպ է թափված այնտեղ: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասցնում է քաղաքի համար որոշված տեղը»:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ ծնունդ առավ Վանի թագավորությունը, ուրիշ ի՞նչ անուններով է հայտնի:
2. Ո՞վ է եղել Վանի թագավորության հիմնադիր արքան:
3. Ի՞նչ գիտեք Վանի թագավորների շինարարական գործունեության մասին:
4. Ի՞նչ ռազմական հենակետ-քաղաքներ կառուցեցին Վանի թագավորները պետության հյուսիսում:
5. Ինչպե՞ս էին Վանի թագավորներն ամրապնդում իրենց իշխանությունը նոր նվաճած երկրամասերում:
6. Վանի թագավորությունը ո՞ր թագավորների օրոք դարձավ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետություն:
7. Հյուսիսային Կովկասից եկած ի՞նչ ցեղերի դեմ էր պայքարում Վանի թագավորությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրում գծե՛ք և լրացրե՛ք Վանի թագավորների նվաճած տարածքների աղյուսակը.

Թագավորի անունը	Նվաճած տարածքները

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արամե–Արամ • Վանի կամ Արարատյան թագավորություն (Ուրարտու) • Բիայնիլի • Սալմանասար III • Արծաշքու • Վան (Տուշպա) • Սարդուրի • Իշպուհինի • Մենուա • Մենուախինիլի • Մելիդ (Մալաթիա) • Արգիշտի • Դիաուելխի (Տայք) • Ալզի • Տերություն • Էրեբունի • Արգիշտիխինիլի • Վելիքուլխի (Գեղարքունիք) • Շիրակ • Ջավախք • Թիգլաթ–

Պալասար III • Ռուսա • Կիմերներ • Գամիրք • Մուծածիր • Խալդի • Պարույր Նահապետ • Թեյշեբահինի • Սկյութական ցեղեր •

4-ՐԴ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ք. ա. IX դարում Վանա լճի ավազանում ծնունդ է առնում Վանի կամ Բիայնիլիի թագավորությունը, որն ասորեստանյան սեպագիր արձանագրություններում հանդես է գալիս Ուրարտու անունով: Մենուա, Արգիշտի I և Սարգուրի II թագավորների իշխանության շրջանում վերածվում է Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերության: Արգիշտի I-ը Ք. ա. 782թ. հիմնադրում է Էրեբունի բերդաքաղաքը, որից էլ իր անունն է ստացել Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանը:
2. Գրեթե մեկ դար շարունակ Վանի թագավորությունը փորձում է կործանել իր վտանգավոր հակառակորդ Ասորեստանին, սակայն պարտվում է այդ պայքարում: Հասարակական-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակների վրա գտնվող ցեղային երկրներից կազմված Վանի թագավորությունը՝ ենթարկվելով կիմերների ու սկյութների ավերիչ հարձակումներին և Ասորեստանի նվաճողական արշավանքներին, աստիճանաբար թուլանում է ու անկում ապրում:
3. Վանի թագավորությունում բարձր զարգացման հասան գյուղատնտեսությունն ու արհեստները: Պետության ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ նվաճված երկրամասերում կառուցվում էին բերդ-քաղաքներ և ամրոցներ, որոնք ոչ միայն ռազմական, այլև տնտեսական նպատակներ էին հետապնդում: Մեծ զարկ ստացավ ջրանցքաշինությունը. օրինակ՝ Վան քաղաքը ջրով ապահովող Մենուայի ջրանցքը: Բուռն զարգացում ապրեցին արհեստները, մշակույթը և այլն: Այս ամենի մասին իմանում ենք պեղումներով հայտնաբերված նյութերից և վանյան ու ասորեստանյան սեպագիր արձանագրություններից:

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Պարույր Նահապետը՝ Հայոց թագավոր: Ք. ա. VII դարի վերջերին Վանի թագավորությունը խիստ թուլացավ: Դրան մեծապես նպաստեցին Հյուսիսային Կովկասից ներխուժած կիմերների և սկյութների ավերիչ ասպատակությունները: Վանի թագավորության փլատակների վրա հանդես եկան մի շարք իշխանություններ, որոնց մեջ սկսեց առանձնանալ Պարույրի իշխանությունը: Հայոց ավանդական պատմության համաձայն՝ նա Հայկ Նահապետի սերունդներից էր:

Արմավիրի բլուրը

Նրա իշխանությունը միավորում էր մեր պատմական հայրենիքի հարավային և հարավարևմտյան շրջանները: Պարույրն ակտիվորեն ներառվում է Առաջավոր Ասիայում հանդես եկած երկու հզոր պետությունների՝ Մեդիայի (Մարաստան) և Բաբելոնիայի՝ Ասորեստանի դեմ մղած պայքարում: Ք. ա. 612թ. Նինվեի վրա իր զորաբանակով մա-

րա-բաբելոնյան զորքերի արշավանքին մասնակցելու համար Պարույրը թագ է ստանում մարական թագավոր Կիաքսարից: Անդրադառնալով Պարույրի թագադրությանը՝ Պատմահայր Մովսես Խորենացին, որը հոգեկան հրճվանք էր զգում Հայոց պե-

տուության մեծագործությունների մասին գրելիս, նշում է. «Ահա այժմ ես կուրախանամ՝ ոչ փոքր խնդություն զգալով, որ հասնում եմ այն տեղերը, ուր մեր բնիկ նախնիի սերունդները թագավորության աստիճանի են հասնում»: Ազատ ու անկախ հայկական պետականության մեծ ջատագով Պատմահայրը, որն իր երկը ստեղծում էր, երբ Հայաստանն արդեն զրկված էր պետականությունից, գրում է. «Ես շատ կփափագեի, որ այն ժամանակ... աշխարհ եկած լինեի, նրանց տերությամբ զվարճանայի և այժմյան վրանգներից խուսափած լինեի»:

Ք. ա. 605թ. Հայոց Պարույր թագավորն օգնական զորքեր է ուղարկում Ասորեստանի դեմ պատրաստվող մարական արշավանքին մասնակցելու: Ասորեստանը կործանվեց Ք. ա. 605թ.: Մարերն ստեղծեցին հզոր տերություն, որի զորքերը Ք. ա. 585թ. մայիսի 28-ին Հալիս գետի մոտ ճակատամարտ տվեցին Լյուդիական թագավորության բանակներին: Այն ավարտվեց արևի խավարման պատճառով, ինչը կողմերը համարեցին աստվածային նշան: Պատերազմը դադարեց, և երկու կողմերի միջև սահման ճանաչվեց Հալիս գետը: Մինչև Հալիս ընկած հողերը հանձնվեցին **Երվանդականների** թագավորությանը:

Կյուրոս Մեծի դամբարանը (Ք. ա. VI դ.)

Երվանդ I Սակավակյաց: Տիգրան Երվանդյան: Պարույր Նահապետից հետո Հայոց արքայական գահ է բարձրանում Երվանդ I-ը, որին Պատմահայրն անվանում է Սակավակյաց: Նա հավանաբար եղել է Պարույրի ազգականներից, թերևս որդին: Երվանդ I Սակավակյացի անունով է այս թագավորական հարստությունն անվանվում Երվանդական: Հայկանների երբեմնի մայրաքաղաք Արմավիրը դառնում է Երվանդականների թագավորանիստը: Հունական սկզբնաղբյուրների համաձայն՝ Երվանդ I Սակավակյացի օրոք Հայոց թագավորության սահ-

մանները հարավ-արևելքում հասնում էին մինչև Մարաստան, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ մինչև Սև ծովի ափեր: Այն ներառում էր ոչ միայն Վանի թագավորության ամբողջ տարածքը, այլև անդրեփրատյան մի շարք երկրամասեր: Նշանակալի էին թագավորության ռազմական ուժերը: Կարող էր մարտադաշտ դուրս բերել 40 հազար հետևակ և 8 հազար հեծյալ մարտիկներ: Դա այն ժամանակներում զինական պատկառելի ուժ էր: Արքունի գանձերը կազմում էին ավելի քան 3000 արծաթ տաղանդ¹: Երվանդ Սակավակյացն ուներ երկու որդի՝ Տիգրան և Շավարշ, որոնցից առաջինին վիճակված էր մեծ դեր խաղալ հայոց պատմության մեջ:

Աշխարհի բաբելոնյան քարտեզը, որտեղ ցույց է տրված նաև Հայաստանը (Բ. ա. VI դ.)

Հայաստանի Երվանդականների թագավորությունն ամրապնդվեց օտար նվաճողների, մասնավորապես նախկին դաշնակից Մարաստանի դեմ մղած պայքարում և պահպանեց անկախությունը: Ավելին՝ շուտով հզոր դաշնակից ձեռք բերեց ի դեմս պարսից արքա Կյուրոս Մեծի, որն ապստամբեց մարական տիրապետության դեմ:

Մարական պետության ուժեղացման և ընդարձակման շրջանում Հայոց Երվանդ Սակավակյաց թագավորը փորձեց ազատվել մարական ազդեցությունից և սկսեց ամրացնել սահմանային բերդերը: Մարաց Աժդահակ թագավորը Հայաստան ուղարկեց իր զորավար, պարսից ապագա թագավոր Կյուրոս Մեծին: Վերջինս խորամանկությամբ կարողացավ ձերբակալել Հայոց թագավորի ընտանիքը: Սակայն թագաժառանգ Տիգրանի միջնոր-

1. Մեկ տաղանդ արծաթը կշռում է շուրջ 32 կգ:

դուրյամբ, որը Կյուրոսի մտերիմ ընկերն էր, պայմանագիր կնքվեց ոչ շատ ծանր պայմաններով: Հայաստանը մարաց թագավորին տարեկան 100 արծաթ տաղանդ հարկ էր վճարելու և պատերազմի ժամանակ տրամադրելու իր ունեցած զորքի կեսը՝ 20 հազար հետևակ և 4 հազար հեծյալ զինվոր: Կյուրոս Մեծն ինքն էր պատրաստվում ապստամբել մարական տիրապետության դեմ, ուստի կամենում էր ձեռք բերել հայերի բարեհաճությունը: Շատ չանցած՝ Կյուրոսն ապստամբեց մարական պետության դեմ, տապալեց այն և հիմք դրեց Հին աշխարհի հզոր տերություններից մեկին՝ **Աքեմենյան Պարսկաստանին**: Հակամարական պայքարում Կյուրոսին մեծապես օգնեց Հայոց նոր գահակալը՝ նրա ընկեր Տիգրան Երվանդականը: Ք. ա. 550թ. Կյուրոս Մեծի ստեղծած Աքեմենյան պետությունը տարածվում էր **Էգեյան և Միջերկրական ծովերից մինչև Հնդկաստանի արևմտյան երկրամասեր, Եգիպտոսից մինչև Կովկասյան լեռներ**: Հայոց թագավորությունը, լինելով Կյուրոս Մեծի դաշնակիցը, իր արտոնյալ տեղն ուներ այդ տերության մեջ՝ շարունակելով մնալ գործնականում անկախ պետություն:

Ք. ա. 522-521թթ. հակապարսկական ապստամբությունը: Քաղաքական վիճակն արմատապես փոխվեց Կյուրոս Մեծի և Հայոց Տիգրան Երվանդական թագավորի մահից հետո, երբ Պարսկաստանում իշխանության գլուխ եկավ **Դարեհ I Վշտասպ** թագավորը: Նրա գահ բարձրանալուն որպես պատասխան ապստամբեցին պարսից տերության հպատակ բոլոր երկրները, այդ թվում նաև Հայաստանը: Մեծ դժվարությամբ ճնշելով տերությանը համակած ապստամբությունները՝ Դարեհ I-ը, ի փառաբանություն ապստամբների դեմ տարած հաղթանակների, փորագրել տվեց Բեհիսթունյան ժայռի եռալեզու արձանագրությունը: Վերջինիս պարսկերեն և էլամերեն

Ռիտոններ (Արին-բերդ, Ք. ա. V-IV դդ.)

մասերում Հայաստանն անվանվում է Արմինա, իսկ հայերը՝ արմինացի: Աքքադա-բաբելոններեն մասում Հայաստանն ավանդույթի ուժով շարունակում է կոչվել Ուրաշտու (Ուրարտու): Ապստամբած Հայաստանը Դարեհ I թագավորի զորքերին ցույց տվեց համառ ու կատաղի դիմադրություն: Հայերի ապստամբությունը հնարավոր եղավ ճնշել միայն հինգ արյունահեղ ճակատամարտերից հետո: Բանակներից մեկը ղեկավարում էր պարսից արքունիքի կողմից բարձր պատիվների արժանացած հայազգի **Դադարշիշը**, իսկ մյուսը՝ Վահումիսա անունով մի պարսիկ: Բեհիսթունյան արձանագրությունից պարզվում է, որ ոչ մի երկիր այնպես համառ չի դիմադրել պարսկական զորքերին, ինչպես Հայաստանը: Պարսից զորավարները որոշակիորեն պարտվել են չորս ճակատամարտերում և միայն հինգերորդ ճակատամարտից հետո է երկիրը ճանաչել Աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանությունը: Դատելով ամեն ինչից՝ ապստամբության պատճառներից մեկն այն էր, որ պարսից արքունիքը վերացրել էր Հայոց թագավորությունը: Սակայն ապստամբությունը ճնշելուց հետո՝ նոր հուզումների տեղիք չտալու համար, պարսից թագավորը վերականգնում է Երվանդականների հպատակ թագավորությունը: Նրա թագավորները միաժամանակ վերածվում են պարսկական կառավարիչ-սատրապների:

Հետաքրքիր է, որ հակապարսկական ապստամբությունը Բաբելոնիայում ղեկավարել է հայազգի Արախան:

Հայաստանն Աքեմենյան տերության կազմում: Պարսից արքունիքը, խորապես գնահատելով հայոց ռազմական ներուժը և խուսափելով նոր ապստամբություններից, ստիպված եղավ ճանաչել Երվանդականների իշխանությունը Հայաստանում: Միաժամանակ, պարսից թագավորը նրանց վերածեց սատրապկառավարիչների: Շուրջ երկու դար Հայաստանը եղել է Աքեմենյան Պարսկաստանի տերության սատրապություններից մեկը՝ դրանց համակարգում զբաղեցնելով կարևոր և պատվավոր տեղ: Հայաստանը, լինելով XIII սատրապության հիմնական երկիրը, պարսից արքունիքին տարեկան վճարել է 400 տաղանդ

հարկ և հանձնել 20 հազար նժույգ, ինչը հավաստում է երկրի ոչ միայն մեծության, այլև հարստության մասին: Որպես Աքեմենյան տերության հպատակներ՝ Հայոց թագավոր-սատրապներն իրենց զորքերով մասնակցել են պարսից տերության մղած պատերազմներին: Հատկապես հռչակված է եղել հայոց այրուձին:

Երվանդական արքայատոհմի ներկայացուցիչները, խնամիական կապերով կապված լինելով Աքեմենյան արքայատոհմի և պարսից մեծամեծ ընտանիքների հետ, մշտապես պահպանում էին իրենց արքայատոհմի սովորույթները և հայկականությունը:

Հայերը (ձախից առաջինը և երկրորդը)
Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներից մեկում
(Ք. ա. VI-V դդ.)

Ք. ա. 401թ. պարսից արքայի դեմ ապստամբում է նրա եղբայր Կյուրոս Կրտսերը: Սակայն նա պարտվում է և վճռական ճակատամարտում սպանվում: Կյուրոսի զորքերի մեջ էր գտնվում հույն վարձկանների 10-հազարանոց (քյուր) մի զորաբանակ: Վերջինս Կյուրոսի սպանությունից հետո ստիպված էր հայրենիք վերադառնալ ոչ թե եկած երթուղով, որը բռնված էր պարսկական զորքերով, այլ Միջագետքի և Հայաստանի վրայով նահանջել դեպի Սև ծովի ափեր: Այդ զորաբանակի հրամանատարներից էր հույն գրող և զորավար Քսենոփոնը, որի «**Անաբասիս**» աշխատության մեջ բավականին հանգամանորեն պահպանվել է հայկական սատրապության նկարագրությունը: Հայոց թագավորությունը շարունակում էր մնալ պարսկական սատրապություն և այդ ժամանակ բաղկացած էր երկու մասից, որոնք համապատասխանաբար կոչվում էին **Արևելյան** ու **Արևմտյան Հայաստան**:

Հայաստանի այդ ժամանակվա սատրապ Երվանդը (Օրոնտես), որն ամուսնացած էր Աքեմենյան արքայադստեր հետ, շարունակում էր ներկայացնել նաև Հայոց թագավորական իշխանությունը:

Նրա տեղապահներն էին սատրապության երկու վարչական շրջանների **հյուպարքոսները**:

Սատրապ Օրոնտեսի և հյուպարքոս Տիրիբազի պատկերով դրամներ (Ք. ա. V դ.)

Լինելով թվով սահմանափակ և գիտակցելով հայրենիք վերադառնալու դժվարությունները՝ հույները Հայաստանով անցնելիս շրջանցում էին ամրացված քաղաքները, բերդերն ու տաճարները, որոնց հետ բախումը կարող էր նրանց համար ճակատագրական լինել: Այդ պատճառով նրանք խուսափում էին անհարկի

հնարավոր ընդհարումներից, գերադասում նահանջել առատ մթերապաշար ունեցող և անպաշտպան գյուղերով: Քսենոփոնը նկարագրում է գյուղական տներ, որոնք գետնափոր էին՝ մարդկանց և անասունների համար առանձին հարկաբաժիններով ու մուտքերով: Յուրաքանչյուր գյուղ ուներ իր **գեղջավագը**: Հույները Հայաստանում արձանագրում են **գարեջրի** առկայությունը:

Աքեմենյանների տիրապետության վերջին շրջանում Հայաստանը վարչականորեն բաժանվում է երկու անհավասար մասերի: Դրանցից ընդաձակը ստանում է **Մեծ Հայք**, իսկ փոքրը՝ **Փոքր Հայք** անունը:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՎԱՆԴՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Բայց անցնենք այսուհետև գրելու Տիգրանի և նրա գործերի մասին: Որովհետև սա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և նրանց բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աջակից եղավ՝ Մարաց իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով իրեն հնազանդեցրեց, և մեր բնակության սահմաններն

ընդարձակելով հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը....

...Նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ....

Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր երկրին այս խարտոյաշ և մազերի ծայրը գանգուր Երվանդյան Տիգրանը՝ գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ընպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր, ...մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (հատկություններով), որ պիտանի են մարդուն»:

ՔՍԵՆՈՓՈՆԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Տներն այստեղ գետնափոր էին. մուտքը՝ ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասը՝ ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր [հողի մեջ], մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրանց ճագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով: Այնտեղ կային նաև ցորեն ու գարի և ընդդեմ և կրատերների (կավանոթ) մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ. կրատերների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դներ ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժելի ընպելիք էր¹: ....Խեյրիստփոսն ու Քսենոփոնը փոխադարձաբար իրար ողջունելուց հետո սկսեցին միասին հարցուփորձել գեղջավազին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե այդ ինչ երկիր է: Նա ասաց, թե Արմենիան է: Եվ դարձյալ հարցրին, թե ձիերը ո՞ւմ համար են բուծվում: Նա ասաց, թե արքայի համար՝ իբրև տուրք: Ասաց նաև, որ հարևան

1. Նկարագրությունը ցույց է տալիս, որ խոսքը վերաբերում է գարեջրին:

երկիրը խալտուրների երկիրն է, և ցույց տվեց, թե որն է այնտեղ տանող ճանապարհը:

Արքային պատկանող մեր անցած երկրների տիրակալները հետևյալներն էին. ....փասիանների և հեսպերիտների՝ Տիրիբագուսը. իսկ կարդուխները և խալտուրները և խալդայները և մակրոնները.... ինքնավար են»:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. «Ես շատ կփափագեի, որ այն ժամանակ.... աշխարհ եկած լինեի»: Ո՞ր ժամանակի մասին է խոսում հայոց Պատմահայրը և ինչո՞ւ է այդ ժամանակը երանելի նրա համար:
2. Ինչպե՞ս էին զարգանում հայ-մարական հարաբերությունները:
3. Ի՞նչ կարգավիճակ ուներ Հայոց թագավորությունը Տիգրան Երվանդյանի օրոք:
4. Նկարագրե՛ք Հայոց թագավորության ռազմական ուժերը Երվանդականների իշխանության օրոք:
5. Ե՞րբ տեղի ունեցավ հայերի հակապարսկական ապստամբությունը: Ի՞նչ է հաղորդում այդ մասին Բեհիսթունյան արձանագրությունը:
6. Աքեմենյան Պարսկաստանի ո՞ր սատրապության մեջ էր Հայաստանը:
7. Ի՞նչ հարկեր էր վճարում Հայաստանն Աքեմենյան արքունիքին:
8. Ո՞վ է նկարագրել Հայաստանը Ք. ա. V դարի վերջին:
9. Ե՞րբ Հայաստանի տարածքը բաժանվեց Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կարդացե՛ք լրացուցիչ նյութը:

Պատմահոր՝ Տիգրան թագավորին բնութագրող հատկապես ո՞ր հատկանիշն էք կարևորում: Փորձե՛ք հիմնավորել պատասխանը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Պարույր թագավոր • Մեդիա (Մարաստան) • Բաբելոնիա • Երվանդական արքայատոհմ • Արմավիր • Կիաքսար • Աժդահակ • Աքեմենյան Պարսկաստան • Բեհիսթունյան արձանագրություն • Արմինա • Սատրապ • Դարեհ • Արախա • Սատրապություն • Քսենոփոն • Արևելյան և Արևմտյան Հայաստան • Անաբասիս • Բյուր (10 հազար) • Գեղջավազ •

2. ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. IV-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանը:

Աքեմենյան տերությունը, չնայած արտաքին փայլին, նման էր կավե ոտքերով հսկայի: Գնալով ուժեղանում էին կենտրոնախույս ձգտումները, և տերության տարբեր մասերում հանդես եկան գործնականում անկախ ցեղեր ու ցեղախմբեր: Եվ մինչ Աքեմենյան տերությունն օրեցօր թուլանում էր, Բալկանյան թերակղզում ուժեղանում ու հզորանում էր Մակեդոնիայի ոչ մեծ թագավորությունը: Ռազմական վերափոխությունների շնորհիվ, որոնց մեջ կարևոր դեր ուներ փաղանգի (**Ֆալանգ**) ստեղծումը, մակեդոնական բանակը դարձավ իր ժամանակի ամենամարտունակ բանակը: Իրեն բավարար չափով ուժեղ զգալով՝ Մակեդոնիայի երիտասարդ թագավոր Ալեքսանդր Մեծը Ք. ա. 334թ. իր բանակով անցավ սևծովյան նեղուցները և մեկ տարվա համառ կռիվներից հետո գրավեց Աքեմենյան տերության արևմտյան սատրապությունները: Աքեմենյան բանակներն առաջին լուրջ պարտությունը կրեցին Ք. ա. 333թ. Իսոսի ճակատամարտում: Սակայն պարսից արքունիքն անկարող եղավ հետագա երկու տարիներին ուժեղացնելու երկրի պաշտպանությունը: Եվ երբ Ք. ա. 331թ. հունա-մակեդոնական և պարսկական բանակները ճակատամարտեցին **Գավգամելայում**, Ալեքսանդր Մակեդոնացին ջախջախեց Դարեհ III-ի ղեկավարած պարսկական բանակը: Ճակատամարտի ժամանակ Դարեհ III-ը փա-

խուստի դիմեց՝ հուսալքության մատնելով իր զորքերին: Շատ չանցած՝ նա սպանվեց իր իսկ մերձավորների ձեռքով:

Գավգամելայի ճակատամարտին մասնակցել են **Մեծ Հայքի** և **Փոքր Հայքի** զորքերը: Մեծ Հայքի զորքը գլխավորում էր Երվանդ սատրապը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերը Հայաստան չմտան և շարունակեցին իրենց ռազմերթը դեպի Միջին Ասիա և այ-

Ալեքսանդր Մակեդոնացու ոսկե դրամը (Ք. ա. IV դ.)

նուհետև՝ Հնդկաստան: Սակայն դրանց նվաճումը մեծ դժվարություններ ստեղծեց հունա-մակեդոնական զորքերի համար: Նրանց համար հատկապես մեծ փորձություն էր մարտական փղերի դեմ պայքարելը: Արշավանքն ստիպված եղան դա-

դարեցնել: Արշավանքի արդյունքում նվաճվեց Աքեմենյան տերությունը, ստեղծվեց մի նոր, տարածքով նրան գրեթե չզիջող պետություն, որն ընդունված է կոչել **Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերություն**: Վերջինս իր պետության մայրաքաղաք դարձրեց վաճառաշահ **Բաբելոն** քաղաքը:

Լատիներեն արձանագրություն Վաղարշապատից

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները սոսկ ռազմական երևույթ չէին: Նրանք հեղաշրջիչ ազդեցություն ունեցան նաև այն ժամանակվա աշխարհի քաղաքական, հասարակական և տնտեսական կյանքի վրա: Արևելքի երկրներում լայնորեն տարածվեց հունարենը, որը վերածվեց իշխող խավերի խոսակցական լեզվի: **Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներով Առաջավոր Ասիայում սկսվեց նոր՝ հելլենիզմի (հունականության) դարաշրջանը:**

Ալեքսանդր Մակեդոնացին անձամբ Հայաստան չի արշավել, իսկ նրա ուղարկած բանակները ջախջախվել են հայերի կողմից: Մինչ Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերը կռվում էին Արևելքում, Հայաստանի երկու մասերը՝ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը, վերականգնեցին իրենց անկախությունը: Մեծ Հայքում իրեն թագավոր է հռչակում Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակից, պարսկական կառավարիչ-սատրապ Երվանդը (Երվանդ III, Ք. ա. 331–300թթ.), որով Երվանդական արքայատոհմը վերականգնում է իր լիակատար իշխանությունը: Փոքր Հայքում ևս թագավորական իշխանությունն անցնում է Երվանդականներին:

Հայկական թագավորությունները Ք. ա. III դարում: Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից (Ք. ա. 323թ.) հետո նրա տերության տարածքում ստեղծվեցին մի քանի պետություններ: Դրանցից ամենախոշորը և ամենաուժեղը **Սելևկյան տերությունն** էր, որը վտանգում էր հարևան հայկական թագավորությունների գոյությանը՝ անընդհատ փորձելով տիրանալ Հայաստանին:

Մեծ Հայքի Երվանդականները, ինչպես նախկինում, այնպես էլ այժմ, իրենց պետության կենտրոնը դարձրին Այրարատյան դաշտը: Նրանք իրենց աթոռանիստը հաստատեցին դարձյալ **Արմավիր** քաղաքում: Մեծ զարգացում է ապրում քաղաքաշինությունը: Քանի որ Երասխի հունի փոխվելուց հետո **Արմավիրը** զրկվել էր բավարար ջրից, Երասխի և Ախուրյանի ջրկիցի շրջանում Երվանդ IV թագավորը (Ք. ա. 220–201թթ.) կառուցում է **Երվանդաշատ** քաղաքը և դարձնում պետության մայրաքաղաք:

Հունարեն արձանագրություն Արմավիրից (Ք. ա. III դ.)

Ախուրյան գետի աջ ափին հիմնադրվում է խոշոր քաղաք-սրբավայր Բագարանը: Պետության քրմապետներ են նշանակ-

վում թագավորի եղբայրները: Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները բռնում են զարգացման ու բարգավաճման ուղին:

Հայկական թագավորությունները և Սելևկյանները: Մեծ Հայքի Երվանդականներն իշխում էին մի ընդարձակ երկրի, որը տարածվում էր Կուրի և Երասխի ջրկիցից մինչև Եփրատ՝ ներառելով **Կոմագենե** երկիրը: Սելևկյան տերության թագավորների նենգ քաղաքականության հետևանքով Երվանդունիների թագավորության առավել զարգացած երկրամասերից **Ծոփքն** ու **Կոմագենեն** անջատվում են Մեծ Հայքից և վերածվում առանձին թագավորության: Այստեղ իշխանության գլուխ է անցնում Երվանդական արքայատոհմի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ Սամոսը (Շամ), որը դրամ է հատել: Նրան հաջորդում է որդին՝ Արշամը, որը նույնպես արժաթե դրամներ է հատել: Շամի և նրա հաջորդների օրոք թագավորությունում բուռն զարգանում են քաղաքները: Շամը Կոմագենեում կառուցում է **Սամոսատ** քաղաքը, իսկ Արշամը Ծոփքում՝ **Արշամաշատը**, որը դառնում է

Մայր դիցուհու արձանի գլուխը
(Կոմագենե, Ք. ա. I դ.)

պետության մայրաքաղաքը: Շատ չանցած՝ Ծոփք-Կոմագենեի թագավորությունը տրոհվում է՝ ծնունդ տալով առանձին Ծոփքի և Կոմագենեի թագավորություններին: Այսպիսով՝ Ք. ա. III դարի վերջին Հայաստանի տարածքում գոյություն ունեին հայկական չորս թագավորություններ՝ **Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի և Կոմագենեի:**

Տրոհված և թուլացած Հայաստանն այլևս ի վիճակի չէր դիմադրելու Սելևկյանների նվաճողական քաղաքականությանը: Հայաստանը բաժանելով առան-

ձին թույլ թագավորությունների՝ Սելևկյանները որոշակի քայլեր են ձեռնարկում երկիրը գրավելու ուղղությամբ: Ք. ա. 201թ. նրանց հաջողվում է իրենց տիրապետությունը հաստատել հայկական բոլոր թագավորություններում: Մեծ Հայքում կառավարիչ է նշանակվում Արտաշեսը, իսկ Ծոփքում՝ Զարեհը:

ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱՎԳԱՄԵԼԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ՝ ԸՍՏ ՔՎԻՆՏՈՒՍ ՌՈՒՓՈՍԻ ԵՎ ՓԼԱՎԻՈՍ ԱՐԻԱՆՈՍԻ

«Պարսիկները հարյուր հազար էին, նրանցից երեսուն հազարը՝ հեծյալներ, մարերը՝ տասը հազար հեծյալ և հիսուն հազար հետևակային: Հայերն ուղարկեցին քառասուն հազար հետևակային՝ նրան հավելելով յոթ հազար հեծելազոր:

(Ճակատի) աջ թևում կանգնած էին Մեծ Հայքի հայերը:

...Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը (Երվանդ) և (Փոքր Հայքի սատրապ) Միթրատուստեսը»:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑՈՒ ԵՎ ՀԱԶՈՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Երբ ամբողջ աշխարհին տիրեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին՝ Փիլիպպոսի և Ոլոնպիադայի որդին, ...ապա ինքը մեռնում է՝ իր տերությունը թողելով շատ մարդկանց, կտակելով, որ բոլորի իշխանությունն էլ կոչվի մակեդոնական: Նրանցից հետո Բարեյոնի վրա թագավորեց Սելևկոսը, որը շատերից իշխանությունը խլեց և պարթևներին մեծ պատերազմով հնազանդեցրեց, որի պատճառով և Նիկանովր (Հաղթող) կոչվեց: Սա երեսունևմեկ տարի տիրելուց հետո թագավորությունը թողնում է իր որդի Անտիոքին, որ Սոտեր էր կոչվում: Սա թագավորեց տասնինը տարի»:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով ի՞նչ դարաշրջանի սկիզբ դրվեց Առաջավոր Ասիայում:
2. Ի՞նչ օգուտներ քաղեցին հայերը Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից:
3. Հայկական ի՞նչ թագավորություններ գոյություն ունեին Ք. ա. III դարի երկրորդ կեսին:
4. Թվարկե՞ք Երվանդականների օրոք Հայաստանում կառուցված քաղաքները:
5. Ինչպիսի՞ քաղաքականություն էին վարում Սելևկյանները Հայաստանի նկատմամբ:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչը հնարավորություն տվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացուն՝ հեշտությամբ ջախջախելու պարսկական բանակը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

• Մակեդոնիա • Փաղանգ • Իսոս • Գավգամելա • Ալեքսանդր Մակեդոնացի • Երվանդ III • Երվանդ IV • Երվանդաշատ • Կոմագենե • Սամոս (Շամ) • Արշամ • Սամոսատ • Արշամաշատ •

5-ՐԴ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ք. ա. VII դարի վերջերին Վանի թագավորությունը խիստ թուլացավ: Վանի թագավորության փլատակների վրա հանդես եկան մի շարք իշխանություններ, որոնց մեջ սկսեց առանձնանալ Պարոպրի թագավորությունը: Սակայն շուտով Հայաստանն իրենց իշխանության տակ միավորեցին Երվանդական արքայատոհմի ներկայացուցիչները: Հայոց թագավորությունն աջակցեց մարական պետության դեմ ապստամբած պարսից թագավոր Կյուրոս Մեծին՝ դառնալով նրա դաշնակիցը: Ավելի ուշ Հայաստանը վերածվեց Աքեմենյան աշխարհակալ տերության XIII սատրապության՝ շա-

րունակելով միաժամանակ գոյատևել որպես ենթակա թագավորություն:

2. Դարեհ I-ի օրոք Հայաստանը համառ պայքար մղեց Աքեմենյան տիրապետությունը թոթափելու համար և միայն հինգ արյունահեղ ճակատամարտից հետո ստիպված եղավ ենթարկվել նրան: Հայերի և նրանց ապստամբության մասին արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանել Դարեհ I-ի թողած Բեհիսթունյան եռալեզու արձանագրությունը և հույն պատմիչ Քսենոփոնը:
3. Ալեքսանդր Մակեդոնացին Ք. ա. 334–331թթ. կործանեց Աքեմենյան տերությունը: Հայերը մասնակցեցին Ք. ա. 331թ. Գավգամելայի ճակատամարտին և պարսիկների պարտությունից հետո հռչակեցին Մեծ Հայքի ու Փոքր Հայքի անկախությունը: Այնտեղ գահ բարձրացան Երվանդական արքայատոհմի ներկայացուցիչները: Ալեքսանդր Մակեդոնացին Հայաստան չի արշավել, իսկ նրա ուղարկած զորքերը հայերից պարտություն են կրել:
4. Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերության տարածքում հանդես եկած Սելևկյանների պետությունը վարում է Հայաստանը տրոհելու և նրա ուժերը ջլատելու քաղաքականություն: Դրա հետևանքով Ք. ա. III դարի վերջերին Հայաստանում ձևավորվել էին չորս հայկական թագավորություններ՝ Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի և Կոմագենեի: Դրանք Ք. ա. III դարի վերջին և II դարի սկզբին ստիպված էին ենթարկվել Սելևկյաններին:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆԿԱԽԱՑՈՒՄԸ

Արտաշես I-ի գահակալումը: Ք. ա. II դ. սկզբներին Մերձավոր Արևելքում միջազգային հարաբերությունները բավականին սրվել էին: Սելևկյանները լայն ծրագրեր էին մշակել Փոքր Ասիան նվաճելու և ապա դեպի Եվրոպա արշավելու ուղղությամբ: Նվաճողական ծրագրեր ուներ նաև Հռոմեական հանրապետությունը: Նա իր հերթին ցանկանում էր նվաճել Փոքր Ասիան, ջախջախել Սելևկյաններին և իր տիրապետությունը հաստատել միջերկրածովյան ավազանում: Կողմերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ք. ա. 190թ. **Մագնեսիայի** մոտ, որտեղ Սելևկյանները ծանր պարտություն կրեցին:

Արտաշես I-ի սահմանաքար արամեերեն արձանագրությամբ

Մեծ Հայքի և Ծոփքի Սելևկյան կառավարիչներ Արտաշեսն ու Զարեհն անմիջապես օգտվեցին Սելևկյանների պարտությունից և Ք. ա. 189թ. իրենց անկախ թագավորներ հռչակեցին: Նրանց այդ գործողությունները խրախուսվեցին Հռոմի կողմից, որն անմիջապես ճանաչեց նրանց անկախությունը: Նույն այդ ժամանակ իրենց անկախությունը վերականգնեցին նաև Փոքր Հայքի և Կոմագենեի հայկական թագավորությունները:

Այսպիսով՝ Երվանդականների թագավորության անկումից ընդամենը մեկ տասնամյակ անց Մեծ Հայքը և Ծոփքը վերականգնեցին իրենց անկախությունը: Մեծ Հայքում հաստատվեց արքայական մի նոր հարստություն (Ք. ա. 189-1թթ.), որի հիմնադիրը դարձավ Արտաշես I-ը:

Արտաշես I-ը (Ք. ա. 189-160թթ.) հայոց պատմության ամենանշանավոր գործիչներից է: Նա անջնջելի հետք է թողել մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Իզուր չէ, որ նա կրել է «Աշխարհակալ», «Բարի» պատվատիտղոսները, որոնք վկայում են այդ արքայի նկատմամբ ժողովրդի տածած անսահման սիրո մասին: Միննույն ժամանակ, Արտաշեսը լայն ճանաչում է ունեցել Հին աշխարհում: Հունա-հռոմեական բազմաթիվ հեղինակներ են անդրադարձել նրա գործունեությանը:

Հայկական հողերի միավորումը: Մինչ Արտաշես I-ի գահակալությունը հարևան երկրները, օգտվելով Հայաստանի թուլացումից, զավթել էին նրա ծայրամասային երկրամասերը: Արտաշեսը և Զարեհը ձեռնամուխ եղան հայկական հողերի վերամիավորմանը: Հատկապես եռանդուն էր գործում Արտաշեսը: Նա ոչ միայն վերամիավորեց Մեծ Հայքից զավթված տարածքները, այլև քայլեր ձեռնարկեց իր թագավորությանը միացնելու նաև Ծոփքը, Կոմագենեն ու Փոքր Հայքը:

Արտաշատի ավերակները

Իր թագավորության հենց սկզբում Արտաշեսն արշավանք է ձեռնարկում դեպի Արևելք և հասնում Կասպից ծովի ափեր: Նա այստեղ Մեծ Հայքին է միացնում Կասպքը (Փայտակարան) և մինչև Ուրմիո լճի ափերն ընկած տարածքները: Ապա արշավանք է ձեռնարկում դեպի հյուսիս՝ Վիրք, որը զավթել էր հայկական հինավուրց Գուգարք նահանգը: Հայոց զորավար Սմբատ Բագրատունին ջախջախում է վրացական բանակը և վերադարձնում զավթված տարածքները: Վրացական կողմը պարտավորվում է

«դրամ հատել Արտաշես արքայի պատկերով» և զորք տրամադրել: Արևմուտքում Արտաշեսը գրավեց և Մեծ Հայքին միացրեց Կարնո երկրամասն ու Դերջան գավառը: Հարավում երկարատև ու արյունահեղ կռիվներից հետո Արտաշեսն ազատագրեց Սելևկյանների բռնազավթած Տնորիք երկրամասը:

Ծոփքի արքա Զարեհի մահից հետո, որն իր հերթին ազատագրել էր հայկական երկրամասերն արևմուտքում, Արտաշեսը փորձեց Ծոփքը նույնպես միացնել Մեծ Հայքին: Սակայն նա հանդիպեց Ծոփքի դաշնակից Կապադովկիայի դիվանագիտական համառ դիմադրությանը, որի հետևանքով Ծոփքի միացումը հետաձգվեց:

Արտաշեսի ձեռնարկումների շնորհիվ հայկական տարածքների մեծ մասը միավորվեց մեկ ընդհանուր պետության՝ Մեծ Հայքի թագավորության մեջ: Այդ պատճառով է, որ հույն պատմիչը նրան անվանում է «Հայաստանի մեծ մասի կառավարիչ», իսկ մի այլ մատենագիր՝ հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնը, գրում է, որ «Հայաստանը... աճել է Արտաշեսի ջանքերով... և այսպես թուրքը միավելու են», այսինքն՝ հայալեզու են:

Հայկական հողերի մեծ մասի միավորումով Մեծ Հայքի թագավորությունը վերածվեց Առաջավոր Ասիայում պատկառելի ուժ ներկայացնող մի պետության:

Ք. ա. 183-179թթ. Փոքր Ասիայում պատերազմ բռնկվեց մի կողմից Պոնտոսի ու Փոքր Հայքի, մյուս կողմից՝ Կապադովկիայի, Բյութանիայի ու նրանց դաշնակիցների միջև: Մեծ Հայքը չեզոքություն պահպանեց, բայց ակտիվորեն ներազդեց կողմերի վրա՝ պատերազմը դադարեցնելու համար: Հաշտության պայմանագրի կնքմանը, որպես հեղինակավոր ու հարգված գահակալ, դատավորի կարգավիճակով հրավիրվեց նաև Արտաշես I-ը: Դիվանագիտական նուրբ ու ճշգրիտ քայլերով Արտաշեսը կարողացավ Պոնտոսի հաշվին ընդարձակել Փոքր Հայքի տարածքը՝ անշուշտ, հետագայում իր թագավորությանը միացնելու հեռահար ծրագրով: Իսկ երբ Մարաստանի Սելևկյան սատրապն ապստամբեց և իրեն հայտարարեց անկախ թագավոր, Արտաշես I-ը Սելևկյաններին թուլացնելու նպատակով անմիջապես օգնության ձեռք մեկնեց նրան:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ովքե՞ր էին Մեծ Հայքի և Ծոփքի կառավարիչները Մագնեսիայի ճակատամարտի նախօրյակին:
2. Ե՞րբ անկախացան Մեծ Հայքն ու Ծոփքը, ո՞ր պետությունն անմիջապես ճանաչեց նրանց անկախությունը:
3. Ի՞նչ վերամիավորիչ քաղաքականություն իրականացրին Արտաշեսը և Զարեհը: Ի՞նչ ուղղություններով ընթացան նրանց արշավանքները:
4. Ինչպե՞ս եք գնահատում հայկական հողերի միավորումը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրում գծե՛ք աշխարհի չորս կողմերը ցույց տվող սլաքները և յուրաքանչյուր սլաքի մոտ գրե՛ք հայկական այն տարածքների անվանումները, որոնք միավորեց Արտաշես I-ը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Մագնեսիա • Անտիոքոս III • Արտաշես I • Զարեհ • Արտաշեսյան արքայատոհմ •

2. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

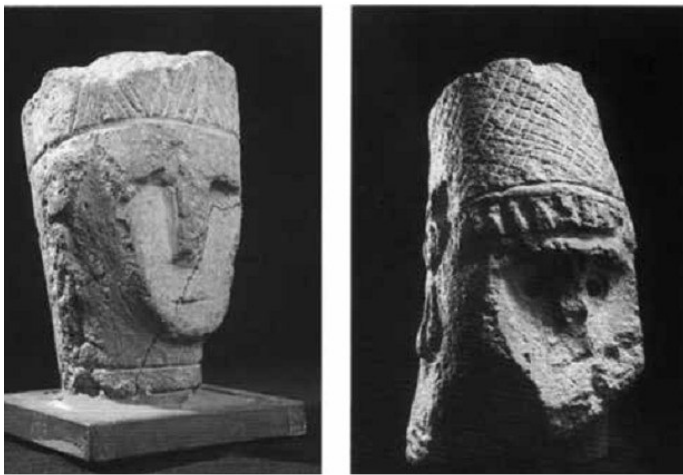
Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Արտաշես I-ը հայտնի է նաև իր բարենորոգչական և վերափոխիչ քաղաքականությամբ, որ նա իրականացրել է Մեծ Հայքի տնտեսական, վարչական, ռազմական և այլ բնագավառներում: Կարևոր նշանակություն ունեցավ հատկապես երկրի նոր մայրաքաղաք **Արտաշատի** հիմնադրումը: Քաղաքը կառուցվել է Այրարատյան դաշտում, **Երասխ** և **Մեծամոր** գետերի ջրկիցում¹:

Բրոնզե արձանիկներ Արտաշատից

1. Հետագայում Մեծամորը փոխել է իր հունը, որի հետևանքով հիշյալ գետերի ջրկիցը տեղափոխվել է արևմուտք:

Արտաշատի հիմնադրման վերաբերյալ արժեքավոր վկայություն է թողել Պատմահայր Մովսես Խորենացին: Նա գրում է. «Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրը հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ»: Հույն պատմիչ Պլուտարքոսի հավաստմամբ՝ քաղաքի տեղանքն ընտրել է Կարթագենի վտարանդի զորավար Հաննիբալը, որն այդ ժամանակ ապաստան էր գտել Հայաստանում: Նա է նաև կազմել քաղաքի հատակագիծը և, թագավորի առաջարկությամբ, գլխավորել շինարարական

Արձաններ Դվինից (Ք. ա. II-I դդ.)

աշխատանքները. «Կառուցվեց մեծ և շար գեղեցիկ մի քաղաք, որին թագավորը տվեց իր անունը և հռչակեց Հայաստանի քաղաքամայր», - գրում է Պլուտարքոսը: Հնագիտական պեղումները ցույց տվեցին, որ քաղաքը կառուցվել է ներկայիս Խոր Վիրապի տեղում և շրջակայքում՝ առևտրական նշանավոր տարանցիկ մայրուղիների խաչմերուկում: Քաղաքը շրջափակված է եղել բարձր, հզոր պարիսպներով, խրամով և պատվարով: Անառիկ դիրքը նկատի ունենալով՝ հռոմեացիները քաղաքն անվանել են «Հայկական Կարթագեն»:

Քաղաքը բնակեցնելու համար Արտաշեսը կարգադրում է այնտեղ տեղափոխել Երվանդաշատի բնակչության և ռազմական արշավանքների ժամանակ գերեվարվածների մի մասին: Շուտով Արտաշատը դարձավ Առաջավոր Ասիայի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային նշանավոր կենտրոններից մեկը: Արտաշես I-ի նախաձեռնությամբ թագավորությունում կառուցվեցին մի շարք այլ քաղաքներ, ինչպես օրինակ՝ **Ջարեհավանը** և **Ջարիշատը**: Այդ քաղաքներն անվանվել են ի պատիվ Արտաշեսի հոր՝ Ջարեհի:

Հողային հարաբերությունների կարգավորումը: Արտաշես I-ի բարենորոգումների շարքում կարևոր նշանակություն է ունեցել հողային հարաբերությունների կարգավորումը: Խնդիրն այն է, որ սաստիկ սրվել էին հարաբերությունները գյուղական համայնքների և մասնավոր հողատերերի միջև: Վերջիններս տարբեր եղանակներով փորձում էին զավթել համայնական հողերը և գյուղացիներին զրկել իրենց գոյությունը պահպանելու միակ միջոցից: Հողազուրկ գյուղացին ի վիճակի չէր հարկ վճարելու պետությանը և զինվորագրվելու բանակին: Արտաշեսը, հասկանալով դրա ողջ վտանգավորությունը երկրի համար, կարգադրեց սահմանազատել համայնքների և մասնավոր տնտեսությունների՝ ագարակների ու դաստակերտների հողերը: Արտաշեսի հրամանով համայնքային և մասնատիրական հողերի միջև սահմանաքարեր կանգնեցրին, որով փորձ արվեց պաշտպանելու համայնքի իրավունքները: Արտաշեսի թողած սահմանաքարերի մի մասը հայտնաբերվել է: Դրանցից մի քանիսը ցուցադրվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

Այլ բարենորոգումներ: Արտաշես I-ը զգալի ջանքեր թափեց ռազմական գործի վերակառուցման ուղղությամբ: Նա ստեղծեց կանոնավոր, մարտունակ ու լավ զինված բանակ:

Երկրի սահմանների պաշտպանությունը պատշաճ կազմակերպելու համար նա կազմակերպեց չորս զորավարություններ:

Մովսես Խորենացին այդ մասին վկայում է. «*Ձորքի իշխանությունն էլ (Արտաշեսը) չորս մասի է բաժանում. արևելյան կողմի զորքը թողնում է (իր որդի) Արտավազդին, արևմտյանը Գալիս է (իր որդի) Տիրանին, հարավայինը վստահում է (իր զորավար) Սմբատին, իսկ հյուսիսայինը՝ (իր որդի) Զարեհին»:*

Հելլենիստական տաճարի հիմնապատի շարվածք: Արտաշատ (Ք. ա. II դ.)

Պետության կառավարումը բարելավելու նպատակով Արտաշես I-ը թագավորությունը բաժանեց 120 վարչական շրջանների կամ գավառների, որոնք հունա-հռոմեական հեղինակներն անվանում էին ստրատեգիաներ կամ պրեֆեկտուրաներ: Սրանց մի մասում հետագայում ձևավորվեցին նախարարական իշխանություններ: Արտաշեսը կարգավորեց արքունի գործակալությունները: Երկրի կառավարման կարևորագույն գործակալությունները՝ **սպարապետությունը** և **հազարապետությունը**, նա հանձնեց իր մերձավորներին:

Թագավորական իշխանության հեղինակությունը ժողովրդի աչքում բարձրացնելու նպատակով Արտաշես I-ը սահմանեց թագավորի նախնիների պաշտամունքի կարգը: Արտաշատում նա կառուցեց Հայոց աշխարհի հովանավոր Անահիտ աստվածուհու տաճարը: Այնտեղ կանգնեցվեցին Արտաշեսի նախնիների արձանները, որոնց ժողովուրդը պետք է երկրպագեր: Տաճարներ կառուցվեցին նաև Հայաստանի մյուս քաղաքներում, ուր, բացի հայոց աստվածներից, դրվեցին նաև **Ջևահի, Հերակլեսի, Ապոլլոնի, Աթենասի, Ափրոդիտեի** և հունական այլ աստվածների արձանները:

Արտաշեսը ճշգրտել է տվել օրացույցը, հստակեցրել տոմարը և կատարել բազում այլ բարեփոխումներ:

Նա հայտնի է «Բարի» և «Բարեպաշտ» տիտղոսներով: Կատարած բազում նշանավոր գործերի համար Արտաշես I-ի մասին ժողովուրդը ստեղծել է երգեր, վիպական զրույցներ, ուր գովերգվել են նրա իմաստությունն ու քաջությունը, շինարարական գործունեությունը, շեշտվել նրա սերը հայրենիքի նկատմամբ: Արտաշեսի նկատմամբ ժողովրդի սերն արտահայտվել է նաև նրանով, որ հայերն իրենց օտար ծագումով, բայց սիրելի թագավորներին անվանել են Արտաշես (Ջենոն, Տրդատ I և այլք):

Արտաշեսը մահացել է Ք. ա. շուրջ 160 թվականին: Նա իր հաջորդներին թողեց տնտեսապես հարուստ, բարգավաճ և ռազմական առումով հզոր երկիր:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ԱՐՏԱՇԵՍ I -Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Երվանդի մահից հետո Սմբատը մտնելով խուզարկում է արքունական գանձերը: Սանատրուկ թագավորի թագը գտնելով՝ դնում է Արտաշեսի գլուխը և թագավորեցնում է ամբողջ Հայաստանի վրա.... Արտաշեսը թագավորությունն ստանալով՝ պարգևներ է տալիս մարաց և պարսից զորքերին և ուղարկում իրենց երկիրը: Նույնպես տալիս է քաջ և պատվավոր Արգամին նրան խոստացած երկրորդական գահը, նաև հակինթներով զարդարված պսակ, երկու ականջներին գինդեր, մի ոտքին կարմիր ագանելիք, իրավունք ունենալ գործածելու ոսկե գդալ և պատառաքաղ և ոսկեղեն գավաթներով խմելու: Եվ այս պատիվներից ոչ պակաս տալիս է իր դայակ Սմբատին, բացի երկու գինդերից և կարմիր կոշիկից: Եվ բացի նրա հայրենական թագակապ ասպետությունից և արևմտյան զորքի իշխանությունից՝ նրան է վստահում հայոց բոլոր զորքերը, մեր բոլոր երկրի գործակալները և ամբողջ արքունական տունը»:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրը հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Երասխն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կոռքերը: Բայց Ապոլլոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս՝ ճանապարհին մոտ: Երվանդի քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում նստեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ, և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք»:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ պատվատիտղոսներ է կրել Արտաշեսյան արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշես I-ը:
2. Ի՞նչ մայրաքաղաք հիմնադրեց Արտաշես I-ը և որտե՞ղ:
3. Ի՞նչ ռազմական, վարչական և տնտեսական վերափոխություններ կատարեց Արտաշես I-ը Մեծ Հայքում:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Արտաշատը բնակեցնելու համար ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Արտաշես I -ը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Բարենորոգում • Պլուտարքոս • Հաննիբալ • Խոր Վիրապ • Հայկական Կարթագեն • Զարեհավան • Զարիշատ • Սահմանաքար • Ստրատեգիա (պրեֆեկտուրա) • Գործակալություն • Սպարապետություն • Հազարապետություն •

6-ՐԴ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Օգտագործելով Հռոմից պարտված Սելևկյան տերության թուլացումը՝ Արտաշեսն ու Զարեհն իրենց անկախ հռչակեցին՝ հիմնադրելով Մեծ Հայքի և Ծոփքի թագավորությունները: Արտաշես I-ը հիմք դրեց Արտաշեսյանների արքայատոհմին, որը թագավորեց Մեծ Հայքում գրեթե 190 տարի (Ք. ա. 189 - 1թթ.): Արտաշես I-ը միավորեց հայկական հողերի մեծ մասը և վերականգնեց Մեծ Հայքի կենտրոնաձիգ թագավորությունը:
2. Արտաշես I-ը Այրարատյան դաշտում՝ Երասխի և Մեծամորի ջրկիցի շրջանում հիմնադրեց թագավորության նոր մայրաքաղաք Արտաշատը: Նա անցկացրեց վարչական, ռազմական, ագրարային և այլ բարեփոխումներ, որոնք մեծ նշանակություն ունեցան Հայաստանի հետագա վերելքի ու բարգավաճման համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Տիգրան II-ի գահակալությունը: Արտաշես I-ին հաջորդեց նրա ավագ որդին՝ Արտավազդ I-ը (Ք. ա. 160-115թթ.), որը թագավորեց խաղաղությամբ: Արտավազդի գահակալման վերջին տարիներին բռնկվեց հայ-պարթևական կարճատև պատերազմ, որում Հայոց թագավորությունը պարտվեց: Ք. ա. 115թ. անժառանգ Արտավազդ I-ը ստիպված էր եղբորորդուն՝ Տիգրանին որպես պատանդի հանձնել պարթևներին:

Տիգրան Մեծի
արծաթե դրամը

Արտավազդ II-ի մահից հետո թագավորեց նրա կրտսեր եղբայր Տիրանը (Տիգրան I, Ք. ա. 115-95թթ.): Պատանդության մեջ թագաժառանգ Տիգրանը մնաց շուրջ 20 տարի և հայրենիք վերադարձավ հոր՝ Տիգրան I-ի մահից հետո: Իր ազատության դիմաց նա ստիպված եղավ պարթևներին զիջել Մեծ Հայքի հարավ-արևելքում գտնվող «Յոթանասուն հովիտներ» կոչված տարածքը:

Ծոփքի միացումը Մեծ Հայքին: Տիգրան II-ը (Ք. ա. 95-55թթ.) գահ բարձրացավ 45 տարեկան հասակում: Նրա առաջնահերթ խնդիրը հայկական բոլոր տարածքները մեկ ընդհանուր պետության մեջ միավորելն էր: Արտաշես I-ը հիմնականում լուծել էր այդ

կարևոր խնդիրը՝ բացառությամբ **Ծոփքի** և **Փոքր Հայքի** թագավորությունների: Այժմ Տիգրան II-ը եռանդուն գործունեություն

ծավալեց՝ շարունակելու իր պապի միավորիչ քաղաքականությունը: Ք. ա. 94թ. Տիգրանի բանակները մտան Ծոփք և այն միացրեցին Մեծ Հայքին: Ծոփքի թագավորն սպանվեց: Մեծ Հայքի թագավորությունը դուրս եկավ Եփրատի ափեր: Գետից այն կողմ տարածվում էր Կապադովկիայի թագավորությունը, որը շուտով հայտնվեց Տիգրան II-ի ուշադրության կենտրոնում:

Կապադովկիայի ռազմականումը: Հայկական բոլոր հողերը միավորելու համար անհրաժեշտ էր Մեծ Հայքին միացնել նաև Փոքր Հայքը, որը, սակայն, մինչ այդ միացվել էր Պոնտոսի թագավորությանը: Վերջինս Փոքր Ասիայի հզոր պետություններից էր և ուներ լավ վարժեցված ու մարտունակ բանակ: Պոնտոսի

Միհրդատ VI Եվպատորի արծաթե դրամը

թագավորն էր եռանդուն զորավար **Միհրդատ VI Եվպատորը:** Իր ամբողջ գործունեության ընթացքում նա Հռոմի դեմ հետևողական պայքար է մղել՝ Փոքր Ասիայում մի ընդարձակ և հզոր հելլենիստական պետություն ստեղծելու նպատակով: Այդ ճա-

նապարհին գլխավոր խոչընդոտը Հռոմն էր, ուստի իր հակահռոմեական պայքարում Միհրդատը որոշեց դաշնակցել Տիգրան II-ի հետ: Այդ շրջանում թեև Հայոց թագավորը Հռոմի հետ որևէ վիճելի խնդիր չունեց, սակայն, աշխարհակալական ծրագրեր հետապնդելով, կողմնակից էր Պոնտոսի հետ մերձեցմանը: Ահա թե ինչու Տիգրան II-ն ու Միհրդատ Պոնտացին արագ համաձայնության եկան միմյանց հետ:

Ք. ա. 94թ. Արտաշատ ժամանեցին պոնտական բանագնացները: Կնքվեց հայ-պոնտական պայմանագիր, որի համաձայն՝

1. Հայաստանը գործողությունների ազատություն էր ստանում հյուսիսում, հարավում և արևելքում, իսկ Պոնտոսը՝ արևմուտքում:
2. Կողմերը միացյալ ուժերով հարձակվելու էին Կապադովկիայի վրա, որի տարածքը պետք է ստանար Պոնտոսը, իսկ շարժական գույքը և բնակչությունը՝ Հայաստանը:

3. Դաշինքն ամրապնդելու նպատակով Միհրդատն իր դուստր Կլեոպատրային կնության էր տալիս Տիգրան II-ին:

Հավատարիմ հայ-պոնտական դաշինքին՝ Ք. ա. 93թ. հայկական զորքերը ներխուժեցին Կապադովկիա: Ճիշտ է, Հռոմի զինված միջամտությամբ հաջողվեց վերականգնել Կապադովկիայի թագավորությունը, սակայն վերջինս մեծապես թուլացավ, իսկ Հայոց թագավորությունը ձեռք բերեց հսկայական ավար և մեծ թվով գերիներ:

Տիգրան II Մեծի նվաճումները:

Մեծ Հայքի թագավորության ու Պոնտոսի մերձեցումը և Կապադովկիայում հայերի ռազմական հաջող գործողությունները Հռոմին ստիպեցին մերձենալ Պարթևստանին: Նրանց միջև կնքվեց համաձայնագիր, որն ուղղված էր Հայաստանի ու Պոնտոսի դեմ: Տիգրան II-ի նվաճողական ծրագրերի իրականացմանը խանգարում էր հատկապես Պարթևստանը: Նրա թագավոր Միհրդատ II-ը կամենում էր գերիշխանություն հաստատել Մեծ Հայքի թագավորության նկատմամբ: Սակայն Միհրդատ II-ի կյանքի վերջին տարիներին Պարթևստանում սկսված ներքաղաքական պայքարի հետևանքով թագավորական իշխանությունը զգալիորեն թուլացավ: Իսկ երբ նա մահացավ, Տիգրանն անմիջապես հարձակվեց Պարթևստանի վրա և առաջին հերթին վերադարձրեց **«Յոթանասուն հովիտները»**: Այնուհետև հայկական զորքերը մտան Պարթևստանին ենթակա Ատրպատականի թագավորություն և առանց մեծ դժվարության գրավեցին այն: Շարժվելով հարավարևելք՝ հայկական բանակը գլխովին ջախջախեց պարթևների զորքը և պաշարեց պարթևական թագավորների ամառային նստավայր Էկբատանը: Պարթևական թագավոր **Գողերձ II-ն** ստիպված հաշտություն խնդրեց: Հաշտության պայմանագրի

Միհրդատ II Արշակունու արծաթե դրամը

համաձայն՝ պարթևները հօգուտ Հայաստանի հրաժարվում էին Մարաստանից և Հյուսիսային Միջագետքից՝ պահելով միայն Էկբատան ամառային աթոռանիստը: Շատ կարևոր է, որ պարթևաց արքան հրաժարվում էր նաև արքայից արքա տիտղոսից: Այն այսուհետև կրելու էին Տիգրանն ու նրա հաջորդները: Դրանով պարթևները փաստորեն ճանաչում էին Հայոց թագավորության գերիշխանությունը:

Այսուհետև հայկական բանակը մեկը մյուսի հետևից գրավեց Հյուսիսային Միջագետքի երկրները՝ **Կորդուքը, Ադիաբենեն, Միգդոնիան, Օսրոենեն**: Հյուսիսային Միջագետքի գրավմամբ Տիգրան II-ի տերությունն ընդհուպ սահմանակցեց Սելևկյան պետությանը: Նրանց բաժանում էր միայն Եփրատ գետը: Երբեմնի հզոր Սելևկյան թագավորությունն ապրում էր խոր ճգնաժամ: Միմյանց հաջորդող ու անընդհատ կրկնվող ներքին պատերազմները ծայր աստիճան թուլացրել էին երկիրը, որտեղ միաժամանակ հանդես էին եկել 3-4 գահակալներ: Չկարողանալով հաղթահարել այդ ճգնաժամը՝ երկրի ավագանին ելքը տեսնում էր արտաքին որևէ տիրակալի իշխանությունն ընդունելու մեջ: Ի վերջո ընտրությունը կանգ առավ Տիգրան II-ի թեկնածության վրա, որի առավելությունը, պատմիչի խոսքերով՝ «ռազմական հզոր ուժ ունենալն էր»:

Ք. ա. 84թ. հայկական բանակներն անարգել մտան Ասորիք: Տիգրանն Անտիոքում բազմեց Սելևկյանների գահին ու այստեղ խաղաղությամբ իշխեց շուրջ երկու տասնամյակ:

Ասորիքի (Սիրիայի) միացումը հնարավորություն ստեղծեց գրավելու Կոմագենեն ու Կիլիկիան, ապա նաև Փյունիկիան: Ի վիճակի չլինելով դիմադրելու Հայոց թագավորի բանակներին՝ Հայաստանի գերիշխանությունն ընդունեցին Հրեաստանը և մի քանի այլ երկրներ: Տիգրանին համառ դիմադրեցին Միջերկրականի ծովափնյա քաղաքները, որոնցից վերջինը՝ Պտղոմայիսը, նա գրավեց միայն Ք. ա. 71թ.: Այստեղ գերի վերցվեց Սելևկյան Սելենե թագուհին, որն ավելի ուշ Տիգրանի հրամանով մահապատժի ենթարկվեց:

Հայկական տերության սահմանները հասան **Եգիպտոս**, որը հայտնվեց Հայոց թագավորի հետաքրքրությունների շրջանակում: Նրա թագավոր Պտղոմեոս XII-ը գահ բարձրացավ Տիգրան II-ի օգնությամբ: Դժվար չէ տեսնել, որ Տիգրանն այդ երկրի նկատմամբ ուներ հեռահար ծրագրեր, որոնք, սակայն, քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխության պատճառով չիրականացան:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞ր իրադարձությունների հետևանքով Տիգրանը հայտնվեց պարթևական պատանդության մեջ:
2. Ի՞նչ տարածքներ զիջեց Տիգրան II-ը պարթևներին՝ հայկական գահ բարձրանալու համար:
3. Տիգրան II-ը գահակալության սկզբում հայկական ի՞նչ տարածք միավորեց Մեծ Հայքին:
4. Ո՞ւմ հետ դաշնակցեց Տիգրան Մեծը և քաղաքական ի՞նչ նպատակներով:
5. Ինչո՞ւ Սելևկյանների պետությունը կամովին ընդունեց Տիգրան Մեծի գերիշխանությունը:
6. Ի՞նչ նվաճումներ կատարեց Տիգրան Մեծը մինչև Ք. ա. 71 թ.:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով՝ որո՞նք էին այն նախադրյալները, որոնք Տիգրան Մեծին օգնեցին կատարելու իր հսկայածավալ նվաճումները և ստեղծելու աշխարհակալ տերություն:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արտավազդ I • Տիգրան I • Միհրդատ VI Եվպատոր • Միհրդատ II • Ատրպատական • Էկբատան • Գողերձ II • Արքայից արքա • Կորդուք • Ադիաբենե • Միգդոնիա • Օսրոենե • Կոմագենե • Կիլիկիա • Փյունիկիա • Պտղոմայիս • Սելենե թագուհի • Պտղոմեոս XII •

2. ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական տերությունը: Տիգրան Մեծի նվաճումների հետևանքով Առաջավոր Ասիայում ստեղծվեց աշխարհակալ մի նոր տերություն, որը տարածվում էր Եգիպտոսից ու Կարմիր ծովից մինչև Կովկասյան լեռներ և Միջերկրական ծովից մինչև Կասպից ծով: Տիգրան II-ի գերիշխանությունն էին ընդունում մինչև Միջին Ասիա և Հնդկաստան ընկած երկրներն ու ցեղերը: Այդ տերության մեջ էին մտնում **Վիրքը, Աղվանքը, Ատրպատականը, Ադիաբենեն, Օսրոենեն, Կոմագենեն, Ասորիքը, Փյունիկիան, Դաշտային Կիլիկիան** և այլ երկրներ: Տիգրան Մեծի գերիշխանությունն ընդունում էին մի շարք այլ թագավորություններ՝ **Պարթևստանը, Հրեաստանը, անդրկասպյան սկյուրներն ու Պարսից ծոցի ափերին բնակվող արաբական ցեղերը:** Ինչպես հույն պատմիչն է հավաստում, Տիգրան II-ի տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով:

Ոսկե ապարանջան
ակնքարով (Սիսիան,
Ք. ա. I դ.)

Տիգրան Մեծի տերությունը հելլենիստական պետություն էր, հիշեցնում էր Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների տերությունները: Հայկական տերությունը բազմազգ և զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող երկրների մի ամբողջություն էր: Բնականաբար, տերության միջուկը կազմում էր Մեծ Հայքը, որտեղ բնակվում էր հայ ժողովրդի հիմնական զանգվածը,

և որտեղ գտնվում էին տերության քաղաքական ու տնտեսական նշանավոր կենտրոնները:

Տերության տնտեսապես ամենազարգացած շրջանը Ասորիքն էր՝ իր աշխարհահռչակ Անտիոք մայրաքաղաքով: Միջազգային տարանցիկ առևտրի կարևոր կենտրոններ էին Փյունիկիայի վաճառաչահ **Տյուրոս, Բիբլոս, Բեյրութ, Սիդոն** նավահանգստային քաղաքները: Հարուստ ու հռչակավոր էին նաև Դաշտային Կիլիկիայի **Տարսոն, Ադանա** և այլ քաղաքներ: Ասորիքի կառա-

վարչապետ նշանակվեց Տիգրան II-ի մերձավոր զինակից **Բագարատը**, որի նստավայրը Անտիոքն էր: Երկրագործության և արհեստագործության նշանավոր կենտրոն էր Հյուսիսային Միջագետքը, որի կառավարիչն էր Տիգրան II-ի կրտսեր եղբայր **Գուրասը**: Վերջինիս նստավայրն էր Մծբինը: Թվարկված երկրները հայկական տերության կազմում ունեին տարբեր կարգավիճակներ: Տիգրան Մեծը գրաված երկրների մի մասը վերածեց ենթակա թագավորությունների: Սիրիայի թագավորությունը ևս չվերացվեց: Տիգրանը միաժամանակ իրեն հռչակեց նաև այդ երկրի թագավոր: Մյուս երկրները վերածվեցին նահանգների, որոնք կառավարում էին արքայից արքայի նշանակած փոխարքաները կամ կուսակալները:

Նվաճված երկրները պարտավոր էին հարկ վճարել և զորք տրամադրել: Զորք էին տրամադրում նաև Հայաստանի քաղաքական ազդեցության ոլորտում գտնվող թագավորներն ու հպատակ ցեղերը:

Այսպիսով՝ Տիգրան II-ը դարձավ Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասի տիրակալը: Հայոց տերության մեջ անմիջականորեն մտնող տարածքը կազմում էր շուրջ 1 մլն կմ², իսկ նրա քաղաքական գերիշխանության ու ազդեցության ներքո գտնվող ամբողջ տարածքը կազմում էր շուրջ 3 մլն կմ², որը Մեծ Հայքի տարածքը գերազանցում էր տասն անգամ:

Տիգրանակերտի կառուցումը: Հայկական աշխարհակալ տերությունը նվաճումների հետևանքով նոր մայրաքաղաքի կարիք ուներ: Արտաշատն արդեն չէր կարող կատարել այդ դերը, քանզի մնացել էր տերության ծայր հյուսիսում, իսկ Անտիոքը գտնվում էր բուն հայկական հողերից դուրս և ուներ օտարազգի բնակչություն: Ահա թե ինչու նոր մայրաքաղաքի կառուցումը դարձավ օրակարգի հարց: Այն հիմնադրվեց Աղձնիք նահանգում, Տիգրիսի ձախակողմյան վտակներից մեկի ափին:

Մայրաքաղաքը կառուցվեց Ք. ա. 70-ական թվականների ընթացքում և անվանակոչվեց **Տիգրանակերտ**՝ ի պատիվ Հայոց հզոր արքայի: Մայրաքաղաքը բնակեցնելու նպատակով Տիգրան II-ը նվաճված երկրների քաղաքային բնակչության մեծ

մասին բռնագաղթեցրեց Հայաստան: Հույն պատմիչ Ապիանոսի վկայությամբ՝ միայն Կապադոկիայից Հայաստան տեղափոխվեց 300 հազար մարդ, մոտավորապես 100 հազար մարդ էլ՝ Կիլիկիայի 12 քաղաքներից: Անշուշտ, Հայաստան տեղափոխված ամբողջ բնակչությունը չի բնակեցվել միայն Տիգրանակերտում: Նրա մեծ մասը հաստատվել է **Արտաշատ, Արմավիր, Երվանդաշատ, Վան** և այլ քաղաքներում:

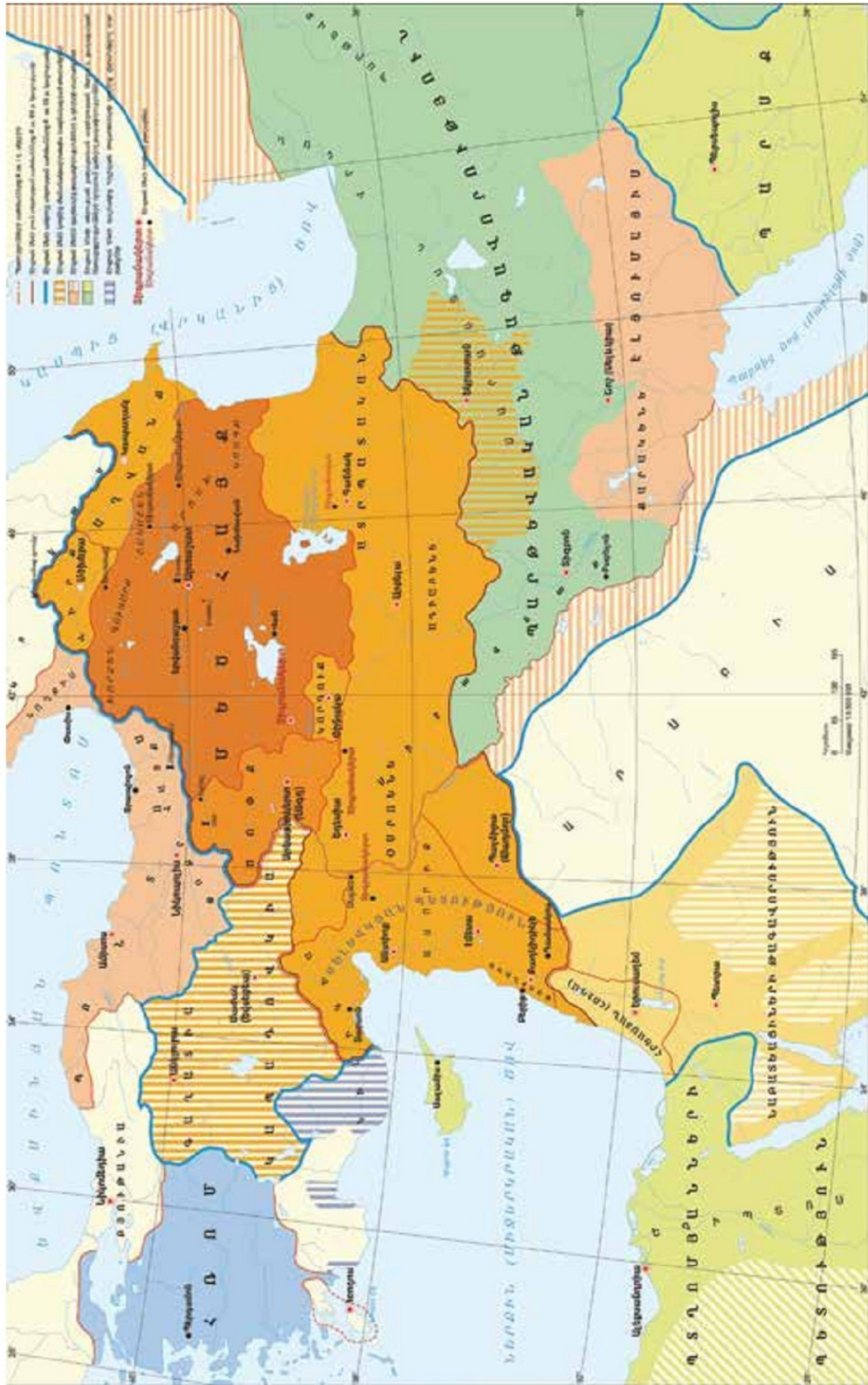
Տիգրանակերտի պարսպի մնացորդ (Արցախ)

Հույն պատմիչ Պլուտարքոսի խոսքերով՝ Տիգրանակերտը լի էր գանձերով և աստվածներին նվիրաբերված թանկարժեք ընծաներով, քանզի մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները, ցանկանալով հաճոյանալ թագավորին, միմյանց հետ մրցում էին քաղաքի շենության ու ընդարձակման համար: Ըստ պատմիչի՝ «... նա այսպեղ հրավիրում է

հայերից լավագույններին և սպառնում էր բռնագրավել այն ամենը, ինչ իրենց հետ Տիգրանակերտ չէին տանելու»: Այսպիսով՝ կարճ ժամանակամիջոցում կառուցվեց մեծ ու շքեղ մի քաղաք: Քաղաքը շրջապատված է եղել 25 մ բարձրությամբ պարիսպներով, ունեցել է անառիկ միջնաբերդ: Թագավորական պալատը կառուցվել է քաղաքից դուրս և շրջապատված է եղել պարտեզներով, այգիներով ու որսատեղիներով: Տիգրանակերտն Արևելքի նշանավոր քաղաքներից էր՝ արհեստագործության, առևտրի ու մշակույթի խոշոր կենտրոն: Քաղաքն ունեցել է իր թատրոնը, որտեղ հույն դերասանները ողբերգություններ և թատերգություններ են բեմադրել:

Բացի Տիգրանակերտ մայրաքաղաքից՝ նույն անվանումով քաղաքներ են հիմնադրվել նաև տերության այլ վայրերում, այդ թվում՝ Արցախում:

ՏԻԳՐԱՆ ՄՆԾԻ ՏՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ իր բանավոր ստեղծագործություններում փառաբանել է Տիգրան Մեծի կերպարը: Նրա կյանքի ու գործի հիանալի նկարագրությունը փոխանցվել է սերնդից սերունդ: Գովերգվել են նրա մարդկային ու արքայական առաքինությունները: Տիգրան Մեծից ավելի քան 500 տարի անց Մովսես Խորենացին գրի է առել ժողովրդական բանահյուսության այդ անգին գոհարները և փոխանցել սերունդներին:

Տիգրանին ժամանակակից հռոմեական պատմիչները նրան անվանել են **«մեծագույն թագավոր, որ տիրակալում էր մեծ փառքով»**: Հատկանշական է, որ Տիգրան Մեծի կերպարը ներշնչել է աշխարհահռչակ բազմաթիվ երգահանների (Անտոնիո Վիվալդի, Նիկոլո Պուչինի, Քրիստոֆ Գլուկ, Գեորգ Հենդել և ուրիշներ), որոնք օպերային ստեղծագործություններ են նվիրել «վսեմ քաջությանբ օժտված» Հայոց թագավորին:

Հայ նշանավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը դիպուկ է բնութագրել Տիգրան II-ին. *«Տիգրան Մեծն իր արժանավոր տեղը է զբաղեցնում Արևելքում երբևէ իշխած տիրակալների շարքում: Նա արժանացել է «Մեծ» տիտղոսին՝ պատվավոր մի կոչման, որը պատմությունը հազվադեպ է շնորհում իր ընտրյալ դերակատարներին»*:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ տարածքներ էր ընդգրկում Տիգրան Մեծի տերությունը, մինչև ո՞ր էին տարածվում նրա տերության ազդեցության սահմանները:
2. Միջերկրածովյան ի՞նչ նավահանգստային քաղաքներ մաս կազմեցին Տիգրան Մեծի տերության:
3. Ինչո՞ւ Արտաշատն այլևս չէր բավարարում պետության մայրաքաղաք լինելու պայմաններին:
4. Ինչո՞վ էր պայմանավորված Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի կառուցումը Տիգրան Մեծի կողմից:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Համեմատե՛ք Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի հիմնադրումը Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցման հետ:

Տեսրում լրացրե՛ք նմանությունները և տարբերությունները:

Նմանությունները	Տարբերությունները

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Տյուրոս • Բիբլոս • Բեյրութ • Սիդոն • Տարսոն • Ադանա • Մծբին • Տիգրանակերտ • Սիրիա • Գուրաս • Բագարատ •

3. ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Հռոմեական հանրապետության արևելյան քաղաքակա- նությունը: Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան: Ք. ա. I դ. սկզբներին Հռոմեական հանրապետությունը Փոքր Ասիայում ընդարձակ տարածքներ նվաճեց: Նույն դարի 80-70-ական թվականներին Հռոմի՝ Պոնտոսի դեմ մղած հաղթական պատերազմներից և Տիգրան II-ի կողմից Դաշտային Կիլիկիան գրավելուց հետո երկու տերությունները դարձան հարևաններ: Տիգրան II-ն իր նվաճումներով Հռոմի առջև փակում էր դեպի Արևելք տանող բոլոր ճանապարհները: Լրջորեն անհանգստացած դրանից՝ Հռոմն սկսում է նախապատրաստվել պատերազմի ընդդեմ Հայոց տերության: Ռազմաքաղաքական իրադրությունը Հռոմի համար նպաստավոր էր. Ք. ա. 71թ. հռոմեական զորավար Լուկուլլոսը գլխովին ջախջախել էր Տիգրան II-ի դաշնակից Միհրդատ Եվպատորին: Վերջինս մազապուրծ փախել էր Հայաստան և քաղաքական ապաստան ստացել:

Մեդալիոն Սիսիանից
(Ք. ա. I դ.)

Լուկուլլոսը հատուկ դեսպան ուղարկեց Տիգրանի մոտ և պահանջեց Միհրդատին հանձնել իրեն: Հայոց արքան, բնականաբար, մերժեց հռոմեացիների պահանջը, ասելով՝ «Ես Միհրդատին չեմ հանձնի, իսկ եթե հռոմեացիները պատերազմ սկսեն, ապա... հակահարված կտամ նրանց»: Անշուշտ, պարզամիտ կլի-նի կարծել, որ եթե Տիգրանը հանձներ Միհրդատին, ապա կարելի էր խուսափել պատերազմից:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը: Ք. ա. 69թ. գարնանը հռոմեական բանակները, անցնելով սահմանային Եփրատ գետը, ներխուժեցին Հայաստան: Սկսվեց հայ-հռոմեական պատերազմը: Պատերազմն ընթացել է երկու փուլով՝ Ք. ա. 69-67թթ. և Ք. ա. 66թ.: Դրանք միմյանցից տարբերվում են ռազմավարությամբ և ձեռք բերված արդյունքներով:

Լուկուլլոսը փորձեց դաշնակցել պարթևների հետ՝ ընդդեմ Հայաստանի: Սակայն վերջիններս, վստահ չլինելով հռոմեացիների հաղթանակին, չեզոքություն պահպանեցին:

Լուկուլլոսը մշակել էր կայծակնային պատերազմի ծրագիր, որի հիմնական սկզբունքներն էին հանկարծակիությունն ու շեշտակի հարվածը: Սակայն դա իրագործվեց միայն մասամբ: Հռոմեական բանակի ներխուժումը Հայաստան իրոք անսպասելի էր: Առանց որևէ դժվարության Լուկուլլոսը գրավեց Ծոփքը և սրընթաց շարժվեց դեպի Աղձնիք՝ գրավելու Տիգրանակերտը: Այս ծրագիրը կազմված էր հայկական բանակի հնարավորությունները թերագնահատելու, իսկ հռոմեականին՝ գերագնահատելու սխալ հաշվարկով: Տիգրանակերտն անակնկալ գրոհով գրավելու ծրագիրը ձախողվեց: Ճիշտ է, Հայոց արքան այդ ժամանակ գտնվում էր Պտղոմայիսում, սակայն Տիգրանակերտի կայազորը, հայ տաղանդավոր զորավար Մանկայոսի հրամանատարությամբ, քաղաքը պաշտպանում էր հմտությամբ: Գրոհի ձախողումից հետո Լուկուլլոսն ստիպված եղավ պաշարել քաղաքը: Անցնում էին ամիսներ, իսկ Տիգրանակերտը շարունակում էր հերոսաբար դիմադրել: Կայծակնային պատերազմի ծրագիրը տապալվեց:

Հռոմեական բանակի՝ Հայաստան ներխուժման լուրը Տիգրան II-ն իմացավ հեռավոր Պաղեստինում, ուր կենտրոնացած էին հայկական բանակի գլխավոր հարվածային ուժերը: Տիգրանը թագավորական թիկնապահ գնդով շտապ վերադարձավ Հայաստան: Բանակի հիմնական ուժերը՝ Բագարատ զորավարի հրամանատարությամբ, հետևեցին արքային: Մինչև Հայաստան հասնելը Տիգրան II-ը Լուկուլլոսի դեմ ուղարկեց Մեհրուժան զորավարի փոքրաթիվ, սակայն մարտունակ զորաջոկատը: Սակայն վերջինս հռոմեացիների գերակշիռ ուժերի հետ ընդհարման ժամանակ պարտվեց, իսկ Մեհրուժանն էլ զոհվեց:

Սեպտեմբերի կեսերին Տիգրանի գլխավորած հայկական բանակը մոտեցավ պաշարված Տիգրանակերտին, որտեղ գտնվում էին նրա ընտանիքը և գանձարանը: Հայկական մի զորամաս հանկարծակի ու խիզախ գրոհով մուտք գործեց քաղաք և այնտեղից դուրս բերեց արքայից արքայի ընտանիքն ու գանձերի մեծ մասը: Այս իրադարձությունը, անշուշտ, բարձրացրեց պաշարվածների մարտական ոգին և հավատ ներշնչեց հաղթանակի նկատմամբ: Ժամանեցին հայկական բանակի նորանոր զորամասեր: Ըստ Ապիանոսի՝ Տիգրանին ռազմաջոկատներ էին տրամադրել նաև ենթակա երկրները՝ Ատրպատականը (Մարաստանը), Աղվանքը, Վիրքը, Կորդուքը, Ադիաբենեն և անգամ Պարսից ծոցի արաբները: Հայկական բանակի թիվը, նույն պատմիչի վկայությամբ, 300 հազար զինվոր էր: Անշուշտ, սա իրականությանը չհամապատասխանող թվաքանակ է: Այլ պատմիչներ խոսում են ընդամենը 70-80 հազար զինվորների մասին, այսինքն՝ մոտավորապես այնքան, որքան հռոմեական բանակի զինվորների թիվն էր՝ դաշնակից զորաբանակների հետ:

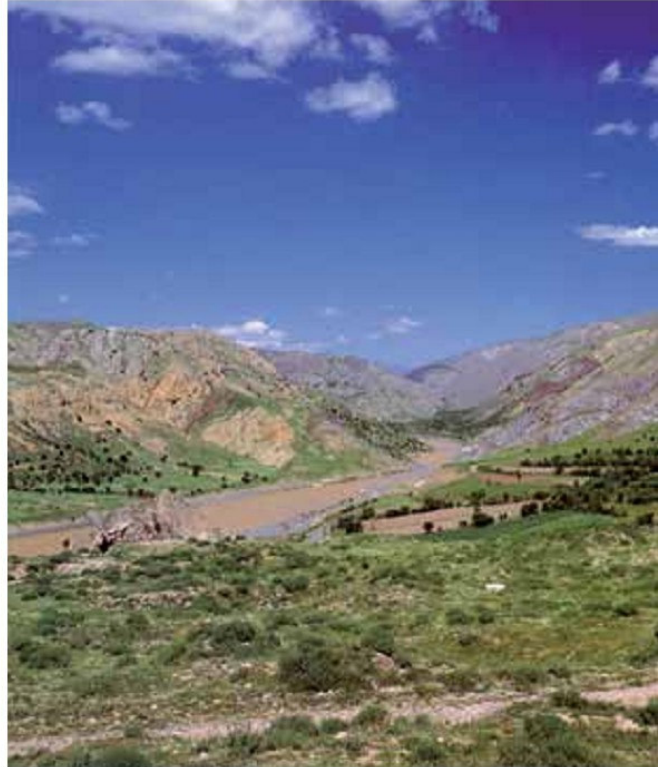
Հոկտեմբերի 6-ի վաղ առավոտյան սկսվեց Տիգրանակերտի ճակատամարտը: Լուկուլլոսը հիանալի օգտագործեց հայկական հրամանատարության թույլ տված ռազմավարական սխալներն ու տեղանքի առանձնահատկությունները: Շրջանցելով Տիգրանի բանակը՝ նա հայոց զորքի թիկունքում կենտրոնացրեց նշանակալի ուժեր, որոնք էլ վճռեցին ճակատամարտի ելքը: Ենթարկվելով երկկողմանի հարձակման և տալով զգալի կորուստներ՝ հայկական բանակն ստիպված էր նահանջել երկրի խորքը:

Հռոմեացիների հաղթանակը որոշեց նաև Տիգրանակերտի ճակատագիրը: Կայազորի հույն վարձկանները, կաշառվելով Լուկուլլոսի կողմից, հոկտեմբերի վերջերին ապստամբեցին և քաղաքի դարպասները բացեցին հակառակորդի առջև: Նորակառույց ու հարուստ քաղաքը քարուքանդ եղավ և թալանվեց: Միայն Լուկուլլոսը ձեռք գցեց ութ հազար տաղանդ արժողությամբ գանձեր:

Արածանիի ճակատամարտը: Տիգրանակերտի ճակատամարտն ու մայրաքաղաքի անկումը չկտրեցին Հայոց թագավորի կորովը: Տիգրան II-ն իր մեջ ուժ գտավ պայքարը շարունակելու: Նա չէր պատրաստվում ընկրկել հռոմեական բիրտ ուժի դիմաց: Լուկուլլոսը, ռազմական գործողությունները համարելով ավարտված, բանակը տարավ ձմեռելու Կորդուքի տաք շրջաններ: Օգտվելով դրանից՝ Տիգրան Մեծն անմիջապես օգտագործեց դադարը և սկսեց եռանդուն նախապատրաստվել ապագա ռազմական գործողություններին: Ձմեռվա ամիսներին նա վերակառուցեց բանակը, որի հարվածային գլխավոր ուժը դարձավ հեծելազորը: Հայաստանի տնտեսական կարողություններն ու մարդկային ռեսուրսները հնարավոր դարձրեցին ընդամենը կես տարում միանգամայն նոր բանակի ստեղծումը: Այն իր կազմով ազգային էր և մարտարվեստով չէր զիջում հռոմեացիներին:

Այլևս հույսը կորցնելով, թե Տիգրանը հաշտություն կխնդրի իրենից, Լուկուլլոսը Ք. ա. 68թ. գարնան վերջերին դուրս եկավ Կորդուքից և բռնեց Արտաշատ տանող ճանապարհը: Նա համոզված էր, որ Տիգրանին պարտադրելով նոր ճակատամարտ՝ գլխովին կոչնչացնի հայկական բանակը և հեշտությամբ կգրավի Արտաշատը: Հայկական բանակը, սակայն, խուսափում էր գլխավոր ճակատամարտից և դանդաղորեն նահանջում էր դեպի երկրի խորքեր: Միաժամանակ, անսպասելի հարձակումներով հայերը ջլատում էին հռոմեացիների ուժերը՝ նրանց պատճառելով նշանակալի կորուստներ: Տիգրանի ընտրած այս մարտավարությունը լիովին արդարացրեց իրեն: Լուկուլլոսի հյուժված և մարտունակությունը կորցրած բանակը միայն սեպ-

տեմբերի 22-ին հասավ Արածանիի գետանց: Առջևում Հայկական Պար լեռնաշղթան էր, իսկ նրանից քիչ այն կողմ՝ Արտաշատն իր անբավ հարստություններով: Սակայն հռոմեական բանակն այնքան էր ջլատված, և կորուստներն այնքան շատ էին, որ զինվորները հրաժարվում էին շարունակել ռազմերթը դեպի Հայկական Կարթագեն: Շուտով հռոմեական բանակը ենթարկվեց Տիգրանի գլխավորած հայկական զինված ուժերի շեշտակի գրոհին: Հռոմեական բանակը լիակատար պարտություն կրեց: Հույն պատմիչ Դիոն Կասիոսը վկայում է, որ *հայերը, նեփահարելով հռոմեացիներին, շարերին սպանեցին, իսկ շար շարերին էլ վիրավորեցին, իսկ «վերքերը ծանր էին և դժվար բուժելի, քանզի հայերը գործածում էին երկծայր նեփեր»*: Արածանիի ճակատամարտը ցույց տվեց Տիգրանի՝ որպես հիանալի ռազմագետի կարողությունները: Անպարտելի համարվող հռոմեական բանակը ծանր պարտություն կրեց, դրան հետևեց նրա խայտառակ փախուստը: Լուկուլլոսն ստիպված էր թողնել Հայաստանի սահմանները: Շուտով հռոմեացիները դուրս քշվեցին նաև Հյուսիսային Միջագետքից և Կորդուքից: Տիգրան Մեծի հանձնարարությամբ Միհրդատ Եվպատորը հայկական մի զորամասով անցավ Պոնտոս և սկսեց երկրի ազատագրումը: Հռոմեացիների առաջին արշավանքը դեպի Արևելք լիովին ձախողվեց:

Արածանի գետը

Լուկուլլոսի պարտության հետևանքով հայկական տերության քաղաքական ու ռազմական հեղինակությունը վերականգնվեց: Ք. ա. 67թ. կեսերին հայկական բանակները ներխուժեցին Կա-

պադովկիա՝ պատրաստվելով վերականգնել հայկական իշխանությունը Սիրիայում, ինչպես նաև Միջերկրական ծովի ափերին: Հռոմի հեղինակությունն Արևելքում լրջորեն խախտվեց: Հռոմեական սենատն արտակարգ միջոցներ ձեռք առավ: Լուկուլլոսը հեռացվեց գլխավոր հրամանատարի պաշտոնից: Նրա փոխարեն հրամանատար նշանակվեց հմուտ զորավար և քաղաքական գործիչ Գնեոս Պոմպեոսը:

Պոմպեոսի արշավանքը Հայաստան: Խելացի ու հեռատես Պոմպեոսը Ք. ա. 66թ. գարնանը, ժամանելով Արևելք, նախապես պարթևների հետ դաշինք կնքեց ընդդեմ Տիգրան Մեծի և Միհրդատ Եվպատորի: Պարթևները սիրով համաձայնեցին, քանզի ցանկանում էին վրեժխնդիր լինել Տիգրանից իրենց ստորացման համար: Հռոմեա-պարթևական դաշինքն ուղղված էր Հայաստանի դեմ:

Նույն տարվա ամռանը Պոմպեոսը պարտության մատնեց Միհրդատ Եվպատորին և գրավեց Պոնտոսը, որով Հայաստանը զրկվեց իր միակ դաշնակցից: Հռոմեական բանակը պատրաստվում էր ներխուժել Հայաստան: Ստեղծված բարդ իրադրությունը Տիգրան II-ից պահանջում էր գործել չափազանց զգույշ և ճշգրիտ:

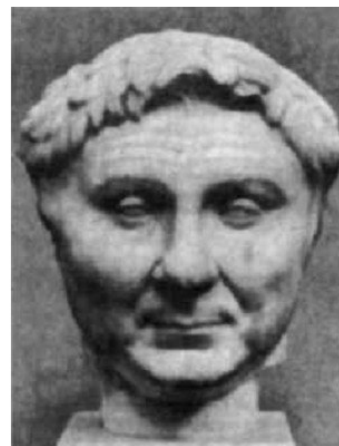
Հայաստանի համար այս ճակատագրական պահին երկրում սկսվեցին ներքին երկպառակություններ: Տիգրան Մեծի դեմ ընդվզեց նրա որդի Տիգրանը, որին պատմիչներն անվանում են Տիգրան Կրտսեր: Վերջինս գտնում էր, որ պետք է պատերազմը շարունակել մինչև հաղթական ավարտ: Տիգրան Մեծը ճնշեց ընդդիմադիր հայ ավագանու շահերը ներկայացնող Տիգրան Կրտսերի խռովությունը, որն իրեն հռչակել էր Հայոց թագավոր: Խռովությանն անմասն չէին նրա մայրը՝ Կլեոպատրան, և պապը՝ Միհրդատ Եվպատորը: Վերջինս հույս ուներ թոռան գահակալությամբ Հայաստանը ծառայեցնել Պոնտոսի քաղաքական շահերին: Ստեղծված իրավիճակում Տիգրան Մեծն ստիպված եղավ զորքը դուրս բերել Կապադովկիայից և վերադառնալ Հայաստան: Տիգրան Կրտսերը փախավ Պարթևստան, որի թագավոր Հրահատ III-ն անմիջապես օգտագործեց պահը և որոշեց օգնել

ապստամբ արքայազնին՝ նրան կնության տալով դստերը: Տիգրան Կրտսերը պարթևական բանակով ներխուժեց Հայաստան և պաշարեց Արտաշատը: Սակայն հայկական բանակը հակահարված տվեց պարթևներին, որոնք նահանջեցին իրենց երկիր, իսկ Տիգրան Կրտսերը ճողոպրեց Պոնտոս: Կես ճանապարհին լուր ստանալով, որ պապը՝ Միհրդատ Եվպատորը, պարտություն է կրել Պոմպեոսից և փախել Բոսպորի թագավորություն, նա այս անգամ որոշեց դիմել Պոմպեոսի օգնությանը: Պոմպեոսն անմիջապես օգտագործեց բախտախնդիր արքայազնին՝ փորձելով ազդել Տիգրան Մեծի քաղաքականության վրա:

Ք. ա. 66թ. ամռան վերջերին Տիգրան Կրտսերի ուղեկցությամբ Պոմպեոսի գլխավորած հռոմեական բանակը ներխուժեց Հայաստան:

Տիգրան Մեծի դիրքերը բավականին թուլացել էին պարթևների թշնամական գործողությունների, որդու խռովության և հռոմեական բանակի՝ Հայաստան ներխուժման պատճառով: Հաջողության հասնելու հույսերը փոքր էին, ուստի ավելի խոհեմ կլինեք Հայաստանին ձեռնտու պայմաններով հաշտվել Հռոմի հետ և հենց նրա օգնությամբ էլ պայքարել մյուս երկուսի դեմ: Հակառակ դեպքում Հայաստանը կարող էր կորցնել իր անկախությունը: Ուստի ոչ կենսական խնդիրներում անհրաժեշտ էր զիջումների դիմել՝ գլխավորը՝ անկախությունը, պահպանելու համար:

Պոմպեոսը Ք. ա. 66թ. սեպտեմբերին մոտեցավ Արտաշատին և ճամբար դրեց քաղաքից ոչ հեռու: Անմիջապես սկսվեցին հայ-հռոմեական հաշտության բանակցությունները: Այն, ինչին ձգտում էր Հռոմը, ստանում էր առանց ռազմական գործողությունների և զոհերի: Տիգրան Կրտսերի փորձերը՝ խոչընդոտելու բանակցություններին, արդյունք չտվեցին: Ընդհակառակը՝ նա հայտնվեց «խաղից դուրս» վիճակում:

Հռոմեական զորավար
Գնեսու Պոմպեոս

Արտաշատի հաշտության պայմանագիրը: Ք. ա. 66թ. սեպտեմբերին Արտաշատում կնքվեց հայ-հռոմեական պայմանագիրը, որն իր ամբողջության մեջ, այնուամենայնիվ, պետք է համարել հաջողված: Ըստ պայմանագրի՝ Հայաստանը հոգուտ Հռոմեական հանրապետության հրաժարվում էր Ասորիքից, Փյունիկիայից, Պաղեստինից և Կիլիկիայից, այսինքն՝ Միջերկրական ծովի ափերից: Սակայն Հայոց տերությունը պահպանում էր իր միջուկը կազմող Մեծ Հայքի տարածքը:

Ծոփքն անջատվում էր Մեծ Հայքից և դառնում առանձին պետություն, այստեղ թագավոր էր հաստատվում Տիգրան Կրտսերը՝ պայմանով, որ Տիգրան II-ի մահից հետո Մեծ Հայքն ու Ծոփքը դարձյալ միավորվելու էին մեկ պետության մեջ՝ Տիգրան Կրտսերի գահակալության ներքո:

Հայաստանը Հռոմին պետք է վճարեր 6 հազար տաղանդ ռազմատուգանք, մոտավորապես այդքան էլ՝ արշավանքին մասնակցած զինվորներին և սպաներին: Հատկանշական է, որ ռազմատուգանքի գումարը վճարվելու էր Ծոփքի արքայական գանձարաններից:

Հայաստանը հայտարարվում էր «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից»:

Վերջին կետը կարող է թողնել այն տպավորությունը, թե Հայաստանը կախյալ վիճակի մեջ էր դրվում Հռոմից: Սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ այդպես չէր: Հայաստանը պահպանեց իր անկախությունը: Ընդհակառակը, Հռոմն արտաքին քաղաքականության բնագավառում խրախուսում էր Տիգրան II-ի հակապարթևական բոլոր ձեռնարկումները: Պարթևները դաշնակից Հռոմից հոգուտ իրենց ավելին էին սպասում, բայց Պոմպեոսը Տիգրանի հետ կնքած հաշտությունից հետո մտադիր չէր նպաստել Պարթևստանի ուժեղացմանը: Արևելքում ուժերի հավասարակշռությունը պահանջում էր այսուհետև պաշտպանել Տիգրան II-ին:

Արտաշատի պայմանագրից հատկապես դժգոհ մնաց Տիգրան Կրտսերը: Տենչալով Հայաստանի գահը՝ նա այժմ պետք է բավարարվեր ֆինանսական միջոցներից զրկված Ծոփքի գահով: Հասկանալով հանդերձ իր վիճակի անհեթեթությունը՝ Տիգ-

րան Կրտսերը, այնուամենայնիվ, ընդվզեց Պոմպեոսի դեմ և վիրավորեց նրա արժանապատվությունը: Ի պատասխան նրա հանդուգն ելույթի՝ Պոմպեոսի կարգադրությամբ Տիգրան Կրտսերը ձերբակալվեց և ընտանիքի հետ գերեվարվեց Հռոմ:

Տիգրան II-ը, օգտագործելով հռոմեա-պարթևական հակամարտությունը, կարողացավ Ք. ա. 64թ. Մեծ Հայքին վերադարձնել Կորդուքն ու Հյուսիսային Միջագետքը: Պոմպեոսն անգամ ճանաչեց Տիգրան Մեծի «արքայից արքա» տիտղոսը, որից խիստ դժգոհ մնաց պարթևական արքունիքը:

Արտաշատի պայմանագիրը Տիգրան Մեծի դիվանագիտական հաջողությունն էր: Նա գործնականում կարողացավ պահպանել Մեծ Հայքի տարածքային ամբողջությունը՝ Եփրատից մինչև Կասպից ծով և Հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետ: Պահպանվեց Հայաստանի պետական անկախությունը՝ հայ ժողովրդի հարատևման կարևորագույն երաշխիքը: Ահա սա էր Արտաշատի պայմանագրի պատմական կարևոր նշանակությունը:

Ալեսանդրո Սկառլատիի «Տիգրան» օպերայի տիտղոսաթերթը (1715թ.)

Տիգրան II-ի կյանքի վերջին տասը տարիները Հայաստանի համար խաղաղության ու տնտեսական բարգավաճման շրջան էին:

ՀՈՒՍՏԻՆՈՍԸ՝ ԱՐՏԱՎԱԶԴ Ի-Ի ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ՄԱՍԻՆ

«...Չի կարելի լռությամբ անցնել այնպիսի մեծ թագավորության կողքից, ինչպիսին է Հայաստանը, քանի որ նրա սահմանները,

Պարթևատանից հետո, իրենց ընդարձակությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թագավորությունների սահմանները, ընդ որում Հայաստանը Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծովը մեկ միլիոն հարյուր տասնմեկ հազար քայլ տարածություն ունի (= 1650 կմ), իսկ լայնքով նրա երկարությունն է յոթ հարյուր հազար քայլ (= 1050 կմ)»:

ԳԻՈՆ ԿԱՍԻՈՍԸ՝ ԱՐԱԾԱՆԻ ԶԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

«... (Ք. ա. 68թ.) ամռան կեսերին Լուկուլլոսն արդեն սկսեց արշավանքը և ավերեց Հայաստանի որոշ մասերը: Եվ այս ընդհարման ժամանակ հռոմեացի հեծյալներին (հայերի) հեծելագործը դժվար դրության մատնեց, իսկ հռոմեական հետևակի հետ նրանցից ոչ մեկը ձեռնամարտի դուրս չեկավ, այլ նրանք փախչում էին ամեն անգամ, երբ Լուկուլլոսի վահանակիրները օգնության էին հասնում հեծելագործին: Այնուհանդերձ, հայերը որևէ վնաս չկրեցին, այլ նրանք ետ դառնալով և հետապնդողներին նետահարելով, շատերին իսկույն սպանեցին, իսկ շատ-շատերին էլ վիրավորեցին: Ու վերքերը ծանր էին և դժվար բուժելի, քանզի նրանք գործածում էին երկծայր նետեր, և ծայրերը այնպես էին իրար ագուցված, որ նետերը թե՛ մարմնի որևէ մասում մնալու և թե՛ դուրս քաշվելու դեպքում արագորեն սպանում էին, որովհետև երկաթյա ծայրերից մեկը, որը չէր ամրացված, մնում էր վերքի մեջ:

Այնժամ Լուկուլլոսը, քանի որ շատերը վիրավորվում էին և մի մասն էլ մահանում էր, իսկ հաշմվածները հեծեծում էին, և միաժամանակ պարենամթերքը պակասում էր, նահանջեց այդտեղից»:

ՀՈՒՍՏԻՆՈՍԸ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԵՎ ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՎՊԱՏՈՐԻ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Այդ ժամանակ Արմենիայի թագավորն էր Տիգրանը, որը վաղուց պատանդ էր տրվել պարթևներին և քիչ առաջ հետ էր ուղարկվել իր հայրենի թագավորությունը: Սրան շատ էր ուզում Միհրդատը (Եվպատորը) դաշնակից անել ընդդեմ հռոմեացիների, որոնց հետ նա վաղուց հետե մտադիր էր պատերազմ մղել: Եվ թեև Տիգրանը հռոմեացիների կողմից չէր կրել որևէ անարգանք՝ նա դրդում էր նրան Գորդիոսի միջոցով, որ հարձակվի Կապադովկիայի թագավոր

Արհոբարզանի վրա, որը խիստ թույլ էր: Իսկ որպեսզի չերևա, որ որոշ խորամանկություն կա դրա տակ, նա ամուսնացնում է նրա (Տիգրանի) հետ իր աղջկան՝ Կլեոպատրային»:

ՀՈՒՍՏԻՆՈՍԸ՝ ԱՍՈՐԻՔՈՒՄ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Ի վերջո (Ասորիքի) ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին, սակայն իրերի բերմամբ Միհրդատը պատերազմների մեջ էր հռոմեացիների դեմ, իսկ Պտղոմեոսը Ասորիքի մշտական թշնամին էր եղել: Այսպիսով՝ բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը, սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր և Միհրդատի խնամին: Եվ այսպես, հրավիրված լինելով Ասորիքի գահին բազմելու, նա 17 տարի շարունակ կառավարում էր ամենայն անդորրությամբ....»:

ԱՊԻԱՆՈՍԸ՝ ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

«...Ինչևէ, գալով Պոնպետոսի մոտ, (Տիգրանը) բացատրվեց կատարված դեպքերի համար և տվեց Պոնպետոսին 6000 տաղանդ, զինվորներից յուրաքանչյուրին՝ 50 դրաքմե, (յուրաքանչյուր) վաշտապետին՝ հազար, իսկ (յուրաքանչյուր) տրիբունին՝ 10 հազար (դրաքմե):

Պոնպետոսը ներեց նրան կատարված դեպքերի համար, հաշտեցրեց որդու հետ և որոշեց, որ որդին իշխի Ծոփքի և Կորդուքի վրա, սրանք այժմ կազմում են փոքրագույն Հայաստանը, իսկ հայրը՝ մյուս Հայաստանի վրա, և որ տղան պետք է լինի ժառանգորդը: Իսկ նրա նվաճած երկրները պետք է վերադարձվեն»:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ սրվեցին Հայոց տերության և Հռոմեական հանրապետության հարաբերությունները:
2. Ինչպե՞ս սկսվեց հայ-հռոմեական պատերազմը և ի՞նչ փուլերի է բաժանվում:

3. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Տիգրանակերտի ճակատամարտը: Ինչո՞ւ հայոց բանակը պարտություն կրեց Տիգրանակերտի ճակատամարտում: Ինչի՞ շնորհիվ նա կարողացավ հաղթել Արածանիի ճակատամարտում:
4. Հնարավո՞ր էր արդյոք խուսափել պատերազմից, եթե Տիգրան Մեծը Հռոմին հանձներ Միհրդատ Եվպատորին: Ինչո՞ւ:
5. Որքա՞ն էր հայոց բանակի թվակազմը Տիգրան Մեծի օրոք:
6. Ինչո՞ւ ընկավ Տիգրան Մեծի աշխարհակալ տերությունը:
7. Ինչո՞վ էր պայմանավորված Տիգրան Կրտսերի ելույթը Տիգրան Մեծի դեմ:
8. Ինչպե՞ս պետք է գնահատել Արտաշատի պայմանագիրը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

1. Ինչո՞վ էր տարբերվում Տիգրան Մեծի քաղաքականությունը Միհրդատ VI Եվպատորի քաղաքականությունից:
2. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ երկար չգոյատևեց Տիգրան Մեծի աշխարհակալ տերությունը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Լուկուլլոս • Կայծակնային պատերազմ • Մանկայոս • Մեհրուժան • Ապիանոս • Դիոն Կասիոս • Արածանիի ճակատամարտ • Պոմպեոս • Բոսպորի թագավորություն •

4. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ II-Ի ՕՐՈՔ

Արտավազդ II-ի գահակալությունը: Տիգրան II-ին հաջորդեց թագաժառանգ Արտավազդ II-ը (Ք. ա. 55-34թթ.), որը բազմակողմանի զարգացած, հունարենի քաջագիտակ, մտավորական անձնավորություն էր: Հույն պատմիչ Պլուտարքոսը հավաստում է, որ Արտավազդը *«հորինում էր ողբերգություններ, գրում ճառեր ու պատմական երկասիրություններ»*: Նա նաև հմուտ դիվանագետ էր, իրատես քաղաքագետ և, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, ռազմական գործիչ:

Արտավազդ II-ի
արծաթե դրամը

Արտավազդ II-ը գահ է բարձրացել Մեծ Հայքի թագավորության համար բարդ քաղաքական իրավիճակում: Արտաշատի պայմանագիրն արմատապես փոխեց ուժերի հարաբերակցությունն Առաջավոր Ասիայում: Հայոց թագավորությունը, որ երկար տարիներ հաջողությամբ պայքար էր մղում Հռոմի նվաճողական քաղաքականության դեմ, այժմ իր դիրքերը զիջեց Պարթևստանին: Բացի դրանից՝ Մեծ Հայքի թագավորությունը հայտնվեց երկու հզոր տերությունների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը ջանք էր խնայում ապահովելու նրա դաշնակցությունը:

Հայաստանի դիրքորոշումը դառնում էր չափազանց կարևոր, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրը փորձում էր տիրապետող դիրք ստանալ տարածաշրջանում և իշխել Արևելքում: Նման պայմաններում ինչ դիրք էր գրավելու Մեծ Հայքի թագավորությունը: Հարցադրում, որ դրվեց Արտավազդի և նրա հաջորդների առջև մի քանի դար շարունակ:

Արտավազդ II-ը հակված էր չեզոքության քաղաքականության: Նա փորձում էր երկու տերությունների հետ էլ բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանել և թույլ չտալ, որ Հայաստանը ներքաշվի պատերազմների մեջ: Հակառակ դեպքում Արտավազդը հակված էր ընտրելու Հայաստանի համար առավել անվտանգ դաշնակցությունը: Դա երբեմն լինում էր Հռոմը, երբեմն՝ Պարթևստանը: Սակայն Հռոմը, որպես առավել հզոր ուժ, պակաս ցանկալի էր որպես դաշնակից, քանի որ բացահայտորեն սպառնում էր Հայաստանի անկախությանը: Ուստի Արտավազդ II-ն ավելի շատ հակվում էր դեպի Պարթևստանը:

Դիվանագիտական ճշգրիտ քայլերով Արտավազդը ձգտում էր պահպանել Մեծ Հայքի թագավորության՝ տարածաշրջանի երրորդ հզոր պետության ուժը, տարածքային ամբողջականությունն ու անկախությունը:

Կրասոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը: Ք. ա. 60թ. Հռոմի երեք ականավոր գործիչներ՝ **Գնեոս Պոմպեոսը, Հուլիոս Կեսարը և Մարկոս Կրասոսը,** կնքեցին մի դաշինք, որը հայտնի է **Առաջին եռապետություն** անունով: Եռապետները Հռոմեական հանրապետությունը բաժանեցին ազդեցության գոտիների: Մարկոս Կրասոսը ստացավ Արևելքը և միաժամանակ պարթևների դեմ պատերազմելու իրավունքը: Ք. ա. 54թ. նա ժամանեց Արևելք և սկսեց նախապատրաստվել պարթևների դեմ արշավանքին: Փառասեր և մեծամիտ Կրասոսը, ինչպես գրում է ժամանակակից պատմիչը, երազում էր կրկնել Ալեքսանդրի Մակեդոնացու սխրանքը և հասնել Հնդկաստան:

**Հռոմեական
ցենտուրիոն**

Կրասոսը պահանջեց, որ իրեն ներկայանան Հռոմի բոլոր դաշնակից երկրների արքաները և զորք տրամադրեն: Նրան ներկայացավ նաև Արտավազդ II-ը: Հավատարիմ մնալով Ք. ա. 66թ. հայ-հռոմեական պայմանագրին՝ նա, որպես «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից», Կրասոսին խոստացավ տալ նշանակալի քանակությամբ զինված ուժեր (16-հազարանոց այրուձի և 24-հազարանոց հետևազոր): Արտավազդն առաջարկեց պարթևների դեմ արշավանքը կազմակերպել Հայաստանի տարածքով: Դա հիմնավորվում էր արշավանքի նման ուղու թեև ավելի երկար, սակայն անվտանգ լինելով: Հայաստանի լեռնային տեղանքում պարթևական հեծելազորը կզրկվեր իր բոլոր առավելություններից: Ավելորդ է ասել, որ Արտավազդն առաջին հերթին մտադիր էր հռոմեական բանակի ուժերով Հայաստանը գերծ պահել պարթևների հնարավոր ներխուժումից: Սակայն Կրասոսն ընտրեց արշավանքի կարճ ու վտանգավոր ուղին: Այն անցնում էր Միջագետքի դաժան, չոր կլիմա ունեցող անծայրածիր անապատներով և տափաստաններով:

Երկիր վերադառնալիս Արտավազդը լուր ստացավ, որ պարթևների Օրոդես թագավորը ներխուժել է Հայաստան և ասպատակում է երկրի հարավային տարածքները: Արտավազդը, բնականաբար, այլևս չէր կարող օգնական զորք տրամադրել Կրասոսին: Նա պարտավոր էր պաշտպանել հայրենիքը: Իմանալով այդ մասին՝ Կրասոսն անհարգալից խոսքերով Արտավազդին մեղադրեց դավաճանության մեջ: Ավելին՝ սպառնաց պարթևական արշավանքն ավարտելուց հետո պատժել Հայոց արքային:

Արտավազդը, հմտորեն կողմնորոշվելով և հանդես բերելով հեռատեսություն, փոխեց իր դիրքորոշումը: Նա Օրոդեսին առաջարկեց դաշինք կնքել և համատեղ ռազմական գործողություններ ծավալել հռոմեացիների դեմ: Պարթևների թագավորը սիրով ընդունեց այս առաջարկը, և Ք. ա. 54թ. վերջերին Արտաշատում կնքվեց հայ-պարթևական մի համաձայնագիր: Այն ամրապնդվեց Հայոց թագավորի քրոջ և պարթևների թագաժառանգ **Բակուրի** ամուսնությամբ:

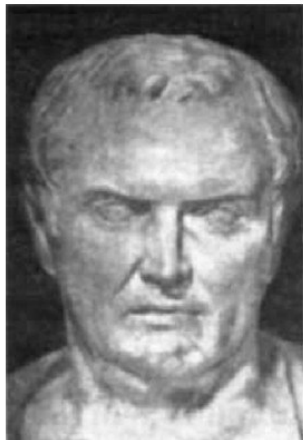
Այդ ընթացքում Կրասոսը, հսկայական կորուստներ տալով, Ք. ա. 53թ. գարնանը հասավ Միջագետքի Խառան քաղաք: Պարթևական բանակը դանդաղ նահանջում էր՝ երկրի խորքը ներքաշելով հռոմեական լեգեոններին՝ ոչնչացնելով գույքը, պարենի պաշարները և թունավորելով ջրհորները: Սակայն շուտով պարթևները դադարեցին նահանջել, և Ք. ա. 53թ. մայիսի 6-ին պարթև զորավար Սուրենը մեծ բանակով հանկարծակի ու շեշտակի հարվածով գլխովին ջախջախեց հռոմեական զորքը: Սպանվածների թիվն անցնում էր 20 հազարից, գերիներինը՝ 10 հազարից: Սպանվեցին նաև Կրասոսն ու նրա որդին: Հույն պատմիչ Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ Սուրենը սպանված Կրասոսի գլուխն ուղարկում է Հայաստան: Այդ ժամանակ հայ ու պարթև արքաները և նրանց մերձավորներն Արտաշատի թատրոնում դիտում էին հույն նշանավոր թատերագիր **Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիները»** ողբերգությունը: Հույն դերասան Յասոնը եղջերվի թատերական կեղծ գլխի փոխարեն բեմ է դուրս գալիս Կրասոսի իրական գլխով և արտասանում. «Մենք գալիս ենք լեռներից և

բերել ենք հարուստ որս», ինչը մեծ ցնծությամբ է ընդունվում հանդիսականների կողմից: Նույն պատմիչի խոսքերով՝ «այսպես ավարտվեց Կրասոսի արևելյան արշավանքը, որը վերջացավ ողբերգության նման»:

Անտոնիոսի պարթևական և հայկական արշավանքները:

Կրասոսի պարտությունը ծանր տպավորություն թողեց Հռոմում: Սակայն ներքաղաքական բարդ իրադարձությունները խանգարեցին նոր արշավանք կազմակերպել և վրեժխնդիր լինել պարթևներից: Ավելին՝ Հուլիոս Կեսարի սպանությունը (Ք. ա. 44թ.) երկիրը ներքաշեց քաղաքացիական պատերազմների հորձանուտ: Օգտագործելով հարմար պահը՝ պարթևա-հայկական միացյալ բանակը Ք. ա. 40թ., պարթև թագաժառանգ Բակուրի և հայ զորավար Վասակի գլխավորությամբ, անցնելով Եփրատը, ներխուժեց Ասորիք: Փյունիկիայի, Ասորիքի, Պաղեստինի և Միջերկրական ծովի ափին գտնվող քաղաքները, որոնք դժգոհ էին հռոմեական ծանր տիրապետությունից, հայերին և պարթևներին դիմավորում են ցնծությամբ՝ իրենց դարպասները բացելով նրանց առջև:

Միջերկրական ծովի ափերին պարթևների և հայերի հայտնվելը սթափեցրեց Հռոմին և ստիպեց դիմել կտրուկ միջոցների: Արևելք ուղարկվեց Բասուս զորավարը, որը վճռական ճակատամարտում պարտության մատնեց դաշնակիցներին: Կռիվների ժամանակ սպանվեց նաև թագաժառանգ Բակուրը: Պարթևատանում սկսված գահակալական պայքարի պատճառով անսպասելիորեն խզվեց հայ-պարթևական դաշինքը:

Մարկոս Անտոնիոս

Հռոմեացիներն անմիջապես օգտագործեցին այս հարմար պահը: Հռոմում իշխանության գլուխ եկած **Երկրորդ եռապետության (Մարկոս Անտոնիոս, Մարկոս Լեպիդոս և Գայոս Օկտավիանոս)** որոշմամբ Արևելք ուղարկվեց Մարկոս Անտոնիոսը: Ք. ա. 38-37թթ. Անտոնիոսը դեպի Պարթևստան մեծ արշավանքի նախապատրաստություն-

ներ սկսեց: Քանի որ արշավանքի երթուղին անցնելու էր Հայաստանով՝ հռոմեացիներին անհրաժեշտ էր Հայաստանի դաշնակցությունը: Արտավազդը կանգնած էր երկրնստրանքի առջև: Ստեղծված ծանր իրադրության պայմաններում նա ստիպված եղավ կրկին դաշնակցել հռոմեացիներին: Հայոց թագավորն Անտոնիոսին խոստացավ 11-հազարանոց օգնական զորք տրամադրել և թույլատրել պարթևների դեմ ռազմարշավը Հայաստանի տարածքով:

Ք. ա. 36թ. ամռանը Անտոնիոսը 100-հազարանոց բանակով և երեք հարյուր սայլերի վրա բարձած պաշարողական տեխնիկայով սկսեց իր արշավանքը: Հռոմեական բանակն անցավ Հայաստանի տարածքով և մտավ պարթևներին դաշնակից Ատրպատական: Անտոնիոսը շտապում էր օր առաջ գրավել Ատրպատականի մայրաքաղաք Փրասսպան (Հրատն Մեծ), ուստի, պաշարողական մեքենաների համար առանձնացնելով երկու լեգեոն, ինքը հիմնական ուժերով շարժվեց երկրի խորքեր: Պարթևներն անմիջապես օգտագործեցին այդ պահը և, հարձակվելով, ոչնչացրին պաշարողական մեքենաները: Պարզ դարձավ, որ առանց այդ մեքենաների անհնարին էր գրավել պարթևական քաղաքները: Իր հերթին Արտավազդը, հիանալի գիտակցելով, որ Անտոնիոսի արշավանքը ձախողվել է, որոշեց վերադառնալ Հայաստան և հրաժարվել ռազմական գործողություններին մասնակցելուց: Հետագայում իրեն արդարացնելու համար Անտոնիոսն օգտագործեց այդ հանգամանքը՝ Արտավազդին հռչակելով դավաճան և իր պարտության հիմնական մեղավոր: Այս մեղադրանքը կեղծ է, քանզի Անտոնիոսի պարտվելուց հետո էր Արտավազդը հետ քաշել իր զորամասերը:

Ք. ա. 36թ. աշնանն Անտոնիոսի բանակը ստիպված էր նահանջել: 27 օր տևած նահանջի ընթացքում հակառակորդն անընդհատ հարձակումներով ուժասպառ էր անում հռոմեացիներին, որոնք կորցրին 32 հազար, իսկ պարթևները՝ 12 հազար զինվոր: Հայկական կողմը թագավորի հեռատեսության շնորհիվ կորուստներ չունեցավ: Միայն Հայաստան հասնելուց հետո Ան-

տոնիոսը կարողացավ հանգիստ շունչ առնել: Կարգի բերելով բարոյալքված բանակը՝ նա շտապ մեկնեց **Ալեքսանդրիա**:

Հռոմեական սենատին ուղարկված զեկուցագրում Անտոնիոսը, իր ապաշնորհությունն ու մեղքը քողարկելու նպատակով, ռազմական վիթխարի ծախսերն ու մարդկային ահռելի կորուստները բացատրում է Հայոց թագավորի իբր թե դավաճանությամբ: Իր վարկաբեկված հեղինակությունն ինչ-որ չափով վերականգնելու և ռազմական վիթխարի ծախսերը մարելու համար նա ծրագրում է գրավել ու կողոպտել Հայաստանը:

Ք. ա. 34թ. ամռանը Անտոնիոսը անակնկալ արշավեց դեպի Հայոց թագավորություն: Հարձակումն այնքան անսպասելի էր, որ հռոմեական բանակը, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, մոտեցավ Արտաշատին: Անըմբռնելի է, սակայն փաստ, որ Արտավազդն իր առնվազն 70-հազարանոց բանակը մարտի չհանեց հռոմեական 60-հազարանոց բանակի դեմ: Նա, ըստ երևույթին, համոզված էր, որ միջադեպը կարելի է լուծել խաղաղությամբ: Նման դեպքում երկիրը թերևս կարող էր զերծ մնալ ավերածություններից, բայց անմիջականորեն վտանգվում էր թագավորի անձը: Բանակցություններ վարելու փոխարեն Անտոնիոսը ձերբակալեց Հայոց թագավորին, թագուհուն, Տիգրանն ու Արտավազդ արքայազներին և կողոպտեց արքունի գանձերը: Անտոնիոսի այս քայլը դատապարտել են անգամ հռոմեացի հեղինակները: Այսպես՝ Դիոն Կասիոսը գրում է, թե Անտոնիոսը Արտավազդին *«խաբելով, ձերբակալելով ու շղթայելով, մեծապես վարկաբեկել է հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը»*:

Այսուհանդերձ, հռոմեացիներն իրենց նպատակին չհասան: Թագաժառանգ Արտաշեսը փորձեց հակահարված տալ հակառակորդին և ազատել կալանված արքային, սակայն հապշտապ և լավ չկազմակերպված գործողություններով որևէ արդյունքի չհասավ: Նա պարտվեց և զորքերով անցավ Պարթևստան:

Հայաստանի քաղաքներում թողնելով հռոմեական կայազորներ, Անտոնիոսը վերադարձավ Եգիպտոս՝ իր հետ տանելով Արտավազդ II-ին և նրա ընտանիքը: Նա Ալեքսանդրիայում հաղթահանդես կազմակերպեց, որի ժամանակ բոլորի ուշադրության կենտրոնում ոսկե շղթաներով շղթայված Հայոց թագավորն ու

Նրա ընտանիքն էին: Գերիներին հորդորել էին խոնարհվել **Կլեոպատրայի** առջև և նրան մեծարանքի խոսքեր շռայլել: Սակայն Արտավազդն ու նրա հարազատներն անցան հպարտորեն ու արժանապատվորեն: Ինչպես գրում է ժամանակակից հույն պատմիչը՝ *«նրանք ցույց տվեցին իրենց ոգու արիությունը»*: Հայերի նման կեցվածքը մեծ տպավորություն թողեց: Վիրավորված Կլեոպատրան չներեց Արտավազդին և կարգադրեց զնդան նետել նրան:

Անտոնիոսի ինքնագլուխ գործողությունները խիստ սրեցին նրա հարաբերությունները Հռոմի **ձերակույտի** (սենատի) հետ: Քաղաքացիական պատերազմը դարձավ անխուսափելի, որը և շուտով բռնկվեց:

Ք. ա. 31թ. սեպտեմբերի 2-ին Ակտիումի ճակատամարտում Անտոնիոսը լիակատար պարտություն կրեց եռապետ Գայոս Օկտավիանոսի բանակից և փախավ Ալեքսանդրիա: Նույն թվականի հոկտեմբերին Կլեոպատրայի կարգադրությամբ Արտավազդ II-ը մահապատժի ենթարկվեց: Շատ չանցած՝ Օկտավիանոսի կողմից գերվելու վտանգն Անտոնիոսին և Կլեոպատրային ստիպեց ինքնասպանությամբ վերջ տալ իրենց կյանքին:

Հռոմեական դրամ

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄԻՉՐԸ՝ ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԹԱՏՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Նրանք՝ Հայոց և պարթևաց թագավորները, միմյանց համար խնջույքներ ու գինարբույքներ էին կազմակերպում, որոնց ընթացքում հաճախ բեմադրվում էին հունական ներկայացումներ, քանզի Օրոդեսին անձանոթ չէին հունական լեզուն և գրականությունը, իսկ Արտավազդը հորինում էր նույնիսկ ողբերգություններ և գրում ճառեր ու պատմական երկասիրություններ, որոնցից մի քանիսը

մինչև այժմ պահպանվել են: Այն պահին, երբ արքունիք բերեցին Կրասոսի գլուխը, ճաշասեղաններն արդեն հավաքված էին, և ողբերգակ դերասան Յասոն Տրալացին արտասանում էր Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներից» հատվածներ... Այն ժամանակ, երբ նրան ծափահարում էին, դահլիճ մտավ Միլակեսը և երեսն ի վայր ընկավ արքայի առաջ, և ապա նա սրահի մեջտեղը նետեց Կրասոսի գլուխը»:

ԴԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍԸ՝ ԱՐՏԱՎԱԶԴ ՈՒ Ի ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«...Անտոնիոսը տիրացավ ամբողջ Հայաստանին և ապա իր լեգեոնները թողնելով այստեղ՝ նա վերադարձավ Եգիպտոս, իր հետ տանելով թե՛ այլ առատ ավար և թե՛ (Արտավազդ) Արմենին՝ կնոջ և որդիների հետ: Անտոնիոսը Կլեոպատրային շնորհեց ընտանյոք հանդերձ նաև (Արտավազդ) Արմենին, որը ոսկե կապանքների մեջ էր:

...Իսկ (Կլեոպատրան) նստած էր բազմության մեջտեղ, արծաթապատ բեմում, ոսկեգօծ գահավորակի վրա: Սակայն հայերը ո՛չ աղերսեցին Կլեոպատրային, ո՛չ իսկ երկրպագեցին, թեպետն նրանց շատ էին ստիպում և շատ էին հուսադրում՝ ազատություն խոստանալով, ու որովհետև Կլեոպատրային պարզապես իր անունով կոչեցին (և չանվանեցին թագուհիների թագուհի), նրանք վեհամիտ մարդկանց համբավ շահեցին, բայց և նույն այդ պատճառով ենթարկվեցին խիստ չարչարանքների»:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսի՞ն էր քաղաքական դրությունը Առաջավոր Ասիայում և Մեծ Հայքի թագավորությունում Ք. ա. I դարի կեսերին:
2. Հռոմեական ո՞ր զորավարներն արշավեցին Արևելք: Ի՞նչը հայերին ստիպեց մերձենալ պարթևների հետ:
3. Ի՞նչ օգուտներ կարող էր քաղել Հայոց թագավորությունը հայ-պարթևական դաշինքից:
4. Ո՞ր ճակատամարտում պարտություն կրեցին Կրասոսի զորքերը: «Այսպես ավարտվեց Կրասոսի արևելյան արշավան-

քը, որը վերջացավ ողբերգության նման»․ ինչո՞վ կարող եք բացատրել Պլուտարքոսի այս խոսքերը:

5. Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան հռոմեական արշավանքները Հայաստան:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Քննարկե՛ք Հայոց արքայի և նրա գերեվարված հարազատների կեցվածքն Ալեքսանդրիայում: Փորձե՛ք գնահատել նրանց պահվածքը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արտավազդ II • Պլուտարքոս • Հուլիոս Կեսար • Մարկոս Կրասոս • Առաջին եռապետություն • Օրոդես • Խառան • Սուրեն • Բասոս • Մարկոս Անտոնիոս • Գայոս Օկտավիանոս • Փրասպա (Հրատն Մեծ) • Ալեքսանդրիա • Կլեոպատրա • Ակտիումի ճակատամարտ •

5. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Արտաշես II: Արտավազդ II-ի գերեվարությունից հետո հռոմեական բանակը ռազմակալեց Հայաստանը: Թալանվեցին քաղաքներն ու **մեհյաններում** կուտակված անբավ հարստությունները: Օրինակ՝ **Երիզա ավանում** գտնվող Անահիտ աստվածուհու հռչակավոր մեհյանը կողոպտվեց: Դրանից հետո ընչաքաղց հռոմեացի զինվորներն առանձին մանր կտորների վերածեցին Անահիտի՝ այնտեղ գտնվող ոսկեձուլ արձանը:

Սակայն հռոմեացիների կողմից ռազմակալված Հայաստանը փոթորկվում էր․ հայ ժողովուրդը ոտքի էր կանգնում վճռական պայքարի: Քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխությունը Պարթևստանի Հրահատ IV թագավորին ստիպեց փոխել վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ: Նա ոչ միայն ապաստան տվեց Հայոց փախստական թագաժառանգ Արտաշեսին և իր դստերը նրան կնության տվեց, այլև ռազմական նշանակալի

օգնություն տրամադրեց հռոմեական նվաճողների դեմ պայքարելու համար: Արտաշեսի գործողություններն ավելի նպատակասլաց դարձան հատկապես Ակտիումի ճակատամարտից հետո: Նա հայ-պարթևական զորքերի գլուխ անցած մտավ Հայաստան և մի քանի վճռական ճակատամարտերում պարտության մատնելով հռոմեական լեգեոններին՝ նրանց դուրս շարտեց երկրից:

Օկտավիանոս Օգոստոս

Արտաշեսը արշավեց Հռոմի դաշնակից Ատրպատականի թագավորության դեմ, գրավեց և միացրեց իր թագավորությանը: Մեծ Հայքի թագավորությունը նրա օրոք նշանակալի չափով ուժեղացավ: Ուստի պատահական չէ, որ նրա հատած դրամները կրում էին «**արքայից արքա**» մակագրությունը: Երիտասարդ և եռանդուն թագավորը լի էր վճռականությամբ՝ վերականգնելու Հայոց թագավորության երբեմնի հզորությունը: Արտաշես II-ի շեշտված հակահռոմեական դիրքորոշումը և հատկապես Պարթևստանի հետ դաշինքը մեծապես հարվածում էին Հռոմի արևելյան քաղաքականությանը՝ խոչընդոտելով նրա զավթողական ծրագրերին: Ուստի Օգոստոս կայսրը, որն ուշի-ուշով հետևում էր

Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, վճռում է տապալել անցանկալի Արտաշես II-ին և փոխարենը գահ բարձրացնել նրա կրտսեր եղբորը՝ Տիգրանին: Վերջինս, տասը տարուց ի վեր գտնվելով Հռոմում, ստացել էր հռոմեական դատարարականություն: Ք. ա. 20թ. հռոմեացիները կազմակերպեցին Հայոց թագավորի սպանությունը: Արտաշեսյան Հայաստանը զրկվեց իր վերջին հզոր տիրակալից, որը շատ բան արեց վերականգնելու Հայոց թագավորության երբեմնի հզորությունը:

Արտաշեսյան վերջին գահակալները: Արտաշես II-ի սպանությունից անմիջապես հետո Օգոստոսի կարգադրությամբ Արտաշատում հանդիսավորությամբ գահ բարձրացվեց Տիգրան III-ը (Ք. ա. 20-8թթ.): Այս իրադարձությունը Հռոմում դիտվել է որպես կարևոր հաղթանակ և նշվել շուքով: Հատվել են ոսկե և արծաթե դրամներ՝ «**Հայաստանը նվաճված**» մակագրությամբ: Նշանավոր բանաստեղծներ Օվիդիոսն ու Հորացիոսն անգամ դրան ձոնել են հատուկ ներբողներ:

Հակառակ հռոմեացիների ակնկալիքներին՝ Տիգրան III-ը չդարձավ Հռոմի հլու կամակատարը: Կյանքի վերջին տարիներին նա հրաժարվեց հռոմեական կողմնորոշումից և վարեց միանգամայն անկախ քաղաքականություն:

Հայոց թագավոր Տիգրան III-ի դրամը

Այդ քաղաքականությունը շարունակեց նաև նրա հաջորդն ու որդին՝ Տիգրան IV-ը (Ք. ա. 8-5, Ք. ա. 2-1թթ.): Դեպքերի նման զարգացումից անհանգստացած Օգոստոսը մեծ բանակով Հայաստան է ուղարկում իր որդեգիր Գայոս Կեսարին, որը գահընկեց է անում Տիգրան IV-ին և թագավոր հռչակում նրա հորեղբայր Արտավազդ III-ին (Ք. ա. 5-2թթ.): 25 տարի Հռոմում ապրած և հայ իրականությունից խորթացած այս թագավորը Հայաստանը կառավարում է հռոմեական օրենքներով և անզուսպ թալանում պետական գանձարանը: Չհանդուրժելով այս իրավիճակը՝ հայերն ապստամբում են նրա դեմ և սպանում: Վերստին գահ է բարձրանում Տիգրան IV-ը, այս անգամ քրոջ՝

Էրատոյի հետ միասին (Ք. ա. 2-1թթ.): Հայոց թագավորը բանակ-
ցություններ վարեց Օգոստոսի հետ, որպեսզի վերջինս ճանաչի
իր թագավորությունը: Այդ ուղղությամբ ձեռք բերվեց որոշակի
պայմանավորվածություն: Բայց 1թ. կովկասյան լեռնականների
դեմ մղված պատերազմներից մեկի ժամանակ Տիգրան IV-ը
սպանվեց, իսկ Էրատոն էլ հրաժարվեց գահից:

Տիգրան IV-ի անունով մեզ հասած դրամների վրա նա պատ-
կերված է Արտաշեսյանների ավանդական թագով, իսկ դրամի
հակառակ կողմում Էրատոն է՝ վարսերը գլխի շուրջը հավաքած:
Դրանք ունեն «Արքայից արքա Տիգրան» և «Էրատո՛ Տիգրան
արքայի քույրը» հունարեն մակագրությունները:

Տիգրան IV-ի սպանությամբ սպառվեց Արտաշեսյան արքայա-
տոհմի արական ճյուղը: Հայաստանի առջև ծառայած նոր ար-
քայատոհմ հաստատելու խնդիրը, որը հրատապ լուծում էր պա-
հանջում: Դա առաջին հերթին
ներքին խնդիր էր, սակայն ան-
միջապես ձեռք բերեց միջազ-
գային հնչեղություն՝ դառնալով
Հռոմի և Պարթևստանի հակա-
մարտության ու մրցակցության
գլխավոր առարկան:

Հայոց թագավոր Տիգրան IV-ի դրամը

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ պայմաններում Հայաստանում գահ բարձրացավ Ար-
տաշես II-ը:
2. Ի՞նչ քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում Հռոմը՝
հայկական գահ բարձրացնելով ծագումով Արտաշեսյան իր
դրածոներին:
3. Ի՞նչ դեր ուներ Մեծ Հայքի թագավորությունը Տիգրան
Մեծից հետո Առաջավոր Ասիայում:
4. Համառոտ ներկայացրե՛ք քաղաքական իրավիճակը Հա-
յաստանում Արտաշես II-ից հետո:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Որո՞նք էին Արտաշեսյան արքայատոհմի իշխանության թուլացման ու անկման պատճառները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

• Հրահատ IV • Արտաշես II • Էրատո • Տիբերիոս •

7-ՐԴ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ք. ա. 95թ. Մեծ Հայքում գահ բարձրացավ Տիգրան II-ը՝ ապագա Տիգրան Մեծը: Տիգրանը շարունակեց Արտաշես I-ի անավարտ թողած գործը և, Ծոփքի թագավորությունը Մեծ Հայքին միացնելով, իր իշխանության տակ վերցրեց հայկական հողերի մեծագույն մասը: Նրա իշխանությունից դուրս մնաց միայն Փոքր Հայքը, որը մինչ այդ միացվել էր Պոնտոսին:
2. Դաշինք կնքելով Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորի հետ և ապահովելով թիկունքը՝ Տիգրան Մեծն արտաքին ակտիվ քաղաքականության միջոցով ստեղծեց աշխարհակալ տերություն: Վերջինիս սահմանները Եգիպտոսից և Կարմիր ծովից ձգվում էին մինչև Կովկասյան լեռներ, Միջերկրական ծովից մինչև Կասպից ծով: Իր աշխարհակալ տերությունը նա կառավարում էր արքունի կառավարիչների և տեղական ենթակա թագավորների միջոցով:
3. Հայոց տերության հզորացումը և անընդհատ կրկնվող հռոմեա-պոնտական պատերազմները մեծապես սպառնում էին Արևելքում հռոմեական տիրապետությանը: Ուստի Պոնտոսի և Հայաստանի դեմ ուղարկվեց Լուկուլլոս զորավարը: Ք. ա. 69թ. նա ներխուժեց Հայաստան և սկզբում հասավ զգալի հաջողությունների: Տիգրանակերտի մատույցներում Տիգրանին հաղթելով՝ նա գրավեց մայրաքաղաքը: Սակայն վերակառուցված և լավ վարժեցված հայկական բանակը

- Ք. ա. 68թ. Արածանիի ճակատամարտում ջախջախեց հռոմեացիներին: Տիգրանը դուրս քշեց նրանց երկրից և ձեռնամուխ եղավ իր տերության հզորության ու տարածքային ամբողջականության վերականգնմանը:
4. Հռոմի հեղինակությունն էապես խախտվեց: Լուկուլլոսը հետ կանչվեց, մեծ բանակով Հայաստանի ու Պոնտոսի դեմ ուղարկվեց Պոմպեոս զորավարը: Հայտնվելով քաղաքական ու ռազմական բարդ կացության մեջ և հռոմեա-պարթևական դաշինքի իրական վտանգի առաջ՝ Տիգրան Մեծը որոշեց հաշտություն կնքել Հռոմի հետ: Ք. ա. 66թ. Արտաշատում կնքված պայմանագրով Տիգրան Մեծը հրաժարվեց իր նվաճումներից, սակայն պահպանեց երկրի անկախությունը և Մեծ Հայքի տարածքային ամբողջականությունը:
  5. Արտավազդ II-ի ձերբակալությունից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը Հռոմի և Պարթևական թագավորության միջև վերածվեց կռվախնձորի: Այդ երկու տերությունների մրցակցության զոհ դարձավ Արտավազդ II-ը, իսկ Արտաշես II-ից հետո թագավորական իշխանությունը գնալով թուլացավ: Հռոմեացիները Հայոց գահին բազմեցնում էին Արտաշեսյան ծագումով թագավորների, որոնք, սակայն, ի վիճակի չէին ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու: Թագավորության թուլացմանը նպաստեց նաև Արտաշեսյան արքայատոհմի արական ճյուղի սպառվելը:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (I-III ԴԱՐԵՐ)

1. ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԱՐՔԱՅԱՏՈՇՄԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Դրածո թագավորները՝ Հայոց գահին: Արտաշեսյան արքայատոհմի արական ներկայացուցիչների սպառումով հռոմեացիները հնարավորություն ստացան հայկական գահ բարձրացնելու օտարազգիների, որոնք կվարեին հռոմեամետ քաղաքականություն: 1թ. մինչև 52թ. նրանց օգնությամբ հայկական գահ բարձրացան Ատրպատականի և Վիրքի արքայատոհմերի ներկայացուցիչները:

Իր հերթին Պարթևստանն էլ աշխատում էր Հայոց գահ բարձրացնել իր թեկնածուին: Հայ ժողովուրդը համառորեն պայքարում էր օտարազգի դրածո թագավորների իշխանության դեմ, իսկ հայոց ավագանին ձգտում էր հիմք դնել հայկական նոր արքայատոհմի: Այդ պայմաններում բոլորովին պատահական չէր, որ օտարազգի դրածո թագավորները, բացի **Ջենոնից** (18-34թթ.), դարձան հայ ավագանու վրիժառույթյան զոհը: Բավական երկար և խաղաղ իշխեց միայն Ջենոնը, որը մեծացել էր հայերի շրջապատում, յուրացրել հայոց սովորույթները և վարում էր երկրի շահերից բխող քաղաքականություն: Նա, հայ արքունիքի

Ջարդարանքի բեկոր Արտաշատից (I դ.)

սովորության համաձայն, ընդունեց ժողովրդի կողմից սիրված հայկական դինաստիական Արտաշես անունը և մահացավ բնական մահով: Ջենոն-Արտաշեսից հետո հայոց սպարապետ Գիսակ Դիմաքսյանի հակահռոմեական ապստամբության շնորհիվ Հայոց թագավորությունը կարճ ժամանակով (37-43թթ.) կարողացավ վերականգնել իր լիակատար անկախությունը: Դրանից հետո հռոմեացիների օգնությամբ հայկական գահին տիրեցին վրաց թագավորական ընտանիքի ներկայացուցիչները՝ առաջ բերելով ժողովրդի համառ դիմադրությունը:

Հռոմի դեմ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարն արտացոլվել է հռոմեական նշանավոր բանաստեղծ Վերգիլիոսի հետևյալ դիպուկ այլաբանության մեջ՝ **«կամուրջներ չհանդուրժող Արաքս»**: Դրա մեջ նա, անշուշտ, ակնարկում է Հայաստանի աննկուն պայքարը, այսինքն՝ ինչպես Արաքսը չի հանդուրժում կամուրջներ, այնպես էլ հայ ժողովուրդը՝ օտարի տիրապետությունը:

Օտարազգի թագավորների ատելի իշխանությունը հայոց ավագանուն ստիպեց դաշնակից փնտրել ի դեմս Պարթևական թագավորության: Վերջինս էլ իր հերթին ձգտում էր Մեծ Հայքում հաստատել Արշակունիների իշխանությունը, երկիրը վերածել Արշակունյաց արքայատոհմի երկրորդ թագավորության:

Վաղարշ I Արշակունի

Տրդատ I-ի գահակալումը և գործունեությունը: Պարթևական Վաղարշ I Արշակունի թագավորի օրոք Պարթևստանի և Մեծ Հայքի թագավորությունները փոխադարձ քայլեր ձեռնարկեցին մերձենալու և սերտ բարեկամություն հաստատելու ուղղությամբ: Հայոց ավագանին համաձայնեց պարթևական թագավորի եղբայր Տրդատին ճանաչել Հայոց թագավոր:

Վաղարշ I-ը և նրա եղբայր Տրդատը 52թ. մեծ բանակով մուտք են գործում Հայաստան և հայկական ուժերի օգնությամբ գրավում թագավորության մայրաքաղաք Արտաշատն ու վաճա-

նաշահ Տիգրանակերտ քաղաքը: Երկու տարի անց Տրդատը հայ ավագանու օգնությամբ հաստատվում է Հայոց գահին: Հռոմեացիների օգնությամբ Մեծ Հայքի թագավոր հռչակված վրաց արքայազն Հռադամիզը դիմում է փախուստի:

Տրդատի՝ Հայոց գահ բարձրանալով հռոմեա-պարթևական մրցակցությունն ավելի խորացավ, և շուտով տասնամյա պատերազմ սկսվեց հռոմեացիների և պարթևա-հայկական զորքերի միջև:

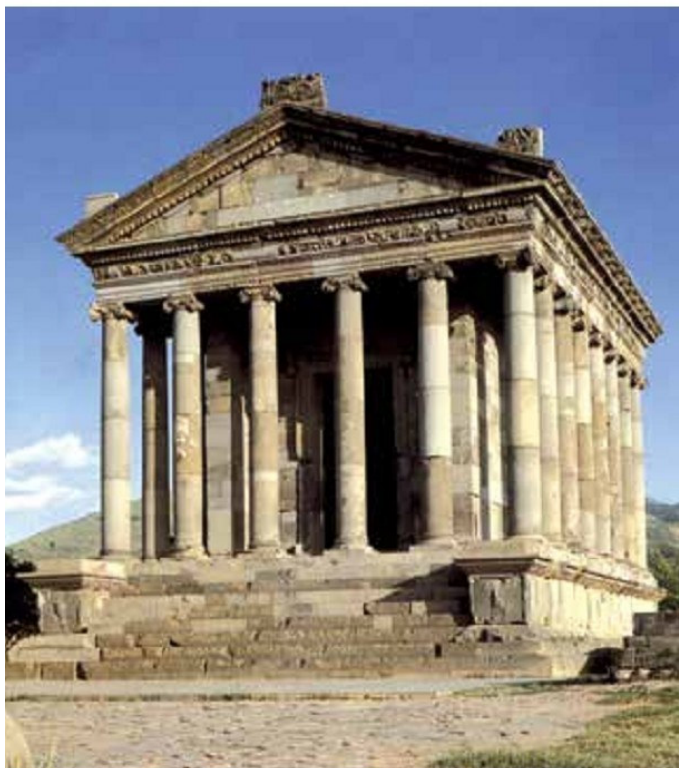
Պատերազմը, որ սկզբում դանդաղ էր ընթանում, 58թ. թևակոխեց ակտիվ գործողությունների փուլ: Պատերազմի հինգերորդ տարում հռոմեական զորավար Կորբուլոնը գրավեց Արտաշատը: Հայ-պարթևական զորքերը համառ դիմադրությունից հետո նահանջեցին դեպի պարթևական տարածք: Կորբուլոնը, գարնանը պատրաստվելով շարժվել դեպի Տիգրանակերտ, հրամայեց ավերել Արտաշատը՝ պատճառաբանելով, թե զորքերի սակավության պատճառով չի կարող կայազոր թողնել այնտեղ: Մինչդեռ հռոմեացիները պարզապես սարսափում էին այն մտքից, որ Արտաշատն իր հզոր ամրություններով կարող է հայտնվել հայկական զորքերի ձեռքում:

Հռոմեացիները տիրացան նաև Տիգրանակերտին և կրկին Հայոց գահ բարձրացրին օտարազգի թագավորի: Հայերն ու պարթևները չհանդուրժեցին դա, և Վաղարշը մեծ բանակով շտապեց Հայաստան: Սկսվեցին բանակցություններ. որոշվեց Մեծ Հայքից դուրս բերել թե՛ պարթևական և թե՛ հռոմեական զորքերը: Ելնելով հռոմեա-պարթևական այդ համաձայնությունից՝ Վաղարշ I-ը դեսպանություն ուղարկեց Հռոմ՝ Ներոն կայսրին խնդրելով իր եղբայր Տրդատին ճանաչել Հայոց թագավոր:

Մարմարյա քանդակ Գառնիից (I դ.)

Կայսրը, ձեռք բերված համաձայնությունը Հռոմի համար համարելով խիստ անպատվաբեր, մերժեց Տրդատին հեռակա թագադրելու առաջարկը: Եվ քանի որ Կորբուլոնը պաշտպանում էր Եփրատի ամրացված շրջանը, Պետոս զորավարի գլխավորությամբ Հայաստան ուղարկվեց մի նոր բանակ: Վերջինս ամբարտավան և պատերազմական գործում ոչ հմուտ անձնավորություն էր: Նրան թվում էր, թե հեշտությամբ կարող է հաղթել հայերին և պարթևներին: Նա անգամ սահմանային մի քանի բերդեր գրավելուց հետո Հռոմ զեկույց ուղարկեց, թե Հայաստանը նվաճված է: Նրա ինքնավստահությունն այնքան մեծ էր, որ նույնիսկ հարկ չէր համարում բանակի շուրջը պարեկություն հաստատել:

Գառնիի հեթանոսական տաճարը (I դ.)

62թ. պարթևա-հայկական զորքերը ռազմական գործողություններ սկսեցին հռոմեացիների դեմ և փայլուն հաղթանակի հասան Պետոսի բանակի նկատմամբ: Դա կատարվեց Հռանդեա (Եռանդ) կոչվող վայրում: Հռոմեական բանակի անպարտելի համարվող զինվորները ստիպված եղան անցնել «լծի» տակով՝ թշնամուն հանձնելով իրենց զենքերը: Անարգանքի «լուծը» երեք նիզակից էր կազմված, որի տակով սողալով ստիպված էին անցնել հռոմեացի գոռոզ զինվորները: Հռոմեացի

զինվորները վաղուց ի վեր այդպիսի անարգանքի չէին ենթարկվել: Հռոմի պարտությունն ակնհայտ էր: Պետոսի զորաբանակները լքեցին Հայաստանը և արագորեն տեղափոխվեցին կայսրության տարածք: Վաղարշ I-ը կրկին դեսպանություն ուղարկեց Հռոմ՝ պահանջելով իր եղբայր Տրդատին ճանաչել

Հայոց թագավոր: Ներոնը պատրաստ էր դրան, բայց պայմանով, որ Տրդատն անձամբ գա Հռոմ և իր ձեռքից ստանա թագը: Նա այդ ճանապարհով կամենում էր ինչ-որ չափով վերականգնել կայսրության խարխլված հեղինակությունն Արևելքում: Ավելին՝ այդ քայլով Հռոմն ուզում էր ցույց տալ, որ ոչ թե իր կրած պարտության պատճառով, այլ կայսեր մեծահոգության շնորհիվ է Տրդատն ստանում Հայոց գահը: 64թ. Հռեանդեայում կողմերի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որը քննարկման հատուկ հարց դարձրեց Տրդատի թագադրության խնդիրը: Հայոց ավագանին և պարթևական արքունիքը, կայսեր առաջարկն իրավացիորեն դիտելով որպես իրենց հաղթանակ, համաձայնեցին Ներոնի առաջարկին: Տրդատը 65թ. 3000-անոց թիկնախմբով, որի մեջ էին նրա ընտանիքը և բազմաթիվ հայ ու պարթև մեծամեծներ, ճանապարհ ընկավ Հռոմ:

Նա կայսրին հանդիպեց Նեապոլիսում: Հայոց թագավորի պատվին կազմակերպվեցին զանազան հանդեսներ, կրկեսային ներկայացումներ ու գազանամարտեր: 66թ. Տրդատը Հռոմի ֆորումում Ներոնի կողմից թագադրվեց և Հայաստան վերադարձավ որպես օրինական թագավոր: Կայսրը հռոմեացիների կողմից ավերված Արտաշատը վերականգնելու համար զգալի գումար նվիրեց և արհեստավորներ տրամադրեց Տրդատին: **Տրդատ I-ով սկիզբ դրվեց Արշակունիների կրտսեր ճյուղի իշխանությանը Մեծ Հայքում:**

Տրդատի հետագա գործունեության մասին սուղ տեղեկություններ են պահպանվել: Հայտնի է, որ նրա օրոք նշանակալի շինարարություն է իրականացվել: Դրա շնորհիվ ոչ միայն վերականգնվել է Արտաշատը, այլև կառուցապատվել են այլ բնակավայրեր: Հատ-

Հռոմեական կայսր
Ներոնի (54-68թթ.)
կիսանդրին

կապես մեծ շինարարություն ծավալվեց Գառնիում, որի մասին հավաստում է Տրդատի՝ Գառնիում թողած հունարեն արձանագրությունը. «*Հելիոս (արև) Տիրիդատես (Տրդատ) թագավոր Մեծ Հայքի, թագավորելով իբրև դեսպոտ (վեհապետ) կառուցեց պայծառափայլ թագուհու համար 11-րդ տարում իր թագավորության»*: Ամրոցը հիմնովին վերակառուցվեց, վեր խոյացան նրա հզոր պարիսպները, հեթանոսական տաճարը և մյուս կառույցները: Հատկապես նշանավոր է Գառնիի հեթանոսական տաճարը, որը հայկական, հելլենիստական և հռոմեական ճարտարապետության ներդաշնակ համակցություն է:

Հայտնի է նաև, որ Տրդատ I-ը մի շարք պատերազմներ է մղել, հատկապես հյուսիսից Հարավային Կովկաս ներխուժած ալանական ցեղերի դեմ: Թշնամու դեմ կռվում Տրդատը մահացու վտանգի է ենթարկվում, երբ թշնամիներից մեկի նետած օղապարանը փաթաթվում է նրա ուսից մինչև աջ կողմի անուրը (կռնատակը): Բայց նա իրեն չի կորցնում և, սրով կտրելով պարանը, հաղթական ավարտի է հասցնում ճակատամարտը:

Տրդատ I-ի՝ Գառնիում թողած հունարեն արձանագրությունը (77թ.)

Տրդատը, պատկանելով պարթև Արշակունի արքայատոհմին, բնականաբար պետք է հետևեր պարթևական սովորույթներին ու բարքերին: Նրա հետ Մեծ Հայք եկան զգալի թվով պարթև ազնվականներ, որոնք նպաստեցին պարթևական մշակույթի և ազդեցության տարածմանը Հայաստանում: Սակայն Հայաստանում

Արտաշեսյանների օրոք հայկական ավանդույթներն այնքան խոր արմատներ էին ձգել, որ պարթևազգի իշխողները, սկսած հենց Տրդատ I-ից, բռնում են հայացման ճանապարհը: Այդ գործընթացն սկզբում դանդաղ էր, քանի որ հռոմեա-պարթևական պայմանագրով Մեծ Հայքում պարթև Արշակունիների իշխանությունը

ժառանգական չէր: Պարթևները Հայոց արքայի մահից հետո ներկայացնում էին նոր գահակալի թեկնածությունը, որը հաստատվելու էր հռոմեացիների կողմից: Սակայն կողմերը միշտ չէ, որ հարգում էին իրենց պարտավորությունները, ինչը հաճախ հանգեցնում էր պատերազմների: Իր հերթին Մեծ Հայքի Արշակունի թագավորները լուրջ քայլեր էին ձեռնարկում իրենց իշխանությունը ժառանգական դարձնելու ուղղությամբ: Նրանց իշխանությունը ժառանգական դարձավ II դարի վերջերից, որի շնորհիվ նրանք, խնամհական ու այլ կապերով կապվելով հայոց ավագանու հետ, արագորեն հայացան: Արշակունիներն ընդունեցին հայկական բարքերն ու սովորությունները և իրենց վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականությամբ ցույց տվեցին, որ իսկական հայ թագավորներ են:

Հայ ժողովուրդը ջերմորեն ընդունեց Տրդատ I-ի իշխանությունը, նրան անվանեց Արտաշես՝ որպես հարազատ թագավորի դարձնելով նրան իր երգերի սիրելի հերոսներից մեկը:

**ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԸ՝ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ
ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՌԱՆԴԵԱՅԻ (ԵՌԱՆԴԻ)
ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

«Այդ ժամանակամիջոցում Արսանիաս (Արածանի) գետի վրա, որը ճամբարի առջևից էր հոսում, կամուրջ գցվեց այն պատրվակով, թե իբր այդ կամուրջն իրեն (Պետոսին) պիտի ճանապարհ ծառայի, սակայն պարթևներն իբրև ապացույց տարած հաղթության՝ կամուրջն իրենց իշխանության տակ առան: Եվ իսկապես այդ կամուրջը նրանց պետք եղավ, իսկ մերոնք գնացին հակառակ ուղղությամբ: Դրան լուր ավելացավ, թե լեգեոններն անցկացրել են լծի տակով, և պատմում էին այլ անհաջողություններ, որոնց նման բան հայերի

կողմից ի կատար էր ածվել: Հռոմեական զորքի հեռանալուց առաջ թշնամիները մտան ճամբարի ամրությունները, շրջապատեցին ճանապարհները. նրանք ճանաչում էին մի ժամանակ հռոմեացիների կողմից գերի վերցրած իրենց ստրուկներին և գրաստն ու հետ էին խլում. հափշտակում էին անգամ հագուստեղենը, պահած զենքերը. վախեցած զինվորը զիջում էր, որպեսզի մարտի ոչ մի առիթ չծագի: Վոլոգեսը (Վաղարշը) սպանվածների զենքերից և մարմիններից կույտեր էր դիզել, որպեսզի դրանով վկայվի մեր պարտությունը»:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ օտարազգի թագավորներն այդպես էլ հայկական արքայատոհմի հիմք չդրեցին:
2. Ի՞նչն էր ստիպում հայերին ու պարթևներին դաշնակցել:
3. Ի՞նչ ծրագրեր ունեին հայերը՝ հայկական գահ բարձրացնելով Տրդատ Արշակունուն:
4. Ո՞վ էր հռոմեական զորքերի հրամանատարը տասնամյա պատերազմի շրջանում:
5. Ի՞նչ կարևոր իրադարձություններ կարող եք հիշել տասնամյա պատերազմի շրջանում:
6. Ի՞նչ շինարարական գործունեություն ծավալեց Տրդատ I-ը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչպե՞ս եք գնահատում Տրդատ I Արշակունու գահակալությունը Մեծ Հայքում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Զենոն-Արտաշես • Վերգիլիոս • Վաղարշ I Արշակունի • Տրդատ • Հռադամիզդ • Կորբուլոն • Ներոն • Պետոս • Հռանդես • Անարգանքի լուծ • Արշակունիների արքայատոհմ • Գառնի • Ալանական ցեղեր • Ֆորում •

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ II-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Վաղարշ I: Վաղարշապատ մայրաքաղաքի կառուցումը: 88թ. Տրդատ I-ին Հայոց գահի վրա հաջորդեց Սանատրուկ թագավորը (88-110թթ.): Ավանդության համաձայն՝ այս թագավորի օրոք է, որ Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները Մեծ Հայքում սկսեցին զբաղվել քրիստոնեական քարոզչությամբ:

Սանատրուկին փոխարինեց **Աշխադարը**, որը փորձեց իր իշխանությունը դարձնել ժառանգական: Սակայն պարթևական արքունիքը նրան գահընկեց արեց և գահ բարձրացրեց **Պարթամասիրին**: Հռոմեական կայսր Տրայանոսը դա համարեց Հռոմեայի պայմանագրի խախտում և 114թ. արշավեց դեպի Մեծ Հայք ու Պարթևստան: Նա նպատակ ուներ Հայոց թագավորությունը վերածել հռոմեական պրովինցիայի, սակայն մահացավ և նպատակին չհասավ: Նրան հաջորդած Հադրիանոս կայսրը ճանաչեց Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը:

117թ. հռոմեացիները ճանաչեցին Սանատրուկի որդի Վաղարշ I-ի (117-140թթ.) իշխանությունը: Նրա օրոք Հայաստանում հաստատվում է խաղաղություն: Երկիրը տնտեսապես զարգանում է ու բարգավաճում: Վարդգեսավան քաղաքը պարսպապատվեց ու վերածվեց պետության մայրաքաղաքի՝ թագավորի անունով ստանալով Վաղարշապատ անվանումը: Վաղարշն իր արքունիքը տեղափոխում է Վաղարշապատ: Նոր մայրաքաղաքի բնակիչներին թագավորը հատկացնում է քաղաքամերձ տարածք, որը կոչվում էր «Քաղաքադաշտ»: Վաղարշապատը կոչվել է նաև **Նոր քաղաք**, որը հետագայում այնտեղ գտնվող վանքի անունով անվանվել է նաև

Սուրբ Թադեոս
առաքյալի աջը

Էջմիածին: Վաղարշ I-ից հետո, շատ չանցած, հռոմեացիները գահ են բարձրացնում հռոմեական ծերակույտի անդամ **Սոհեմնոսին**, որը հայկական աղբյուրներում հայտնի է **Տիգրան Վերջին** անունով:

Սոհեմնոսի իշխանությունն ընդհատվեց 161թ., երբ հայերը **Տրդատ** իշխանի գլխավորությամբ նրան վտարեցին երկրից, իսկ

Բաղնիքի մնացորդներ Արտաշատից

Մեծ Հայքի թագավորության քարտեզը՝ ըստ Պտղոմեոսի (II դ.)

հռոմեական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին: Սակայն վերջիններս մի քանի տարի անց նրան վերահաստատեցին Հայոց գահին: Սոհեմնոսը կրկին գահ բարձրացավ Վաղարշապատում: Տրդատը, որի խիզախությունը շարժում էր անգամ հռոմեացիների հիացնունքը, արտրվեց հեռավոր **Բրիտանիա**: Արտաշատը կրկին ավերվեց, իսկ Մեծ Հայքում հաստատվեցին հռոմեական կայազորներ:

Վաղարշ II-ը և Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը: Տիգրան Վերջինից (Սոհեմնոսից) հետո Հայոց գահ բարձրացավ Վաղարշ II-ը (186-211թթ.): Վարելով ճկուն և հեռատես քաղաքականություն՝ նա բարիդրացիական հարաբերություններ է հաստատում Հռոմի հետ: Այդ քաղաքականության շնորհիվ հռոմեական կայազորները հանվում են Վաղարշապատից և Մեծ Հայքի այլ վայրերից: Հայ-

կական զորքը ուժեղացնելու և կովկասյան լեռնանցքները պաշտպանելու համար Հռոմը նշանակալի գումար է հատկացնում Հայոց թագավորին, նաև նրան կալվածքներ է նվիրում Կապադովկիայում: Հռոմը, որ կամենում էր խուսափել հյուսիսային լեռնականների ավերիչ ասպատակություններից, փորձում էր իր սահմաններն ապահովագրել հայկական զինված ուժերի միջոցով:

Ինչպես արդեն նշվեց, մինչև Վաղարշ II-ը Հայոց թագավորները նշանակվում էին մեծ մասամբ պարթև Արշակունիների տոհմի ներկայացուցիչներից և հաստատվում Հռոմի կողմից: Հռոմը, որի համար Մեծ Հայքի դաշնակցությունը մեծ կարևորություն էր ձեռք բերում, ճանաչեց իշխող արքայատոհմի ժառանգական իշխանությունը: Դա դրական և կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայոց թագավորության հետագա զարգացման համար:

211թ. Վաղարշ II-ը զրհվեց կովկասյան լեռնականների դեմ պատերազմում: Նրան փոխարինեց որդին՝ **Խոսրով I Մեծը** (211-259թթ.), որը հունա-հռոմեական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է նաև Տրդատ անունով:

Օրավուր թուլացող Հռոմեական կայսրությունը չէր հրաժարվել Մեծ Հայքի թագավորությունը հռոմեական պրովինցիա դարձնելու մտքից: Իբր թե Խոսրովին իր որդիների հետ հաշտեցնելու նպատակով Հայոց թագավորը հրավիրվում է կայսրություն և բանտ նետվում: Սակայն երբ հռոմեական զորքերը փորձեցին ուժով տիրել Հայոց թագավորությանը, ծանր պարտություն կրեցին հայկական բանակից: Կամենալով հարթել հակասությունները Հայոց թագավորության հետ՝ հռոմեացիները թագը վերադարձրեցին Խոսրովին: Ավելին՝ նրան վերադարձ-

Լատիներեն արձանագրություն
Վաղարշապատից

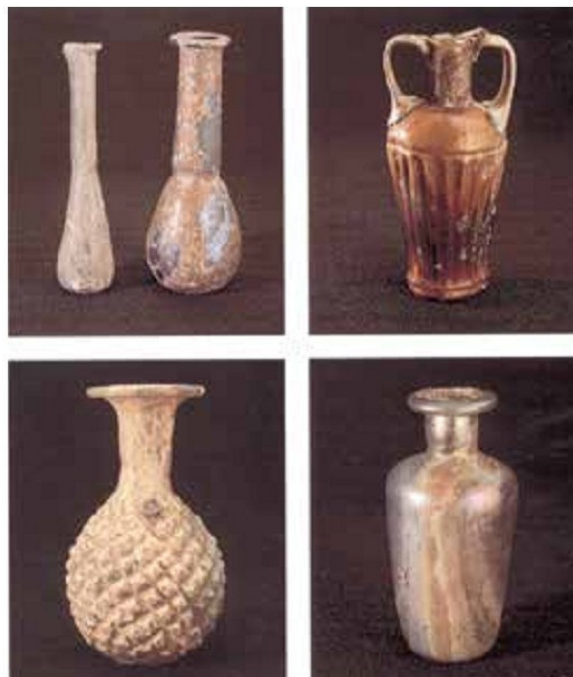
րեցին ոչ միայն Հայաստանից տարած ավարը, այլև նախկինում նրան նվիրած և բռնագրավված կալվածքները:

Սասանյան հեղաշրջումը Պարսկաստանում և հայ-պարսկական հարաբերությունները: 226թ. Պարսկաստանում տեղի ունեցան կարևոր իրադարձություններ, որոնք անմիջականորեն շոշափում էին նրա հարևանների շահերը: **Պարսք աշխարհի արքայիկներից մեկը՝ Արտաշիր Սասանյանը,** տապալում է

Արտաշիր I Սասանյանի արծաթե դրամը

պարթև Արշակունի Արտավան V-ի իշխանությունը, կործանում Պարթևական թագավորությունը և հիմնադրում Սասանյանների պարսից տերությունը: Արտաշիրը և նրա հաջորդները ձգտում էին վերականգնել Աքեմենյան Պարսկաստանի երբեմնի հզորությունն ու տիրույթները: Մեծ Հայքի թագավորությունը դրանով իսկ դառնում է Սասանյան Պարսկաստանի գլխավոր թշնամիներից մեկը: Պատճառն այն էր, որ այնտեղ շարունակում էր իշխել Արտաշիրի կողմից տապալված Արշակունիների արքայատոհմի հայկական ճյուղը:

Օձանելիքի սրվակներ (I-III դդ.)

Հայոց թագավորությունն իր հերթին վճռական քայլեր ձեռնարկեց՝ վերականգնելու պարթև Արշակունիների իշխանությունը Պարսկաստանում: Խոսքով I-ը ապաստան տվեց ոչ միայն պարթև վերջին թագավոր Արտավան V-ի փախստական որդիներին ու հարազատներին, այլև մեծ թվով պարթև ազնվականների ու մեծատոհմիկների: Սրանք, ձգտելով վերականգնել իրենց իշխանությունը և կարիք

ունենալով հայկական զինված ուժերի օգնության, Խոսրովին ճանաչեցին որպես Արշակունյաց տոհմի գլխավորի: Հայոց թագավորին օժանդակում էին վրացական և աղվանական զինված ուժերը: Իր հնարավորությունների շրջանակում Հայոց թագավորությանն օգնում էր նաև թուլացած Հռոմը:

Եթե նախկինում հայոց պետականությունը վտանգվում էր ուժեղ Հռոմի կողմից, ապա այժմ նրա անկախության համար անմիջական վտանգ էր ներկայացնում Սասանյան Պարսկաստանը: Ինչպես նախկինում պարթևները, այդպես էլ այժմ Հռոմն էր շահագրգռված, որ պահպանվի ուժեղ հայկական պետությունը՝ որպես հակակշիռ Սասանյան Պարսկաստանի: Նախկինում պարթևների հետ դաշնակցող հայերն այժմ արդեն հակասասանյան պայքարում դաշնակցում էին Հռոմի հետ՝ փորձելով երկրի անվտանգությունն ապահովել հռոմեական զինված ուժերի աջակցությամբ:

Հայ-հռոմեական ուժերի դեմ Արտաշիրի պայքարը ավարտվում է ծանր պարտություններով: Մեծ Հայքի թագավորությունը շուրջ երկու տասնամյակ զերծ է մնում պարսկական արշավանքներից: Վիճակը փոխվեց, երբ իշխանության գլուխ եկավ Շապուհ I Սասանյանը: Պարսից ռազմատենչ արքային 252թ. հաջողվում է ռազմակալել Հայոց թագավորության մեծ մասը: Խոսրով I-ը հեռանում է թագավորության արևմտյան շրջաններ:

256թ. մեծ բանակով Արևելք եկավ **Վալերիանոս կայսրը**: Հռոմեական օգնության շնորհիվ Խոսրովին հաջողվեց վերականգնել իր իշխանությունը թագավորության ամբողջ տարածքում: Սա խիստ անհանգստացրեց Շապուհ I-ին, որը Խոսրովին սպանելու առաջադրանքով Հայաստան ուղարկեց պարթև իշխան Անակին և նրա եղբորն իրենց ընտանիքներով, որոնք իբր փախել էին Սասանյանների հալածանքներից: Նրանք Հայաստանում գտնվելու երրորդ տարում՝ 259թ., սպանեցին Հայոց թագավորին: Թեև դավադիրները պատժվեցին, սակայն Անակի մանկահասակ որդուն՝ Գրիգորին մերձավորները փախցրեցին կայսրության արևելյան շրջաններ: Սասանյանները ռազմակա-

լեցին Հայաստանը: Հավատարիմ մարդկանց ուղեկցությամբ մանկահասակ թագաժառանգ Տրդատը տեղափոխվեց Հռոմ:

Սասանյանները չփորձեցին վերացնել Մեծ Հայքի թագավորությունը՝ վախենալով հայ ժողովրդի դիմադրությունից: Նրանք, պարթև Արշակունիների նմանությամբ, Մեծ Հայքի թագավորությունը վերածեցին Սասանյանների երկրորդ թագավորության: Մեծ Հայքում հաջորդաբար իշխանության գլուխ բարձրացան երեք Սասանյաններ, որոնցից առաջինը **Որմիզդ Արտաշիրն** էր:

Բաղնիքի հատակի խճանկար (Գառնի, I դ.)

Թագաժառանգ **Տրդատ** Հռոմում չափահաս դարձավ, ստացավ զինվորական փայլուն կրթություն: Տուցաբերած կարևոր ծառայությունների համար կայսրը նրան 274թ. թագադրեց և ուղարկեց Հայաստան: Սակայն Հայոց գահին հաստատվելու առաջին փորձը հաջող չեղավ: Դիոկղետիանոս կայսրը 287թ. զորքեր ուղարկեց Մեծ Հայք, և Տրդատը հաստատվեց իր թագավորության արևմտյան տարածքում: Պարսից Ներսեհ թագավորը պատերազմ սկսեց Հռոմի դեմ: Սակայն սկզբնական որոշ հաջողություններից հետո նա 297թ. ջախջախիչ պարտություն կրեց **Բասեն գավառի Օսիսա** գյուղի մոտ: Գերի ընկան շատ պարսիկ մեծամեծներ և թագավորի կանանոցը: Հայտնվելով անելանելի դրության մեջ՝ Ներսեհը Միջագետքի **Մծբին** քաղաքում 298թ. կնքեց 40-ամյա հաշտություն, որով պարսից արքունիքը ճանաչում էր Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը, իսկ Տրդատ III-ին էլ՝ Հայոց թագավոր (298-330թթ.): Շատ չանցած՝ Հռոմը Մծբինի պայմանագրով ստացած անդրտիգրիսյան երկրամասերը զիջեց Հայոց թագավորությանը: Արևելքում խաղաղություն հաստատվեց, և պատերազմներից հոգնած ժողովուրդներն ազատ շունչ քաշեցին:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ՏՐԴԱՏ III-Ի ԳԱՀ ԲԱՐՁՐԱՆԱԼՈՒ ԵՎ ՎԱՐԱԾ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Որովհետև չկա ստույգ պատմություն առանց ժամանակագրության, ուստի մանրամասն հետազոտությամբ գտանք, որ Տրդատը թագավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում, և այս կողմերն է եկել մեծ զորքով: Երբ նա Կեսարիա հասավ, նախարարներից շատերը նրան ընդառաջ գնացին: Եվ երբ հասավ մեր երկիրը, տեսավ, որ (Ամատունի) Օտան սնուցել է իր Խոսրովիդուխտ քրոջը և պահպանել է գանձերն ու ամրոցը մեծ համբերությամբ. և իսկապես էլ նա համբերող էր, ժուժկալ և շատ խելացի, որովհետև նա թեպետ Աստծու մասին ճշմարտությունը չիմացավ, բայց կուռքերի ստությունը հասկացավ: Նրա պես էր և նրա սան Խոսրովիդուխտը, որ մի օրինավոր համեստ կույս էր և ուրիշ կանանց նման չուներ բոլորովին անդուռ բերան:

Տրդատը Հայաստանի հազարապետ է նշանակում Օտային և շնորհակալությամբ պատվում է նրան, մանավանդ պատվում է իր դայեկորդի Արտավազդ Մանդակունուն, որ պատճառ եղավ իր փրկության և հայրենական փառքին հասնելուն. ուստի նրան է հանձնում հայոց զորքերի սպարապետությունը: Նույն պատճառով նրա քրոջ ամուսին Տաճատին Աշոցք գավառի (տեր) է դարձնում: Սա էր, որ հետագայում հայտնեց իր աներ Արտավազդին, և սա՝ թագավորին, նախ՝ որ Գրիգորն Անակի որդին է, և հետո՝ Գրիգորի որդիների մասին. այս բաները նա իմացել էր Կեսարիայում ապրած լինելով»:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ և ո՞ւմ օրոք կառուցվեց Մեծ Հայքի նոր մայրաքաղաքը, որը հայտնի է նաև Նոր քաղաք անունով:
2. Ինչո՞ւ Հռոմը ճանաչեց հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը:

3. Պարսկաստանում տեղի ունեցած քաղաքական ի՞նչ իրադարձությունն բախտորոշ նշանակություն ունեցավ Մեծ Հայքի թագավորության համար:
4. Սասանյան գահակալների հետապնդած ո՞ր քաղաքական ծրագրերն էին վտանգում Հայոց թագավորության անվտանգությունը:
5. Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Մեծ Հայքի թագավորությունը Սասանյան գահակալների օրոք:
6. Ո՞րն էր Մծբինի հաշտության նշանակությունը Մեծ Հայքի թագավորության հետագա ճակատագրի համար:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կարդացե՛ք լրացուցիչ նյութը և փորձե՛ք բնութագրել Տրդատ III թագավորին:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

• Սանատրուկ • Աշխադար • Պարթամասիր • Տրայանոս • Հադրիանոս • Վաղարշ I • Վարդգեսավան • Վաղարշապատ • Սոհեմնոս • Խոսրով I • Արտաշիր Սասանյան • Շապուհ I Սասանյան • Վալերիանոս • Անակ Պարթև • Մծբինի հաշտության պայմանագիր •

Ց-ՐԴ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

I դարի առաջին կեսին Մեծ Հայքի թագավորներն օտարագրիներ էին ու Հռոմի դրածոներ, ինչը հայերին ստիպեց հակահռոմեական պայքարում դաշնակցել պարթևների հետ: Հայերի համաձայնությամբ պարթևական թագավոր Վաղարշ I Արշակունին Հայոց գահ բարձրացրեց իր կրտսեր եղբայր Տրդատ I Արշակունուն: Դա հանգեցրեց տասնամյա պատերազմի մի կողմից Հռոմի և մյուս կողմից՝ Մեծ Հայքի ու Պարթևստանի միջև: Հռանդեայում պարտություն կրած Հռոմն ստիպված եղավ ճանաչել Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը՝ պայմանով,

որ Տրդատ I-ը Հայոց թագը ստանա Հռոմում՝ Ներոն կայսեր ձեռքից: Տրդատը հանդիսավորությամբ թագադրվեց Հռոմում, և 66 թվականից Հայաստանում ճանաչվեց Արշակունյաց արքայատոհմի իշխանությունը:

II դարի 60-ական թթ. Հայոց թագավորության մայրաքաղաք դարձավ Վաղարշապատը, իսկ մի քանի տասնամյակ անց՝ Վաղարշ II-ի օրոք, հռոմեացիները ճանաչեցին հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը: 226թ. Սասանյան հեղաշրջումը Պարսկաստանում և Պարթևական թագավորության անկումը աստիճանաբար մերձեցրին Հայաստանին և Հռոմին:

Մեծ Հայքի թագավորությունը Խոսրով I արքայի գլխավորությամբ երկարատև կռիվներ մղեց Սասանյանների դեմ՝ պարթև Արշակունիների իշխանությունը Պարսկաստանում վերականգնելու համար: Սակայն Խոսրովը սպանվեց Սասանյանների գործակալ Անակ Պարթևի կողմից: Մեծ Հայքում հաստատվեցին Սասանյանները՝ երկիրը վերածելով իրենց տոհմի երկրորդ թագավորության: III դարի վերջերին Տրդատ III Արշակունուն հաջողվեց վերահաստատվել իր նախնիների գահին:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Թագավոր: Արքունիք: Հին Հայաստանում պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը, որը կոչվում էր **թագավոր** կամ **արքա** Հայոց Մեծաց: Թագավորի արձակած հրամաններն օրենքի ուժ ունեին: Նա զորքերի գերագույն հրամանատարն էր, երկրի կյանքի բոլոր ասպարեզների գլխավոր ղեկավարը: Թագավորի իրավասությունն էր պատերազմ հայտարարելը, հաշտություն կնքելը,

Վահագն աստծո և Անտիոքոս I
Երվանդունու պատկերաքանդակը
Կոմագենեի Արսամեա սրբավայրում
(Ք. ա. I դ.)

այլ երկրներ դեսպանություններ առաքելը և դեսպանություններ ընդունելը, նոր քաղաքներ ու ամրոցներ հիմնադրելն ու անվանակոչելը:

Հայոց թագավորների իշխանությունը ժառանգական էր և անցնում էր հորից ավագ որդուն: Արտաշեսյան թագավորները Տիգրան Մեծից սկսած մեծ մասամբ կրում էին **արքայից արքա**, այսինքն՝ **թագավորների թագավոր** տիտղոսը: Որոշ Արշակունիներ և Մեծ Հայքում գահակալած Սասանյաններ կրել են Մեծ Հայաստանի **մեծ թագավոր** տիտղոսը: Հայոց թագավորներից մի քանիսն ունեցել

են Աստված կոչումը (օրինակ՝ Տիգրան Մեծը): Դրա նպատակն էր թագավորական իշխանության փառաբանումը և նրա հեղինակության բարձրացումը:

Թագավորը երկիրը կառավարում էր **արքունիքի** միջոցով: Արքունիքը ներկայացնում էին թագավորը, նրա որդիներն ու եղբայրները, արքունի գործակալները, մեծամեծ իշխանները և արքունի պաշտոնեությունը: **Արքունի գործակալներին** սկզբում նշանակում էր թագավորը: Նրանք իրականացնում էին երկրի բարձրագույն տնտեսական, ֆինանսական, դատական և այլ բնագավառների իշխանությունը: Ավելի ուշ գործակալական իշխանությունը դարձավ այս կամ այն նախարարական ընտանիքի ժառանգական իրավունքը:

Գործակալությունների մեջ իր կարևորությամբ և նշանակությամբ առանձնանում էր **հազարապետությունը**, որը գանձում էր հարկերն ու տուրքերը, իրականացնում էր նոր քաղաքների ու ամրոցների հիմնադրումը, կառուցում էր ճանապարհներ ու ջրանցքներ և կատարում տնտեսական այլ գործառույթներ: Կարևոր գործակալություն էր **սպարապետությունը**: Պատերազմի ժամանակ սպարապետը թագավորի անմիջական օգնականն էր, զորքի փաստական հրամանատարը: Նա էր իրականացնում բանակի ռազմամթերքի և պարենի մատակարարումը:

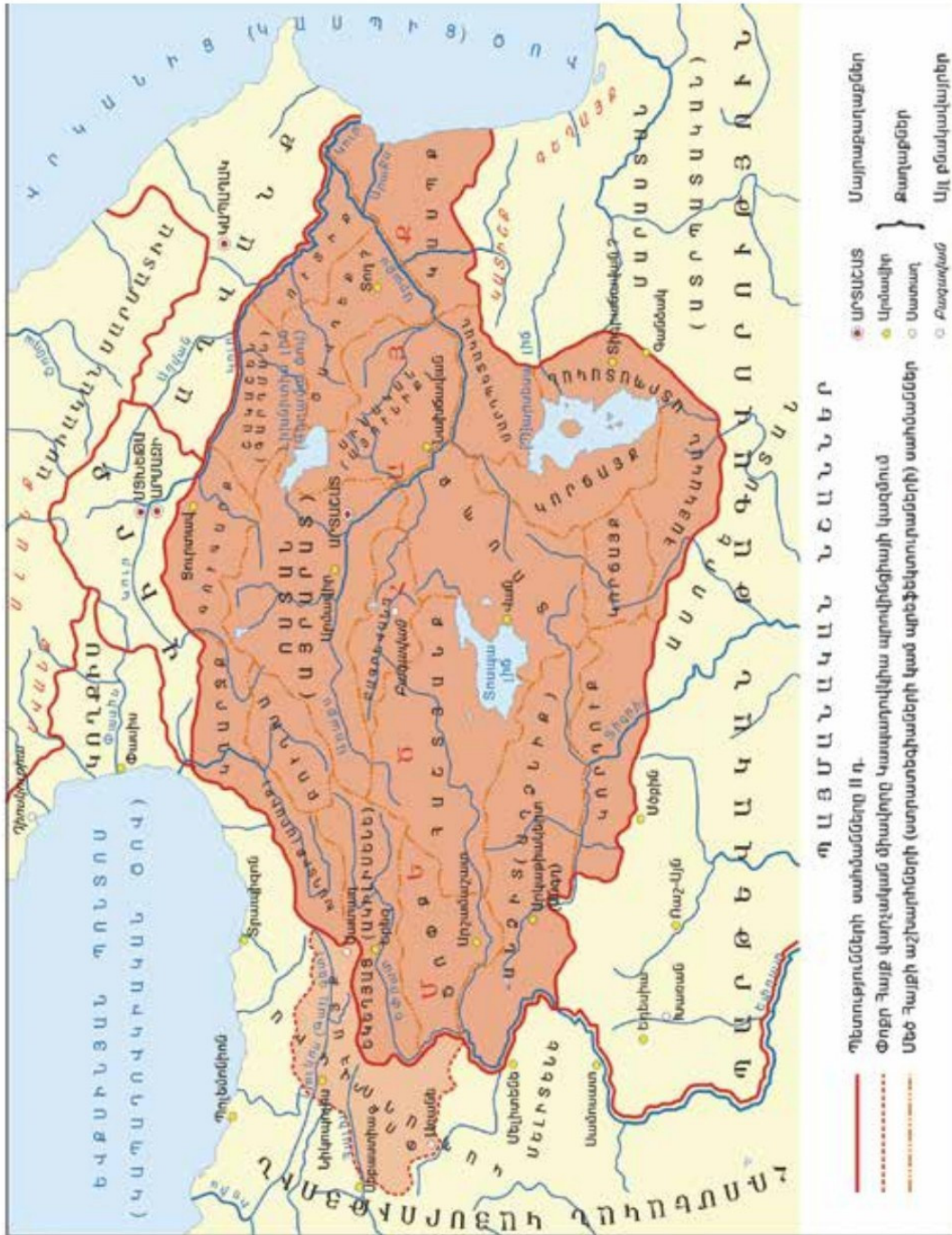
Արքունիքում կարևոր դեր ունեւր թագավորի **թիկնապահ** հեծելազորը կամ **մաղխազական գունդը**, որն ապահովում էր թագավորի և արքունիքի ան-

Տրդատ III-ի հունարեն արձանագրությունը Նփրկերտի պարսպին (III դ.)

վտանգությունը: 10-հազարանոց թիկնապահ գնդի 6000 մարտիկներ պատերազմի ժամանակ մշտապես ուղեկցում էին թագավորին և մասնակցում պատերազմական գործողություններին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 11 դարում՝ ՇԱՏ ԿԼԱԿԻՐԻ ԱՍ ՊՏՐՈՍԵՆԻՍԻ «ՈՇԽԱՅՉԱԳՐՈՒԹՅԱՆ»

Մարդպետական գործակալությունն ապահովում էր երկրի ներքին կյանքի անվտանգությունը, հսկում էր արքունի գանձերը և ապահովում թագուհու անվտանգությունը: Նրա տրամադրության տակ էր 15-հազարանոց **մարդպետական գունդը**:

Կային նաև այլ գործակալություններ:

Երկրում չափազանց բարձր էր **քրմապետի** հեղինակությունը, որն ընտրվում էր սովորաբար թագավորի եղբայրներից: Նա երկրի կրոնական առաջնորդն էր, վարում էր **մեծ դատավարություն** գործակալությունը և թագավորի թիվ մեկ խորհրդատուն էր: Քրմապետի ենթակայության տակ էին թագավորական տաճարների կալվածքներն ու դարերով կուտակված հարստությունները:

Տարածքը, վարչական բաժանումը և բանակը: Հայաստանի Երվանդականների թագավորությունը միավորեց ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Ինչպես տեսանք, Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ընթացքում՝ Գավգամելայի ճակատամարտից հետո, Հայաստանի տարածքում ծնունդ առան Մեծ և Փոքր Հայքի թագավորությունները, որոնցից առաջինը գոյատևեց մինչև 428թ.: Արտաշես I-ի օրոք Մեծ Հայքի թագավորությունը դուրս եկավ Կասպից և Սև ծովերի ափեր, տիրացավ Արևելյան Վասպուրականին և Ուրմիո լճի արևմտյան առափնյա մասին, ինչպես նաև մինչև Տիգրիս գետն ընկած հողերին: Այդ կացությունը որոշ բացառություններով պահպանվեց մինչև Մեծ Հայքի թագավորության 387թ. բաժանումը:

Սկզբնական շրջանում Մեծ Հայքի թագավորությունը վարչական առումով բաժանվում էր **գավառների**, որոնք, ինչպես գիտենք, հունա-հռոմեական հեղինակներն անվանում էին **ստրատեգիաներ** կամ **պրեֆեկտուրաներ**: Նրանց կառավարիչներն սկզբում կոչվում էին **ստրատեգոս** կամ **նախարար**: I դարում, ինչպես հավաստում է **Պլինիոս Ավագը**, Մեծ Հայքը բաժանված էր 120 ստրատեգիաների: Դժվար չէ տեսնել, որ նախարարը սկզբում նշանակովի պաշտոնյայի անվանում է եղել (ինչպես և մեր օրերում): Վաղ միջնադարում նախարարն արդեն **իշխան** էր և, որպես կանոն, ժառանգական իշխանություն ուներ:

Լ դարի երկրորդ կեսին Մեծ Հայքը բաժանվեց 20 նահանգների կամ աշխարհների, որոնք ունեին իրենց դիվանատները (գրասենյակները)՝ ֆինանսական և այլ վարչություններով: Գավառների վարչական միավորները գյուղական համայնքներն էին, որոնց գլուխ կանգնած էր գեղջավագը՝ պետական ստորադաս պաշտոնյան: Նա իրականացնում էր հարկերի գանձումը, պարհակների կատարումը, առուների ու գյուղական ճանապարհների անցկացումը, բանակի համար զինվորների հավաքագրումը և այլն:

Պետական իշխանության կարևորագույն մասն էին թագավորական զինված ուժերը կամ բանակը: Տիգրան Մեծի տերության շրջանում 300-հազարանոց հայկական բանակը կազմված էր ոչ միայն հայերից, այլև նվաճված ու ենթակա երկրների բնակչությունից, ինչպես նաև դաշնակից ցեղերի ներկայացուցիչներից: Ինչպես հավաստում է **«Զորանամակ»**-ը, հայկական բանակն ուներ 120 հազար մարտիկ: Նրանցից 4 բյուրը արքունական զորքերն էին, որոնք բղեշխների գլխավորությամբ իրականացնում էին երկրի սահմանների պաշտպանությունը: Իշխանական զորաջոկատները մարտի դաշտում առաջնորդվում էին չորս սպարապետների կողմից, որոնք ենթարկվում էին ընդհանուր սպարապետին:

Զորքի գլխավոր հարվածային ուժը **հեծելազորն** էր, որը զինված էր նիզակներով, սրերով, վահաններով և նետ ու աղեղներով: Հեծյալն ու ձին մի միասնություն էին կազմում և կոչվում **այրուձի**: Զրահով պաշտպանված էին թե՛ հեծյալի և թե՛ ձիու առավել խոցելի մասերը: Բանակի մեծ մասը կազմում էին հետևակային զորամասերը, որոնք բաղկացած էին **նետաձիգներից, նիզակակիրներից, սակրավորներից ու տեգակիրներից**: Պատերազմի ժամանակ բանակը համալրվում էր **աշխարհազորային զորամասերով** կամ **աշխարհազորով**, որը հավաքագրվում էր հասարակ ժողովրդից: Սովորաբար աշխարհազորային զորամասերն առաջնորդում էին գավառակալ իշխանները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԸՄՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

Այս գլուխը մեծ է, հավաստի պատմություններով լի և արժանի է ընդարձակ ու կոկիկ պատմվելու: Որովհետև շատ բան կա այստեղ պատմելու տների, ցեղերի, քաղաքների, գյուղերի, դաստակերտների ու ընդհանրապես թագավորության կարգերի և կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թագավորության հետ կապված գորքերի, գորապետների, կողմերի կուսակալների և սրանց նմանների մասին:

Արդ՝ նախ և առաջ թագավորը կարգավորում է ինքն իրեն և իր տունը, սկսելով իր գլխից ու թագից: Եվ Բագարատ կոչվածին... շնորհակալություն է հայտնում հենց սկզբից անձնատուր լինելու և թագավորին օժանդակելու համար, ինչպես և նրա հավատարմության ու քաջության համար պարգևում է նրան ցեղի վերը հիշված տանուտիրական պատիվը, իրավունք տալով թագ դնել թագավորի գլխին և կոչվել թագադիր, այլև ասպետ, և մանր մարգարիտից երեք փաթ վարսակալ կրել առավել ոսկու և ակնեղենի, երբ արքունիքում և թագավորի տանը շրջելիս լինի:

Իրեն զգեստներ հագցնող նշանակում է Ձեռեսին, քանանացիների սերնդից, և նրա ցեղի անունը դնում է Գնթունի, չգիտեմ ինչ պատճառով: Իսկ իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից ընտիր և քաջ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղխազ անունով մի բարի ու սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը: Իսկ Դատին, որ Գառնիկի զավակներից էր, Գեղամից սերված, նշանակում է արքունական որսերի վրա: Նա ունեցավ մի որդի Վարաժ անունով, որի անունով և այս ցեղը կոչվեց, բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ: Գաբաղ անունով մեկին նշանակում է ձիերի երամակների վրա, իսկ Աբելին՝ սպասների և գահերի վրա. նրանց պարգևում է գյուղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարությունները կոչվեցին Աբեղյան և Գաբեղյան:

Իսկ Արծրունիներն ըստ իս ոչ թե Արծրունի են, այլ արծիվունի, որոնք նրա (թագավորի) առջև արծիվներ էին կրում: Ես զանց եմ անում առասպելական դատարկաբանությունները, որ իբր թե երեխայի քնելուն հակառակվելիս են եղել անձրևն ու արևը, և թռչունը հովանի է եղել թալկացած պատանուն: Գնունիներն էլ ըստ իս գինիունի են, որ թագավորին արժանի ընպելիքներ էին պատրաստում. և զարմանալի կերպով զուգադիպեցին նրա գործն ու անունը, որովհետև թագավորին ընպելիքներ էր պատրաստում ընտիր և համեղ գինիներից և անունն էլ Գին էր, որի վրա Վաղարշակը շատ զվարճանալով, ասում են, դասում է նախարարական ցեղերի թվում: Եվ այս երկու տունը, Արծրունիներն ու Գնունիները, Մենեքերիմի սերունդներից են:

Ասեմ նույնպես, որ Սպանդունիներին նշանակում է սպանդանոցների վրա, իսկ Հավունիներին՝ բազեակիրներ և բազե բռնողներ, որովհետև ապրում էին անտառներում: Եվ եթե դատարկախոս չհամարես ինձ՝ կասեմ, որ Ձյունականներին էլ նշանակում է ամանոցների պահապաններ և ձյունակիրներ, որոնք առաջադիմելով ազնվականություն ստացան, իբրև թագավորներին մտերիմ մարդիկ:

Եվ արքունիքում չորս պահապան գունդ է նշանակում, ամեն մեկը բյուր սպառազեն մարդուց բաղկացած, բուն հին թագավորների սերունդներից, մեր նախնի Հայկից ծագած, որոնք բուն ոստան էին կոչվում, և երբեմն-երբեմն հայրերից ժառանգություն էին ստանում գյուղեր և դաստակերտներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ իրավունքներ ունեն Հայոց թագավորը:
2. Ի՞նչ տիտղոսներ էին կրում Հայոց թագավորները:
3. Ի՞նչ գործակալություններ գիտեք Հին Հայաստանում: Որո՞նք էին նրանց գործառույթները:
4. Քանի՞ ստրատեգիայի էր բաժանվում Մեծ Հայքի թագավորությունը: Ի՞նչ էին դրանք և վարչական ո՞ր միավորի հետ են նույնանում:
5. Ինչքա՞ն էր հայոց բանակի թվակազմը, ինչպիսի՞ն էր նրա կառուցվածքը:

6. Զինվորական ի՞նչ պաշտոններ էին բդեշխը և սպարապետը:
 7. Նախարարական ի՞նչ պաշտոնների անուններ է տալիս Մովսես Խորենացին:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արքունիք • Գործակալություն • Հազարապետություն • Սպարապետություն • Մաղխազական գունդ • Քրմապետ • Ստրատեգիա • Պրեֆեկտուրա • Նախարար • Ստրատեգոս • Դիվանատուն • Պարիակ • Ներքինի • Մարդպետական գունդ • Բդեշխ • Այրուծի • Աշխարհազոր •

2. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գյուղատնտեսություն, արհեստներ, ներքին և արտաքին առևտուր:

Հայաստանը գյուղատնտեսության և արհեստագործության զարգացման համար ուներ բարենպաստ պայմաններ: Երկրագործության համար լայն հնարավորություններ ունեին Այրարատյան, Շիրակի, Տարոնի (Մշո), Բագրևանդի (Ալաշկերտ), Բասենի դաշտերը, Վանի շրջակայքը և բազմաթիվ գետահովիտներ: Զարգանում էին հացահատիկների մշակությունը, այգեգործությունն ու խաղողագործությունը: Երկրի ընդարձակ ալայան մարգագետիններն ու արոտավայրերը կարծես բնության կողմից ստեղծված էին անասնապահությունը զարգացնելու համար: Հայաստանն աչքի էր ընկնում գյուղատնտեսական մթերքների առատությամբ: Ավելի քան 2400 տարի առաջ հույն պատմիչ Քսենոփոնը պատմում է, որ հայերի տները լի էին տարբեր տեսակի մթերքներով: «Չկար մի փուն, որպեղ սեղանին չդնեին ուլի, խոզի, հորթի և հավի միս՝ ցորենի և գարու հացի հետ...»

Բրոնզե և ոսկրե իրեր Շենգավիթից (Ք. ա. 4-3-րդ հազ.)

Այսօրեղ նրանք արդեն ունեին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առափուրջուն, մորթելու անասուններ, հաց, անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակի ընդեղեն»,- գրում է նա:

Ինչպես արդեն նշվել է, հույն պատմիչը հիշատակում է ընտիր գինիների ու գարեջրի մասին, որոնք խմում էին գետնի մեջ թաղված կարասներից՝ եղեգի փողի օգնությամբ:

Բրոնզե կացին Առատաշեն գյուղից

տաղային և ոչ մետաղային հանածոները նպաստում էին զանազան արհեստների զարգացմանը: Բանակի զենքերն ու զրահները և պաշարողական մեքենաները պատրաստվում էին հմուտ արհեստավորների ձեռքերով: Վերջիններս, բացի բանակի կարիքները հոգալուց, պատրաստում էին գյուղատնտեսական գործիքներ ու կենցաղային իրեր (պղնձաման, անոթ, կարաս, կուլա,

կուժ և այլն): Մեծ հռչակ էին ձեռք բերել հայ ոսկերիչներն ու արծաթագործները, որոնք հատկապես հմտացել էին նուրբ զարդեր պատրաստելու մեջ: Զարգացել էին կաշեգործությունը, մանածագործությունը և գորգագործությունը: Հայաստանում արտադրվող մետաղների մի մասն արտահանվում էր հարևան երկրներ:

Ապակե անոթներ (II-III դդ.)

Հին Հայաստանի տնտեսության մեջ կարևոր դեր էր խաղում ներքին և արտաքին առևտուրը: Հայաստանի տարածքով էին անցնում Առաջավոր Ասիայի մի շարք առևտրական ճանա-

պարհներ, որոնք երկրին հնարավորություն էին տալիս մասնակցելու միջազգային տարանցիկ առևտրին: Առևտրական ճանապարհների հիմնական խաչմերուկը Արտաշատ մայրաքաղաքն էր, իսկ II դարի վերջերից՝ Վաղարշապատը:

Տիգրան Մեծի և Արտավազդ II-ի իրականացրած բռնագաղթեցումներով Հայաստանի քաղաքների բնակչության մեջ մեծացավ առևտրականների ու արհեստավորների թիվը: Իհարկե, դրանց մեծ մասը հայեր էին, իսկ մնացածները՝ բռնագաղթեցված հույներ, հրեաներ, ասորիներ, կիլիկեցիներ ու կապադովկիացիներ: Հայոց արքունիքը հոգում էր ճանապարհների բարեկարգությունը և անվտանգությունը: Հատկապես նշանավոր էր **«Հայոց արքունի պողոտան»**, որն իրար էր կապում երկու մայրաքաղաքները՝ Արտաշատը և Տիգրանակերտը: Օրավուր աճող առևտրի պահանջմունքները հոգալու համար Տիգրան II Մեծը, Արտավազդ II-ը և նրանց հաջորդները դրամներ հատեցին, որոնց հետ զուգահեռ օգտագործվում էին պարթևական և հռոմեական դրամները: Դրամ հատում էին ոչ միայն արքունի դրամահատարանները, այլև առանձին քաղաքներ:

Դատելով **Հերոդոտոսի** որոշ տվյալներից՝ առևտուրը Հայաստանի

Վաղբրոնզեդարյան պաշտամունքային արձանիկ (Վանաձոր)

Կավե արձանիկ Արմավիրից (Ք. ա. II-I դդ.)

և Միջագետքի միջև կատարվում էր Եփրատ գետով: Հայաստանն այլ երկրներից ներմուծում էր մետաքս, բամբակ, համեմունքներ, թանկարժեք քարեր, ապակյա անոթներ ու այլ ապրանքներ: Հայաստանից արտահանվում էին մետաղներ, արհեստագործական արտադրանք, գինիներ, ներկեր՝ մասնավորապես՝ որդան կարմիր, կաշի, բուրդ, նժույգներ, ջորիներ և այլն:

Տեսարան Արտաշատի պեղումներից

Քաղաքները: Վանի թագավորության վերջին շրջանում Հայաստանի քաղաքային կյանքը ծանր հարված ստացավ: Քաղաքների մեծ մասն ավերվեց կիմմերական և սկյութական արշավանքների ժամանակ: Իրենց դիրքերը պահպանեցին փոքր թվով քաղաքներ, որոնց մեջ առանձնանում էին Վանը և Արմավիրը: Հելլենիզմի դարաշրջանն աչքի ընկավ քաղաքային կյանքի բուռն զարգացմամբ: Ծնունդ առան և բարգավաճեցին մի շարք մեծ ու փոքր քաղաքներ՝ դառնալով առևտրի ու արհեստագործության կենտրոններ: Նոր քաղաքների մեջ հիշատակության արժանի են Երվանդաշատը, Արտաշատը և Տիգրանակերտը: Քաղաքները առաջանում էին ճանապարհների խաչմերուկներում և ռազմավարական նշանակություն ունեցող վայրերում: Քաղաքային բնակչությունը կազմում էր քաղաքային համայնքներ, որոնք պետությունից լայն ինքնավարություն էին ստանում: Քաղաքային բնակչությունը կազմված էր իշխանավորներից, արհեստավորներից, առևտրականներից և քաղաքային ռամիկներից: Քաղաքային բնակիչներն ազատված էին որոշ հարկերից: Քաղաքացիներն օգտվում էին ավելի լայն իրավունքներից, քան գյուղական համայնքների անդամները: Առևտրի և արհեստների վերելքի շնորհիվ քաղաքները դարձան ոչ միայն

143

դրամական շրջանառության կենտրոններ, այլև արքունիքի տնտեսական հիմքը:

Քաղաքում իշխող դիրք ուներ միջնաբերդը, որի շուրջը տարածվում էր պարսպապատ բուն քաղաքը կամ շահաստանը: Այնտեղ կենտրոնացած էր առևտրական և արհեստավորական բնակչությունը: Քաղաքում կառուցվում էր նրա հովանավոր համարվող աստծո տաճարը: Արտաշատի հովանավոր աստվածուհին Անահիտն էր, որի շքեղ տաճարը վեր էր խոյանում:

Վանի բերդի սանդուղքները և ժայռապատ սրահներից մեկը

Գյուղական համայնքը: Հին հայ հասարակությունը կազմված էր երկու հիմնական՝ ազատների և անազատների դասերից: Ազատների դասի մեջ էին մտնում մեծատոհմիկները, ավագանին, պետական, գինվորական, վարչական պաշտոնեությունը, քրմերը: Անազատների դասին էին պատկանում գյուղացիները, շինականները, քաղաքացիները՝ ինչպես առևտրականներն ու արհեստավորները, այնպես էլ չքավորները (ռամիկները): Գյուղական բնակչությունը՝ շինականներ և գեղջուկներ, միավորված էր **համայնքների** մեջ: Վերջիններիս անդամներն սկզբում օգտվում էին հավասար իրավունքներից: Համայնքը ղեկավարելու համար գյուղի առավել ազդեցիկ ու հեղինակավոր անձնավորությունն ընտրվում էր գյուղի **ավագ (գեղջավագ)**: Հողը բաժանվում էր ըստ երդերի շնչերի՝ հավասար չափով: Հարկերը նույնպես գանձվում էին յուրաքանչյուր շնչից հավասարապես: Համայնքի

Քարե հավանգ (Շենգավիթ)

կարևոր խնդիրները լուծում էր համայնքի անդամների ընդհանուր ժողովը: Համայնքի ընտանիքներին հանձնված հողերից բացի՝ համայնքն ուներ ընդհանուր օգտագործման հողեր՝ արտավայրեր, մարգագետիններ, որսատեղիներ, անտառներ, ինչպես նաև ջրեր և լճակներ: Հետագայում, հասարակական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, համայնքն սկսեց շերտավորվել: Ժամանակի ընթացքում ուժեղացած ընտանիքներն աստիճանաբար յուրացնում էին համայնքի լավագույն մշակելի հողերը՝ մնացածներին թողնելով պակաս արգավանդ և անորակ հողերը: Հողաբաժանում կատարվում էր յուրաքանչյուր 15-20 տարին մեկ անգամ: Հողաբաժանման ենթակա չէին այգիները և բարելավման ենթարկված հողահանդակները: Աղքատ ընտանիքներն ստիպված էին վաշխով պարտք վերցնել հարուստներից՝ իրենց գոյությունը պահպանելու համար, ինչը հաճախ ճակատագրական հետևանքներ էր ունենում նրանց համար:

Ձիթաճրագ Վանքասարից
(Արցախ, I-III դդ.)

Համայնքը չափից դուրս պահպանողական կառույց էր: Նրա գոյությունը ձեռնտու էր համայնական գյուղացիներին՝ նրանց իրավունքների պաշտպանության տեսակետից: Սակայն ձեռնտու էր նաև իշխանավորներին, քանի որ համայնքը **համապարտ երաշխավորության**¹ սկզբունքով պետք է վճարեր բոլոր հարկերը նաև չունևորների համար: Չմոռանանք, որ այն ժամանակվա տեխնի-

կայի պայմաններում հողի մշակումը, առուների անցկացումը և ոռոգման ապահովումը պահանջում էին համայնքի բոլոր անդամների միասնական ջանքերը: Անհատ գյուղացին դա անել չէր կարող: Ուստի բնավ էլ պատահական չէ ժողովրդական այն ասացվածքը, թե «**գյուղ կանգնի՝ գերան կկոտրի**»: Կանոնավոր

1. Համայնքը, անկախ իր անդամների վճարունակ կամ անվճարունակ լինելուց, պարտավոր էր բոլորի հարկերը վճարել, ինչը և հայտնի է **համապարտ երաշխավորություն** անունով:

բանակի նշանակալի մասը և աշխարհագրորդ համալրվում էին գյուղական համայնքի անդամներով: Այդ պատճառով էլ պետությունն աշխատում էր ամրապնդել համայնքը և թույլ չտալ, որ նրա անդամներն ուրիշ տեղ տեղափոխվեն:

Գյուղական համայնքների համայնական հողերի կողքին գոյություն ունեին **մասնավոր տնտեսություններ**: Այդպիսի տնտեսությունները, որտեղ մեծ մասամբ ստրուկներ էին աշխատում, կոչվում էին **դաստակերտ, ձեռակերտ կամ ագարակ**: Պետության ամբողջ տարածքը համարվում էր արքունի սեփականություն, չնայած արքունի պաշտոնեությանը ծառայության դիմաց տրված հողերը միտում ունեին վերածվելու մասնավորի և ժառանգականի: Մեծ դաստակերտները պատկանում էին թագավորին, նրա ընտանիքի անդամներին, արքունիքի պաշտոնյաներին, տաճարներին ու զորահրամանատարներին: Փոքր ագարակները պատկանում էին տեղական պաշտոնյաներին և զինվորներին: Դաստակերտներում և ագարակներում հիմնականում արտադրվում էին երկրագործական ու անասնապահական մթերքներ՝ ցորեն, գարի, այլ հացահատիկներ, պտուղներ, բանջարեղեն, կաթնամթերք, մսամթերք: Կային նաև զուտ անասնապահական տնտեսություններ:

Բրնձե դանակ
Լոռի բերդից

Հարուստ և ուժեղ հողատերերն աշխատում էին իրենց ձեռքում կուտակել և յուրացնել նաև համայնական հողերի մի մասը: Արքունիքը փորձում էր խանգարել դրան, քանի որ պետության համար այն վնասակար էր: Համայնքը նրա տնտեսական հիմնայուններից էր: Ինչպես արդեն գիտենք, դեռևս Արտաշես I արքան ամբողջ երկրով մեկ **հողաբաժան սահմանաքարեր** կանգնեցրեց, որոնց միջոցով նա ցանկանում էր հստակորեն բաժանել համայնքների (գյուղերի) և մասնավոր տնտեսությունների (դաս-

տակերտների ու ագարակների) հողերը: Նպատակը մեկն էր՝ պաշտպանության տակ առնել գյուղական համայնքները, որոնք պետությանը հարկ էին տալիս և համալրում բանակը:

Հին Հայաստանի հիմնական արտադրողներն ազատ գյուղացիներն էին: Սակայն նրանց կողքին կային և նշանակալի թվով ստրուկներ, որոնց մի մասը **պարտային էր**¹, իսկ մյուսները ձեռք էին բերվում պատերազմների միջոցով: Մովսես Խորենացին պատմում է, որ Արտաշես I-ը «բազմամարդեցրեց Հայոց աշխարհը՝ բազմաթիվ ազգեր բերելով և բնակեցնելով լեռներում, դաշտերում և հովիտներում»: Միայն Տիգրան Մեծի օրոք նվաճված երկրներից շուրջ կես միլիոն մարդ բռնագաղթեցվեց Հայաստան, որոնք բնակեցվեցին հիմնականում քաղաքներում: Բռնագաղթեցվածների որոշ մասը որպես ստրուկ օգտագործվում էր մասնավոր տնտեսություններում, հատկապես արքունի դաստակերտներում ու ագարակներում, ճանապարհների, ամրոցների և ջրանցքների շինարարության մեջ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է հայտնում Քսենոփոնը Հին Հայաստանի տնտեսության մասին:
2. Տնտեսության հատկապես ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած Հայաստանում:
3. Ի՞նչ նշանավոր քաղաքներ գիտեք Հին Հայաստանում:
4. Ովքե՞ր էին կազմում ազատների և անազատների դասերը:
5. Ի՞նչ էր գյուղական համայնքը:
6. Որտե՞ղ էր կիրառվում ստրուկների աշխատանքը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Փորձե՛ք Հին Հայաստանի տնտեսությունը ներկայացնել սխեմատիկ պատկերով:

1. Պարտային էր կոչվում պարտքի դիմաց ստրկացված շինականը կամ գյուղացին:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

• Շինական • Գեղջուկ • Համայնք • Գեղջավագ • Համապարտ երաշխավորություն • Դաստակերտ • Ձեռակերտ • Ագարակ • Ազատ գյուղացի •

9-ՐԴ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Պետության գլուխ կանգնած էր անսահմանափակ իրավունքներ ունեցող թագավորը, որը երկիրը կառավարում էր արքունիքի և պաշտոնեության միջոցով: Արքունիքում կային մի շարք գործակալություններ, որոնք տնտեսական, վարչական, ռազմական և այլ գործառույթներ ունեին: Կարևոր գործակալություններն էին **հազարապետությունը, սպարապետությունը, մարդապետությունը, մաղխազությունը** և **մեծ դատավարությունը**, որոնցից վերջինը սկզբում քրմապետի, հետագայում կաթողիկոսի իրավունքն էր, իսկ մյուսները՝ այս կամ այն խոշոր նախարարության:

Պետության կյանքում մեծ նշանակություն ուներ բանակը, որը Ք. ա. VI դարում բաղկացած էր 40 հազար հետևակից և 8 հազար հեծյալից: Տիգրան Մեծի օրոք բանակի թիվը հասավ 300 հազարի: Արշակունյաց շրջանում բանակի թվակազմը 120 հազար էր, որից 40 հազարը արքունի գնդերն էին, որոնք ղեկավարվում էին 4 բդեշխների կողմից: Իշխանական զորաջոկատները պատերազմի ժամանակ ղեկավարվում էին երկրի չորս սպարապետների կողմից: Բանակի գլխավոր հրամանատարը թագավորն էր, իսկ նրա բացակայության ժամանակ զորքերը գլխավորում էր բանակի ընդհանուր սպարապետը:

2. Հին Հայաստանը եղել է հիմնականում ագրարային երկիր, որտեղ բարձր զարգացման են հասել երկրագործությունը և անասնապահությունը: Հելլենիզմի դարաշրջանում բուռն վերելք է ապրում քաղաքային կյանքը՝ նպաստելով արհեստների ըստ ամենայնի զարգացմանը: Պետության տնտեսա-

կան հիմքը կազմում էին գյուղական համայնքները և քաղաքների արհեստավորական խավը: Սրանց կողքին աստիճանաբար ձևավորվում են մասնատիրական տնտեսությունները: Գյուղական համայնքների և մասնավոր տնտեսությունների հողային կալվածքների սահմանները կարգավորելու համար Հայոց Արտաշես I թագավորը նրանց միջև սահմանաքարեր հաստատեց: Կայուն և ուժեղ համայնքը, որ հիմնականում համալրում էր բանակը, անհրաժեշտ էր արքունիքին, ուստի Հայոց թագավորներն այն վերցնում էին իրենց հովանավորության ներքո:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

1. ՎԱՂ ԵՎ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հայկական մշակույթի ակունքները: Հայ մշակույթի ակունքները գալիս են դեռևս տոհմացեղային շրջանից և հայկական ցեղային միությունների ու պետական կազմավորումների ժամանակներից: Դրանք մեզ ծանոթ են ոչ միայն պահպանված առասպելներից ու կրոնական հավատալիքներից, այլև պեղումների ժամանակ հայտ-

Ժայռապատկերներ Գեղամա լեռներից

նաբերված նյութերից: Ինչպես գիտենք, պատմական Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվել են բազմաթիվ հնագույն բնակավայրեր, **կիկլոպյան ամրոցներ**, պեղվել են հարուստ **դամբարաններ** (Լճաշեն, Վանաձոր և այլն): Դրանցում գտնված բարձր ճաշակով ու արվեստով պատրաստված զենքերը, գործիքները, կենցաղային առարկաները, արձանիկները, զարդերը և այլ իրեր վկայում են հին հայկական մշակույթի բարձր զարգացման մասին: Գեղամա, Սյունյաց լեռներում և այլ վայրերում հայտնաբերված ժայռապատկերները պատկերում են անասնապահական, որսորդական կյանքը, ռազմի տեսարաններ: Հին հայկական մշակույթի ձևավորման և զարգացման մեջ որոշակի դեր ունեցավ Վանի թագավորությունը: Վերջինիս անկումից հետո ուրարտական սեպագիրը մոռացվեց: Սակայն պահպանվել

են ոչ միայն շինարարական արվեստի, այլև կավե և մետաղյա իրերի, զենքուզրահի և զարդերի շատ նմուշներ:

Հայ մշակույթը մի նոր ծաղկում ապրեց Ք. ա. VI-IV դդ.: Նյութական մշակույթին վերաբերող նյութերը տրամադրում են պեղումները: **Քսենոփոնի «Անաբասիս»** աշխատությունը հիանալի տեղեկություններ է պահպանել հայկական բնակելի աշտարակավոր և գետնափոր տների մասին: Նշված ժամանակներում շինությունները, ինչպես նաև կավե, քարե և մետաղյա իրերն ու զարդերը նույնպես բաժանվում էին երկու խմբի: Դրանցից առաջինը, որ պատկանում էր հասարակ ժողովրդին, պարզ էր ու հասարակ՝ հակառակ երկրորդ խմբի իրերի, որոնք շքեղ էին և մասամբ՝ ներմուծված այլ երկրներից: Հասկանալի է, որ դրանք օգտագործել են ունևոր մարդիկ: Հիշատակության արժանի են Արին-բերդում (Էրեբունի) հայտնաբերված հեծյալների քանդակներով արծաթե գեղեցիկ ըմպանակները, որոնք պատրաստվել են Ք. ա. V դարում:

Հելլենիզմ հասկացությունը և հելլենիստական Հայաստանի մշակույթը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու բանակների կողմից Աքեմենյան Պարսկաստանի կործանումից հետո Առաջավոր Ասիայի երկրների կյանքում սկսվեց մի նոր ժամանակաշրջան, որը գիտնականներն անվանում են **հելլենիզմի** կամ **հունականության դարաշրջան:**

Անահիտ աստվածուհու բրոնզե արձանի գլուխը (Սատաղ)

Արևելքի երկրներում լայնորեն տարածվում է հունարենը, իսկ տեղական և հունական մշակույթի սերտաճմամբ ստեղծվում է միանգամայն նոր մշակույթ, որն ընդունված է կոչել **հելլենիստական:**

Հայաստանը նույնպես ենթարկվել է հելլենիզմի ազդեցությանը: Սակայն թե՛ հունարենը և

թե՛ հունական մշակույթը տարածում գտան գերազանցապես արքունիքում և ավագանու շրջանում, ինչպես նաև քաղաքային բնակչության մեջ, որտեղ մեծ թիվ էին կազմում բռնագաղթեցված հույները կամ հունախոս այլազգիները: Հասարակ ժողովուրդը շարունակում էր պահպանել ազգային մշակույթն ու ավանդույթները, ազգային խառնվածքն ու դիմագիծը: Հելլենիզմի դարաշրջանի մշակույթը մեծապես հարստացրեց մեր ազգային մշակույթը: Հելլենիզմի դարաշրջանը Հայաստանում տևեց գրեթե վեց դար:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Հին շրջանի մշակույթի վերաբերյալ ինչպիսի՞ աղբյուրներ կարող եք նշել:
2. Ի՞նչ նյութ են տալիս հայ մշակույթի վերաբերյալ հնագիտական պեղումները:
3. Ներկայացրե՛ք **հելլենիզմ** (հունականություն) հասկացությունը: Ինչքա՞ն է տևել հելլենիզմը Հայաստանում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Հելլենիզմ կամ հունականություն
- Հելլենիստական Հայաստան
- Ազգային մշակույթ

2. ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Առասպելները: Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի բաղկացուցիչ մասն են կազմում առասպելները, որոնց արդեն մասամբ ծանոթ եք նախորդ դասերից: Դրանք գրի է առել Պատմահայր Մովսես Խորենացին, որն այդ զրույցները լսել է գուսաններից կամ էլ վերցրել է մեզ չհասած հնագույն մատյաններից ու զետեղել իր «Հայոց պատմության» մեջ: Պատմահայրն այդ զրույցները բերել է վերապատմելով ու խմբագրելով, շատ քիչ դեպքերում՝ բառացի: Առասպելները, զրույցները և հին վեպերն արտացոլում են պատմական իրականության ինչ-ինչ կողմեր: Դրանք մեր ժողովրդի հնագույն պատմաշրջանի ուսումնասիրության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են:

Հայերի ամենանշանավոր և միևնույն ժամանակ ամենահին, ինչ-որ չափով առասպելականացված պատմություններից է «**Հայկի և Բելի մասին**» զրույցը: Հայկն ըմբոստ և ազատասեր

Տորք Անգեղի արձանը Երևանում

հսկա աղեղնավոր է, որն ըմբոստացել է Միջագետքի տիրակալ Տիտանյան Բելի դեմ: Սա ցանկացել է ընկճել Հայկին և իր տիրապետությունը հաստատել նրա ժողովրդի ու երկրի նկատմամբ: Բայց Հայկը ճակատամարտի ժամանակ սպանել է Բելին և պաշտպանել իր անկախությունը: Բելի զորքը սարսափահար փախել է մեր երկրից: Առասպելի հիմնական գաղափարն այն է, որ **Հայկը** հայերի անվանադիր նախնին է: Մեր ժողովուրդն իրեն անվանել է **հայ** և երկիրը **Հայաստան՝** իր նախնի Հայկ Նահապետի անունով:

Նշանավոր են նաև Հայկյան Արամի մասին զրույցները: Արամը ևս ընդհարվել է հարևան և հեռու այն երկրների հետ, որոնք ցանկացել են գրավել Հայաստանը: Նա բազում հաղթանակներ է տարել և ընկճել շատ ժողովուրդների, որոնք Արամի անունով մեր երկիրը անվանել են Արմենիա, իսկ ժողովրդին՝ արմեններ:

Չափազանց ինքնատիպ է Հայկ Նահապետի զարմ **Տորք Անգեղի** մասին զրույցը: Տորքը նույնպես հսկա է, որն ունի ֆիզիկական ահռելի ուժ: Նա խորտակում է ծովի կողմից դեպի Հայաստան նավարկող թշնամական նավերը՝ նրանց վրա նետելով հսկայական ժայռաբեկորներ: Շատ հուզական է «**Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ**» առասպելը: Արան Հայոց թագավորն է, նա սիրում է իր հայրենիքն ու ընտանիքը: Լսելով Արայի գեղեցկության մասին՝ Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը սիրահարվում է նրան: Թագուհին Արային առաջարկում է ամուս-

Նանալ իր հետ և դառնալ Ասորեստանի տիրակալ: Սակայն Հայոց թագավորը, հավատարիմ իր ժողովրդին ու ընտանիքին, մերժում է Շամիրամի առաջարկը: Ասորեստանի բանակը հարձակվում է Հայաստանի վրա: Շամիրամը հույս ունի բռնությամբ տիրանալ Արային: Տեղի ունեցած ճակատամարտում Արան սպանվում է:

Գոյություն են ունեցել նաև այլ առասպելներ և զրույցներ: Առասպելները ցույց են տալիս մեր ժողովրդի ազատասեր ոգին, օտար բռնակալներին չհնազանդվելու կամքը և խաղաղասեր ու բարի բնավորությունը:

Վիպերգերը: Ի տարբերություն առասպելների, որոնց մեջ պահպանվել են պատմական հեռավոր ու ձևափոխված հիշատակներ, հին հայկական վիպերգերը պարունակում են հիմնականում պատմական հավաստի նյութեր: Վիպերգեր են հյուսվել սիրված թագավորների և հերոսների մասին: Նրանց ընդհանուր գիծն անսահման սերն է հայրենիքի նկատմամբ, ազատատենչ ոգին ու պատրաստակամությունը՝ կյանքը չխնայել ժողովրդի ազատության համար: Նրանցից ամենասիրվածն ու տարածվածը եղել է «Արտաշեսի վեպը»: Արտաշես I-ը եղել է հայերի պաշտելի թագավորը: Պատահական չեն պահպանված վիպական շարքերը նրա մանկության, գահակալության, երկիրը շենացնելու, Արտաշատ մայրաքաղաքը կառուցելու մասին: Արտաշեսը պայքարել է երկիր ներխուժած արտաքին թշնամիների դեմ, հաղթել նրանց և պաշտպանել իր երկրի ու ժողովրդի ազատությունը: Վեպի հիմնական հատվածներից է ալանաց արքայադուստր Սաթենիկի հետ նրա ամուսնության դրվագը: Լեռնաբնակ ալանաց զորքերը արշավել են Հայաստան: Արտաշեսը ջախջախել է նրանց և գերի վերցրել թագաժառանգին: Ալանաց արքայադուստր Սաթենիկը, կանգնելով Կուր գետի հակառակ՝ բարձր ափին, երգելով դիմում է Արտաշեսին.

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ազգին,
Ե՛կ, համաձայնիր իմ՝ ալանների գեղաչյա դստեր խոսքերին
Եվ տուր այդ պատանուն:
Որովհետև վայել չէ, որ քենի համար դյուցազունները

Այլ դյուցազունների ժառանգների կենդանությունը վերացնեն
 Կամ ծառա դարձնելով ստրուկների կարգում պահեն,
 Եվ երկու քաջ ազգերի միջև
 Հավիտենական թշնամություն հաստատեն»:

Արտաշեսը սիրահարվում է գեղանի Սաթենիկին և խնամա-
 խոս է ուղարկում ալանների արքայի մոտ՝ խնդրելով օրհորդի
 ձեռքը: Բայց ալանաց արքան մերժում է:

«Եվ որտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա
 Հազար հազարներ ու բյուր բյուրեր
 Քաջերի սերունդ այս կույսի՝
 Ալանների օրհորդի համար»:

Ջայրացած Արտաշեսը որոշում է առևանգել Սաթենիկին.

«Հեծավ արի Արտաշես արքան իր գեղեցիկ սև ձին,
 Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
 Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ,
 Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը
 Գցեց մեջքին ալանաց օրհորդի,
 Եվ շատ ցավեցրեց օրհորդի փափուկ մեջքը,
 Արագորեն իր բանակը հասցնելով»:

Արտաշեսն ու Սաթենիկը ամուսնանում են, տեղի է ունենում
 շքեղ հարսանիք:

«Ոսկե անձրև էր տեղում
 Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
 Մարգարիտ էր տեղում
 Սաթենիկի հարսնության ժամանակ»:

Ապրելով երկար և երջանիկ կյանքով՝ Արտաշեսը մահանում
 է ծեր հասակում: Նրան թաղում են ոսկե դագաղում, բազմաթիվ
 զարդերով: Շատերը, չցանկանալով ապրել իրենց սիրելի թա-
 գավորից հետո, ինքնասպան են լինում: Այս բոլորը տեսնելով՝
 թագաժառանգ Արտավազդը, նախանձելով հոր փառքին,
 նեղսրտած դիմում է նրան.

«Երբ դու գնացիր,
 Ու ամբողջ երկիրը քեզ հետ տարար,
 Ես այս ավերակների վրա
 Ո՞ւմ թագավորեմ»:

Հայրն անիծում է նախանձ և փառասեր որդուն.

«Թե դու (ձի) հեծնես որսի գնաս

Ազատն ի վեր, դեպ Մասիս,

Քաջքերը քեզ բռնեն տանեն

Ազատն ի վեր, դեպ Մասիս,

Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես»:

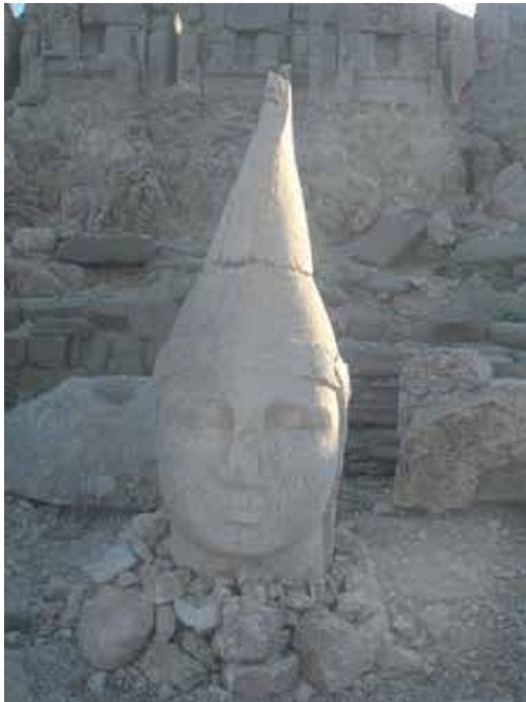
Արտաշեսի անեծքը կատարվում է: Որսորդության ժամանակ քաջքերը բռնում են Արտավազդին և շղթայակապ արգելափակում Մասիս լեռան մի քարանձավի մեջ:

Հին հայկական վիպերգական շարքում իր ուրույն տեղն ունի Մեծն Տիգրանի վիպերգը: Այստեղ գունեղ խոսքերով ներկայացվում են Տիգրան Մեծի անձը, գործերը, նրա հաղթանակները, նրա արդարադատ բնավորությունը: Հատկապես տպավորիչ է հայկական բանակի նկարագրությունը. *«(Նրա ժամանակ) հեփուակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարս(ապրիկն)երով կռվողները՝ հաջող աղեղնավորներ, լախտերով կռվողները զինվեցին սրերով ու տեգավոր նիզակներով, մերկերը պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլն ու շողքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու»:*

Դիցարանը: Հին հայերը սկզբում եղել են բնապաշտ: Նրանք պաշտել են բնության երևույթները, կենդանական ու բուսական աշխարհի տարբեր ներկայացուցիչների: Հին հայկական դիցարանը ձևավորվել է դարերի ընթացքում: Հին հայերը դարձել են բազմաստված, այսինքն՝ պաշտել են տարբեր աստվածների: Գլխավոր աստվածը եղել է Հայկը, որը հանդես է գալիս որպես հսկա որսորդ: Հայկն աստվածացված Հայկ Նահապետն է, որը ժողովրդի երգերում դարձել է լուսավոր ու գեղեցիկ մի համաստեղություն, որ հայերն անվանել են Հայկի անունով:

Հին Հայաստանում լայն տարածում է ունեցել Արայի պատամունքը: Արան բնության, բուսականության, երկրագործության աստվածն էր: Նա մեռնող և հարություն առնող աստված է, որ ամեն տարի ուշ աշնանը մեռնում է, իսկ վաղ գարնանը՝ հա-

րություն առնում: Նրանով է կենդանանում ամբողջ բնությունը, նա կյանքի խորհրդանիշն է:

Միիր-Ապոլլոնի արձանը Կոմագենեում

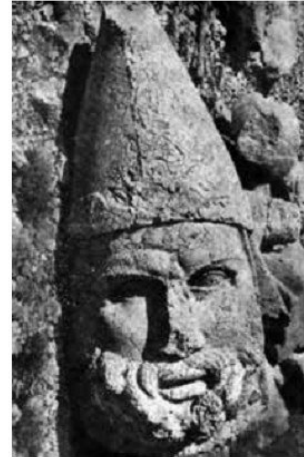
Հին Հայաստանում ամենասիրված աստվածներից է եղել Վահագնը: Նա քաջության, որոտի, կայծակի և պատերազմի աստվածն էր, որ բազմիցս Հայոց աշխարհը փրկել է արիավիրքներից: Մովսես Խորենացին գրի է առել Վահագնի ծննդյան երգը, որը ոչ միայն հայկական, այլև համաշխարհային պոեզիայի սքանչելի գոհարներից է: Վահագնը գեղեցիկ և քաջ երիտասարդ է, որ ծնվում է բնության չորս տարրերի՝ օդի, հողի, ջրի, կրակի, և բուսական աշխարհի միասնությունից.

«Երկնում էր երկինքը, երկնում էր երկիրը,
Երկնում էր և ծովը ծիրանի,
Երկունքը ծովում բռնել էր
Նաև կարմրիկ եղեգնիկին:
Եղեգնի փողից ծուխ էր ելնում,
Եղեգնի փողից բոց էր ելնում,
Եվ բոցի միջից դուրս էր վազում
Մի խարտյաշ պատանեկիկ:
Նա հուր մազեր ուներ, (ապա թե)՝
Բոց մորուք ուներ,
Եվ աչիկներն էին արեգակներ»:

Անցումը հին դիցարանից նորին տեղի է ունեցել Ք. ա. V-IV դարերում: Նոր աստվածները, որ հին դիցարանում գրավում էին երկրորդական տեղ, այժմ սկսում են զբաղեցնել գլխավոր տեղերը:

Որպես գերագույն աստված **Հայկին** փոխարինում է **Արամազդը**: Նա համարվում էր բոլոր աստվածների հայրը, երկրի և

երկնքի արարիչը, որը բերք ու բարիք էր պարգևում աշխարհին և արիություն՝ մարդկանց: Հայոց աշխարհում կառուցվել են Արամազդին նվիրված բազմաթիվ տաճարներ: Դրանցից գլխավորը Եփրատի ափին գտնվող Անի ամրոցի տաճարն էր: Ի դեպ, այստեղ էր Հայոց թագավորների դամբարանը:

Հայոց գլխավոր աստված Արամազդի արձանը (Կոմագենե, Ք. ա. I դ.)

Հին հայերի ամենասիրելի աստվածուհին **Անահիտն** էր: Նա մայրության, պտղաբերության ու արգասավորության դիցուհին էր, Հայոց աշխարհի ու մասնավորապես Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավոր աստվածուհին: Անահիտն անվանվել է նաև **Ոսկեհատ, Ոսկեմայր**, քանզի միակն էր, որին

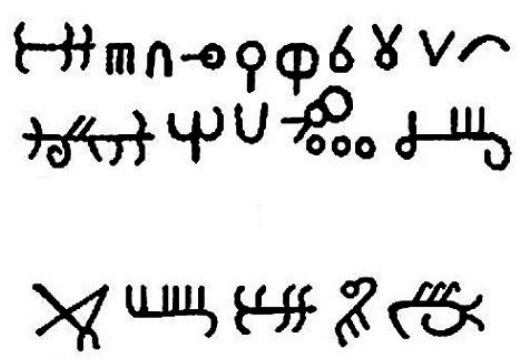
նվիրված արձանը ոսկեձուլ էր: Այն դրված էր Եփրատի ափին գտնվող **Երիզա** ավանում: Անահիտի քույր **Աստղիկը** համարվում էր սիրո և գեղեցկության, ինչպես նաև լույսի աստվածուհին: Նրանց կրտսեր քույրն էր **Նանեն**՝ իմաստության և ողջախոհության դիցուհին: Աստվածների աստղաբույլում իր կարևոր տեղն ունեւր **Միհր** աստվածը: Նա Արեգակի ու կրակի խորհրդանիշն էր, ջերմություն և կյանք պարգևողը: **Տիր** աստվածը հովանավորում էր գիրն ու գրականությունը, ուսումն ու ճարտարապետությունը: **Վանատուրը** հյուրընկալության աստվածն էր:

Հելլենիզմի դարաշրջանում տեղի է ունենում հայկական հեթանոսական դիցարանի հելլենականացումը: Դա տուրք էր երկրում հաստատված նոր՝ հելլենիստական հարաբերություններին և տարածվող մշակույթին: Հայկական աստվածները համադրվում են համապատասխան հունական աստվածների հետ: Այսպես՝ **Արամազդը** նույնացվեց **Զևսի, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Վահագնը՝ Հերակլեսի, Աստղիկը՝ Ափրոդիտեի, Նանեն՝ Աթենասի, Տիրը՝ Ապոլլոնի** հետ և այլն: Հայկական մեհյաններում դրվեցին հունական աստվածների արձանները: Սակայն հայ ժողովուրդը երբեք չմոռացավ իր ազգային աստվածությունները և շարունակեց նրանց պաշտել, իսկ հունական աստվածները աստիճանաբար մոռացվեցին:

Գիրը: Ուսումնասիրողները հիմնավոր ցույց են տվել, որ Հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել հայերեն մեհենագրեր¹, որոնք լայն տարածում չեն ունեցել և օգտագործվել են միայն մեհյաններում: Պաշտոնական գրագրության համար օգտագործել են արամեերեն և հունարեն լեզուները: Թագավորներն այդ լեզուներով թողել են իրենց արձանագրությունները, իսկ դրամները հատել են միայն հունարեն գրությամբ: Արմավիրում պահպանվել են Ք. ա. III դ. վերջերին վերաբերող հունարեն արձանագրություններ, որոնցից մեկը հայոց քրմապետի ուղերձն է երվանդ IV թագավորին:

Սևանա լճի ավազանում, Հարավային Սյունիքում և Սպիտակում հայտնաբերվել են արամեերեն շուրջ քսան արձանագրություններ Արտաշես I-ի թողած սահմանաքարերի վրա: Պահպանվել են նաև Տրդատ I-ի և Տրդատ III-ի թողած հունարեն արձանագրություններ: Հունարեն և լատիներեն արձանագրություններ են հայտնաբերվել նաև Էջմիածնում, Արտաշատում, Վեդիում, Խարբերդում, Տիգրանակերտում և այլուր:

Գիտությունը: Հայաստանում զարգացած էր նաև գիտությունը, հատկապես պատմագրությունը: Տիգրան II Մեծի օրոք հույն նշանավոր հռետոր **Ամփիկրատես Աթենացին** հաստատվում է Տիգրանակերտում: Նա հեղինակել է պատմագիտական բազմաթիվ երկեր, այդ թվում՝ **«Տիգրանի վարքը»** վերտառությամբ մի աշխատություն, որը, ցավոք, մեզ չի հասել: Տիգրան II-ի արքունիքում էր ապրում նաև նշանավոր հույն փիլիսոփա և հռետոր **Մետրոդորոս Սկեսացին**, որը հեղինակել է մեզ չհասած **«Մեծ մարդկանց մասին»** վերնագրով աշխատությունը: Այստեղ նա մի ամբողջ բաժին է հատկացրել Տիգրան II-ի գործունեությանը: Պատմական ողբերգությունների և գրական

Մեհենագիր երկու արձանագրություն Փառախտոց

1. Սկզբնաղբյուրների համաձայն՝ հեթանոսական տաճարներում **մեհյաններում** հայերեն գրերով պատմություններ են գրվել: Այդ գրերը հայտնի են **մեհենագիր** անունով:

երկերի հեղինակ է եղել նաև Հայոց Արտավազդ II թագավորը: II–III դարերում Հայաստանում են գործել ասորի պատմագիրներ **Յամբղիքոսը** և **Բարդաձանը**, որոնք նույնպես գրել են Հայաստանի պատմությունը: Հայոց թագավորների և նրանց գործերի մասին հայերեն մեհենագրերով գրվել է մեզ չհասած այսպես կոչված «**Մեհենական պատմություններում**»: Մովսես Խորենացին հիշատակում է դրանց հեղինակներից մեկին՝ **Անիի քուրմ Ողյումային**:

III դարի ասորի հեղինակ **Մար Աբաս Կատինան** շարադրել է Հայաստանի հին պատմությունը, որից լայնորեն օգտվել է Մովսես Խորենացին:

Առաջին հայ հեղինակը, որի մասին մենք գիտենք, Արտաշես I-ի որդի Վրույրն է: Մովսես Խորենացին նրան անվանել է «այր իմաստուն և բանաստեղծ»: Նշանավոր գիտնական ու մտածող էր Տիրանը, որին Լուկուլլոսը գերեվարել էր Հռոմ: Նա Հռոմում հռչակվեց իբրև հայտնի հռետոր ու քերականագետ: Հռոմում Տիրանի հիմնած գրադարանում կային հազարավոր ձեռագիր գրքեր: Հունարենով գրված բազմաթիվ երկերի հեղինակ էր Արտավազդ II թագավորը: Նա գրել է ողբերգություններ, ճառեր և պատմական աշխատություններ, որոնք պահպանվել են մինչև II դարը:

Կասկածից վեր է, որ հայկական հեթանոսական մեհյաններում ևս, պատմագրությունից բացի, զբաղվում էին նաև տոմարագիտությամբ, մաթեմատիկայով, բժշկությամբ և այլն:

Թատրոնը: Հին հայ մշակույթի կարևորագույն բնագավառներից էր թատրոնը: Հույն հեղինակները վկայություններ ունեն Տիգրանակերտի ու Արտաշատի թատրոնների և անգամ խաղացանկի ու դերասանների մասին: Օրինակ, ինչպես գիտենք, Ք. ա. 53թ. Արտաշատում բեմադրվել է հույն

Անդիմակ և դիմակավոր դերասանների մանրանկարներ

նշանավոր թատերագիր **Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիները»** ողբերգությունը: Թատրոններն ունեին հունական բացօթյա ամֆիթատրոնի տեսք և կարող էին տեղավորել մի քանի հազար հանդիսականների: Բացի հունական թատերախաղերից՝ այստեղ բեմադրվել են նաև հայ հեղինակների գործեր: Քաղաքներում և բնակավայրերում եղել են նաև ժողովրդական թատրոններ, որտեղ բեմադրվել են ներկայացումներ, կազմակերպվել տոնախմբություններ, պարեր, հանդես են եկել միմոսներ, խեղկատակներ, պարուհիներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ կրոն են դավանել հայերը մինչև քրիստոնեությունը:
2. Ինչպիսի՞ն է եղել հայերի հնագույն հեթանոսական կրոնը:
3. Հայոց հոգևոր մշակույթի մեջ ի՞նչ տեղ էին զբաղեցնում առասպելներն ու վիպական երգերը: Սովորաբար ովքե՞ր էին դառնում դրանց հերոսները:
4. Ո՞ր դարաշրջանում հայկական աստվածներն սկսեցին նույնացվել հունական աստվածների հետ: Ցո՛ւյց տվեք դրանց զուգահեռները:
5. Ի՞նչ գիտեք նախամաշտոցյան գրի և գրականության մասին:
6. Պաշտոնական գրագրության մեջ ի՞նչ օտար լեզուներ են օգտագործվել:
7. Ի՞նչ զարգացման է հասել թատրոնը Հին Հայաստանում:
8. Գիտության հատկապես ո՞ր ճյուղն էր զարգացած Հին Հայաստանում:
9. Բնութագրե՛ք Հին Հայաստանի մշակույթը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

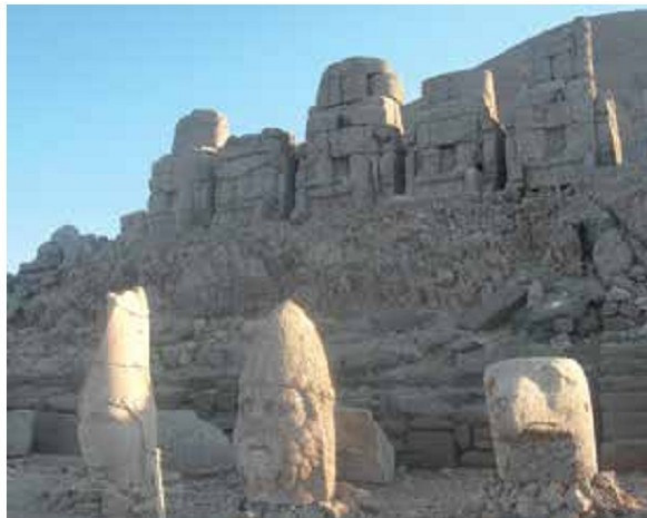
• Հայկ • Արա • Վահագն • Արամազդ • Անահիտ • Աստղիկ • Միհր • Նանե • Վանատուր • Տիր • Առասպել • Տորք Անգեղ • Շամիրամ • Վեպ • Արտաշես և Սաթենիկ • Դիցարան • Զևս • Արտեմիս • Հերակլես • Ափրոդիտե • Աթենաս • Ապոլլոն • Մեհենագիր • Ամփիկրատես Աթենացի • Մետրոդորոս Սկեպսացի • Յամբղիքոս • Բարդաժան • Վրույր • Տիրան • Մար Աբաս Կատինա •

3. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Շինարարական արվեստը:

Հելլենիզմի դարաշրջանում բուն զարգացում ապրեց քաղաքաշինությունը: Կառուցվում էին նոր քաղաքներ և ընդարձակվում հները: Նշված ժամանակաշրջանում հանդիպում ենք մի քանի տասնյակ քաղաքների, որոնցից առավել նշանավորներն ու ամենախոշորներն էին Տիգրանակերտը և Արտաշատը: Ինչպես գիտենք, Արտաշես I-ի պատվերով կարթագենյան զորավար Հաննիբալը նախագծում է Արտաշատ քաղաքի հատակագիծը, ապա սկսվում են շինարարական աշխատանքները: Հայկական մայրաքաղաքն այնքան էր աչքի ընկնում իր մեծությամբ, հարստությամբ ու պարիսպների ամրությամբ, որ հռոմեացիները, ինչպես գիտենք, այն անվանել են **Հայկական Կարթագեն**: Արտաշատը կառուցվել է մի քանի բլուրների վրա, որոնցից իննի վրա գտնվել է հզոր պարիսպներ ունեցող միջնաբերդը: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերված մարմարե և կավե արձանները, զենքն ու զրահը, գործիքները, ոսկուց ու արծաթից պատրաստված զարդերը վկայում են քաղաքային արհեստների բարձր զարգացածությունը, հավաստում երկրի մշակութային բարձր մակարդակը: Տիգրանակերտի պարիսպները, հասարակական գեղեցկատես շենքերը, պալատները, թատրոնը, թագավորական դրյակն ու պարտեզը վառ գույներով նկարագրել են օտար պատմիչները:

Մեծ զարգացում ապրեց ամրոցաշինությունը: Հայ ամրոցաշինության գոհարներից է **Գառնի ամրոցը**, որը եղել է Հայոց թագավորների ամառանոցը: Այն շրջապատված է եղել ամրակուռ հզոր պարիսպներով, որոնք մինչև օրս էլ պահպանվել են:

Անտիոքոս I Երվանդունի թագավորի դամբարանը (Կոմագենե, Նեմրուք լեռ, Ք. ա. I դ.)

Գառնին ունեցել է արքունի պալատ և հեթանոսական տաճար: Վերջինս վերականգնվել է XX դարում: Պարիսպները կազմված են մեծամեծ տաշած քարերից: Դրանք իրար են ագուցվել մետաղե կեռերով: Պարիսպները, որոնք ունեցել են երկու մետրից ավելի լայնություն և տասը մետր բարձրություն, ամրացված են եղել հուժկու աշտարակներով: Գառնիում **Տրդատ I**-ը թողել է հունարեն արձանագրություն: Արքունի պալատի հարևանությամբ գտնվել է բաղնիքը՝ իր սառը, գոլ և տաք բաժանմունքներով: Ջուրը տաքացվել է ստորգետնյա վառարաններով: Բաղնիքի հանդերձարանի հատակին պահպանվել է գունազարդ մի մեծ խճանկար՝ պատրաստված Ազատ գետի խիճերից:

Աստղիկ (Ափրոդիտե) աստվածուհու մարմարե արձանը Արտաշատից

Մեզ հասած հայկական հեթանոսական ճարտարապետական հուշարձաններից ամենագեղեցիկը և կատարյալը Գառնիի տաճարն է, որը նույնպես կառուցել է Տրդատ I-ը: Տաճարը հիշեցնում է հունա-հռոմեական տաճարային կառույցներ: Այն չորս կողմից շրջապատված է 24 սյուներով, զարդարված է շքեղ քանդակներով: Դրանք պատկերում են մարդկային կերպարանքներ, խաղող, նուռ, առյուծի գլուխ: Տաճարը նվիրված է եղել **Միհրաստծուն**: Գառնիի տաճարը, որ շատ է հիշեցնում Մուծածիրի մեհյանը, ունի հայկական ճարտարապետությանը հատուկ մի շարք գծեր: Նրա քանդակները կրում են տեղական հնամենի ավանդույթների կնիքը: Հայաստանում գոյություն են ունեցել **Արամազդ, Վահագն, Անահիտ, Աստղիկ** և այլ աստվածներին նվիրված բազմաթիվ տաճարներ՝ աստվածների արձաններով, սակայն, ցավոք, դրանք չեն պահպանվել կամ դեռևս չեն հայտնաբերվել:

Գառնիում և Արտաշատում գտնվել են մարմարյա արձաններ, որոնցից նշանավոր է Արտաշատում գտնված Աստղիկ աստվածուհու մարմարե արձանը: Արևմտյան Հայաստանում գտնվել է Անահիտ աստվածուհու բրոնզե արձանի գլուխը, որը պահպանվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Նկարչության բացառիկ օրինակ է Գառնիի բաղնիքի խճանկարը, որն աչքի է ընկնում գույների գեղեցիկ զուգորդումներով: Խճանկարի կենտրոնում օվկիանոսն է ու ծովը՝ տղամարդու և կնոջ տեսքով՝ շրջապատված ծովային կենդանիների և ձկների պատկերներով: Ինչպես ցույց են տալիս պեղումների նյութերը, Արտաշատի քաղաքացիների տները զարդարել են երաժիշտների, ճիավորների, մոր և մանկան ու այլ բազմաթիվ կավե արձանիկներ:

Արվեստի իսկական գործեր են Արտաշեսյան թագավորների հատած դրամները: Իրենց բարձրաքանդակով ու գեղեցկությամբ առանձնանում են հատկապես Տիգրան Մեծի և Արտավազդ II-ի դրամները՝ թագավորների պատկերներով: Հայոց թագավորները դրամների վրա հունարեն գրությամբ թողել են իրենց անունները, իսկ հակառակ երեսին պատկերել են աստվածներ, կենդանիներ և այլն:

Հին Հայաստանի մշակույթը կարևոր դերակատարություն ունեցավ վաղ միջնադարի հայկական մշակույթի վերելքի համար:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ գիտեք Հին Հայաստանի քաղաքաշինության մասին: Թվարկե՛ք մի քանի նշանավոր քաղաքներ:
2. Ի՞նչ կառուցվածք է ունեցել Գառնիի ամրոցը:
3. Որո՞նք են Գառնիի տաճարի ճարտարապետական ակունքները:

10-ՐԴ ԹԵՄԱՅԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Հին հայկական մշակույթի ակունքները հասնում են մինչև տոհմացեղային շրջան: Հայկական մշակույթը բուռն վերելք է ապրում անհիշելի ժամանակներից: Դա են ցույց տալիս հնագիտական պեղումների նյութերը:

2. Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների հետևանքով Ք. ա. III դարից Հայաստանում սկսում է բուռն զարգացում ապրել հայկական հելլենիստական մշակույթը, որը տևում է շուրջ 6 դար: Այդ շրջանում մեծ նվաճումներ են ձեռք բերում քաղաքաշինությունը, ամրոցաշինությունը, ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը, կերպարվեստը և այլն: Այդ մասին հավաստում են ոչ միայն հնագիտական պեղումները, այլև հունա-հռոմեական հեղինակները և Մովսես Խորենացին:
3. Մեզ են հասել հնագույն առասպելներ կամ առասպելական պատմություններ, որոնք արտացոլում են հայկական հեթանոսական դիցարանը: Այդպիսի անզուգական նմուշներից են «Վահագնի ծնունդը» երգը և վիպական բազմաթիվ այլ երգեր, որոնք տեղեկություններ են պահպանել մեր ժողովրդի հեռավոր անցյալի մասին: Հիշատակության արժանի են «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» վիպերգական զրույցները: Հայաստանում գոյություն է ունեցել ոչ միայն հելլենիստական, այլև ժողովրդական թատրոն: Մեհյաններում հայերեն նշանագրերով գրվել են «Մեհենական պատմությունները», իսկ պաշտոնական գրավոր լեզուները եղել են հունարենը և արամեերենը: Արամեերեն լեզվով արձանագրություններ են պահպանվել Արտաշես I-ի սահմանաքարերի վրա, իսկ դրամները հատվել են հունարեն գրությամբ:

Ա Մ Փ Ո Փ ՈՒ Մ

Պատանի բարեկամներ, դուք այս տարի ուսումնասիրեցիք մեր ժողովրդի հնագույն և հին շրջանի պատմությունը: Իմացաք, որ հայոց պատմությունը պարբերացվում է հետևյալ դարաշրջանների.

Հնագույն շրջան – անհիշելի ժամանակներից մինչև Վանի թագավորության անկումը:

Հին շրջան – Երվանդունիների թագավորության կազմավորումից մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելը Հայաստանում (IV դարի սկիզբ):

Միջնադարի շրջան – քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելուց մինչև XVII դարի կեսերը կամ հայ ազատագրական շարժման վերելքը: Միջնադարն իր հերթին բաժանվում է վաղ, զարգացած և ուշ միջնադարի ժամանակաշրջանների:

Նոր շրջան – XVII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժումներից մինչև Հայաստանի առաջին հանրապետության հռչակումը 1918թ. մայիսի 28-ին:

Նորագույն պատմության շրջան – Հայաստանի առաջին հանրապետությունից մինչև մեր օրերն ընկած շրջանը:

Հայ ժողովուրդը կազմավորվել է **Առաջավոր Ասիայի** մի տարածաշրջանում, որը կոչվում է **Հայկական լեռնաշխարհ**: Վերջինս ունի շուրջ 400 հազար կմ² տարածք, գտնվում է Փոքրասիական բարձրավանդակի ու Իրանական սարահարթի միջև և ունի ծովի մակերևույթից 1500-1800 մ միջին բարձրություն: Այստեղից են սկիզբ առնում Եփրատը, Տիգրիսը, Երասխը, Կուրը և այլ գետեր: Հայկական լեռնաշխարհում են գտնվում Սևանա, Վանա և Ուրմիո մեծ լճերը:

Հայկական լեռնաշխարհը մարդու բնակության հնագույն կենտրոններից մեկն է: Մեր հայրենիքում նախնադարյան մարդկային հասարակության պատմությունը հաշվվում է շուրջ մեկ միլիոն տարի: Այն բաժանվում է հետևյալ դարաշրջանների՝ **քարի դար**, որն իր հերթին բաժանվում է երեք շրջանի՝ **հին քարի դար (պալեոլիթ)**, **միջին քարի դար (մեզոլիթ)**, **նոր քարի դար**

(նեոլիթ), պղնձաքարի դար (էնեոլիթ), բրոնզի դար և երկաթի դար:

Հասարակության զարգացմանը զուգահեռ աստիճանաբար առաջանում է մասնավոր սեփականությունը՝ ծնելով գույքային անհավասարություն: Հանդես են գալիս առաջին զինված ջոկատները, ցեղային միությունները և պետական կազմավորումները:

Հայ ժողովուրդը կազմավորվել է Հայկական լեռնաշխարհում, որը վաղնջական ժամանակներից բնակեցված է եղել բազմաթիվ ցեղերով: Դրանց գերակշիռ մասը հայկական էր: Առաջին պետական կազմավորումը հանդես է եկել Ք. ա. 3-րդ հազարամյակում, որը կրել է Արատտա անունը: Ավելի ուշ հանդես է գալիս Թորգոմի տունը կամ Թեգարաման, որին վիճակված էր վճռական դեր խաղալ հայ ժողովրդի կազմավորման գործում: Կարևոր են եղել Հայասա-Ազգի պետական կազմավորումը, Նաիրի և Ուրուատրի ցեղային միությունները և ուրիշներ: Հարևան խթթական պետության և Ասորեստանի հարձակումները նպաստել են, որ նրանց դեմ պայքարում Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը միավորվի: Հայկական ավանդական պատմության համաձայն՝ հայ ժողովրդի նախնին եղել է Հայկը, որի անունով էլ կոչվել է մեր ժողովուրդը:

Համահայկական առաջին պետությունը, որ հայտնի է Արարատյան թագավորություն կամ Թորգոմի տուն անունով, հանդես է գալիս Հայկական լեռնաշխարհում Ք. ա. XI դարի վերջերին: Առաջին թագավորը եղել է Արամայիսը:

Ք. ա. IX դարում Վանա լճի ավազանում ծնունդ է առնում Վանի կամ Բիայնիլիի թագավորությունը, որն ասսուրական սեպագիր արձանագրություններում հայտնի է Ուրարտու անունով: Մենուա, Արգիշտի I և Սարդուրի II թագավորների օրոք Վանի թագավորությունը վերածվում է Առաջավոր Ասիայի հզոր տերության: Մայրաքաղաքն էր Տուշպա քաղաքը: Ք. ա. 782թ. Արգիշտի I-ը Այրարատյան դաշտում հիմնում է Էրեբունի բերդքաղաքը: Վանի թագավորությունը թուլանում է կիմերական, սկյութական ցեղերի և Ասորեստանի հարձակումների հետևան-

քով և անկում է ապրում Ք. ա. VII դարի վերջերին: Վանի թագավորությունում մեծ զարգացման հասան գյուղատնտեսությունը, արհեստները, քաղաքաշինությունը, ջրանցքաշինությունը, մշակույթը և այլն: Նյութական մշակույթի մասին մեզ հարուստ նյութեր են տալիս հնագիտական պեղումները;

Վանի թագավորության անկումից հետո նրա տարածքում հանդես եկան մի շարք պետական կազմավորումներ, որոնց մեջ սկսեց առանձնանալ Պարույրի թագավորությունը: Սակայն Հայաստանն ամբողջությամբ իրենց իշխանության ներքո միավորեցին Երվանդական արքայատոհմի ներկայացուցիչները: Սրանց օրոք էլ ավարտվեց հայ ժողովրդի կազմավորումը:

Հայոց Երվանդականների թագավորությունը աջակցում է պարսից Կյուրոս Մեծին՝ դառնալով նրա դաշնակիցը: Սակայն ավելի ուշ Հայաստանը վերածվեց Աքեմենյան տերության XIII սատրապության՝ շարունակելով գոյատևել որպես ենթակա թագավորություն: Հզոր էր Ք. ա. VI դարում հայերի հակապարսկական ապստամբությունը, որը պարսից արքունիքը կարողացավ ճնշել միայն հինգ արյունահեղ ճակատամարտերից հետո:

Ք. ա. IV դարի 30-ական թվականներին Աքեմենյան տերությունն ընկավ Մակեդոնիայի թագավոր Ալեքսանդր Մակեդոնացու բանակների հարվածների ներքո: Ք. ա. 331թ. հայերը պարսիկների կողմում մասնակցեցին Գավգամելայի ճակատամարտին և մակեդոնացիների հաղթանակից հետո հռչակեցին Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի անկախությունները: Ալեքսանդր Մակեդոնացին Հայաստան չի արշավել, իսկ նրա ուղարկած զորքերը հայերից պարտություն են կրել:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերության տարածքում ձևավորված ամենուժեղ թագավորությունը Սելևկյան պետությունն էր, որին հաջողվում է Հայաստանը քաղաքականապես տրոհել չորս թագավորությունների և իրեն ենթարկել Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի և Կոմագենեի թագավորությունները:

Քաղաքական իրադրությունը փոփոխվեց հօգուտ հայերի Ք. ա. II դարի սկզբներին, երբ Սելևկյանները Մագնեսիայի մոտ Ք. ա. 190թ. Հռոմեական հանրապետությունից ծանր պարտու-

թյուն կրեցին: Արտաշեսը և Զարեհն իրենց անկախ հռչակեցին՝ վերականգնելով Մեծ Հայքի և Ծոփքի թագավորությունները: Արտաշես I-ը, որը հիմք դրեց Մեծ Հայքի Արտաշեսյան թագավորությանը, Երասխի և Մեծամորի ջրկիցի շրջանում կառուցում է իր թագավորության նոր մայրաքաղաք **Արտաշատը**: Նրա իրականացրած ռազմական, հողային և այլ բարեփոխումներով Մեծ Հայքի թագավորությունը խիստ ուժեղացավ: Վերադարձվեցին հարևանների կողմից Հայաստանից խլված տարածքները: Հողային հարաբերությունները կարգավորելու համար Արտաշես I-ը սահմանաքարեր կանգնեցրեց:

Տիգրան II թագավորի օրոք (Ք. ա. 95-55թթ.) Մեծ Հայքի թագավորությունը վերածվում է Առաջավոր Ասիայի հզոր տերության: Վերջինիս սահմանները ձգվում էին Եգիպտոսից և Կարմիր ծովից մինչև Կովկասյան լեռներ, Միջերկրական ծովից մինչև Կասպից ծով: Իր անմիջական ենթակայության տակ գտնվող տարածքներով և քաղաքական ազդեցության ոլորտում հայտնված երկրների հետ տերությունն ուներ շուրջ 3 միլիոն կմ² տարածք: Տերության կառավարումը բարելավելու նպատակով Տիգրան Մեծը կառուցեց Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը: Նրա տերությունը կառավարվում էր արքունի կառավարիչների և տեղական ենթակա թագավորների միջոցով: Տիգրան Մեծի հզոր դաշնակիցն էր Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորը, որը Հռոմի երդվյալ թշնամին էր:

Հռոմի հեղինակությունը Արևելքում խիստ խախտվեց, որը վերականգնելու համար Հռոմեական հանրապետությունը պատերազմներ սանձազերծեց Հայաստանի դեմ: Հակառակորդին հաջողվեց Ք. ա. 69թ. գրավել Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը: Սակայն ընդամենը մեկ տարի անց՝ Ք. ա. 68թ., Լուկուլլոսի գլխավորած հռոմեական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին Արածանիի ճակատամարտում: Հռոմեական հաջորդ արշավանքը գլխավորեց նշանավոր զորավար Գնեոս Պոմպեոսը: Տիգրան Մեծը ստեղծված ծանր իրադրության պայմաններում որոշեց հաշտություն կնքել, ինչը տեղի ունեցավ Ք. ա. 66թ. Արտաշատ մայրաքաղաքում: Տիգրան Մեծը կորցրեց նվաճած երկրների մեծ

մասը, սակայն կարողացավ իր իշխանության տակ պահել հայկական տարածքներն ամբողջությամբ և թագավորության անկախությունը:

Հռոմի ճնշումը Հայոց թագավորության նկատմամբ շարունակվեց Տիգրան Մեծի հաջորդ Արտավազդ II-ի (Ք. ա. 55–34թթ.) և վերջին Արտաշեսյանների օրոք: Դրա դեմ հաջողությամբ պայքարեցին Արտավազդ II-ը, նրա որդի Արտաշես II-ը և Տիգրան IV-ը, որը 1թ. զրհվեց Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների դեմ պայքարում:

Սպառվեց Արտաշեսյան արքայատոհմի արական ճյուղը, և Մեծ Հայքի թագավորությունում Հռոմի օգնությամբ սկսեցին գահակալել օտարազգի դրածո թագավորները: Նրանք, որպես կանոն, զրհ էին դառնում հայոց ավագանու վրեժխնդրությանը: Բացառություն է միայն Ջենոն-Արտաշեսը, որը մեծացել էր հայերի մեջ և Հայոց թագավորության շահերի ջերմ պաշտպանն էր:

Հայոց ավագանու համաձայնությամբ 52թ. Հայոց գահ բարձրացավ պարթևական թագավորի եղբայր Տրդատ I-ը: Հռոմի և Մեծ Հայքի ու Պարթևստանի միջև սկսված 10-ամյա պատերազմից հետո, երբ հռոմեական զորքերը Հռանդեայում ծանր պարտություն կրեցին, Հռոմը համաձայնեց Տրդատ I-ին ճանաչել Հայոց թագավոր: Սակայն նա թագը պետք է ստանար Հռոմում՝ կայսր Ներոնի ձեռքից: Մեծաթիվ հայ և պարթև ուղեկիցներով 65թ. Տրդատը ուղևորվեց Հռոմ, որտեղ էլ թագադրվեց 66 թվականին: Վերադառնալով՝ նա վերականգնեց ավերված Արտաշատը և կառուցեց Գառնիի հեթանոսական տաճարը:

II դարի 60-ական թվականներին Հայոց թագավորության մայրաքաղաք դարձավ Վաղարշապատը, իսկ մի քանի տասնամյակ անց թուլացող Հռոմը ճանաչեց հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը:

226թ. Պարսկաստանում իշխանության գլուխ եկան Սասանյանները, որոնք կամենում էին վերականգնել Աքեմենյանների պետությունը և Մեծ Հայքում վերացնել հայ Արշակունիների իշխանությունը: Հայոց Խոսրով I թագավորը երկարատև ու համառ պայքար մղեց Սասանյանների դեմ՝ Պարսկաստանում պարթև

Արշակունիների իշխանությունը վերականգնելու համար: Սակայն 259թ. նա սպանվեց Սասանյանների գործակալ Անակ իշխանի կողմից: Մանկահասակ թագաժառանգ Տրդատին փախցրեցին Հռոմ: Մեծ Հայքում իշխանության եկան Սասանյանների ներկայացուցիչները, որոնց իշխանությունը շարունակվեց մինչև III դարի վերջերը:

287թ. Տրդատ III-ը Մեծ Հայքի արևմտյան մասում հռչակվեց Հայոց թագավոր: Նրան գահ բարձրացրեց Դիոկղետիանոս կայսրը: Պարսկաստանի արքայից արքա Ներսեհ Սասանյանը փորձեց հակահարված տալ հռոմեացիներին, սակայն 297թ. ծանր պարտություն կրեց և ստիպված եղավ 298թ. կնքել Մծբինի 40-ամյա հաշտությունը: Մեծ Հայքի թագավորության համար սկսվեց խաղաղ զարգացման մի երկարատև շրջան:

Մեծ Հայքում բարձր զարգացման հասան գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը և առևտուրը: Առևտրական ճանապարհի հիմնական խաչմերուկը Արտաշատ մայրաքաղաքն էր, իսկ II դարի վերջերից՝ Վաղարշապատը: Առևտրական ճանապարհների մեջ նշանավոր էր «Հայոց արքունի պողոտան»:

Գյուղացիները միավորված էին գյուղական համայնքների մեջ: Համայնքը գյուղացիներին հնարավորություն էր տալիս պաշտպանելու իրենց շահերը, սակայն այն ձեռնտու էր նաև իշխանավորներին, քանի որ համայնքը համապարտ երաշխավորության սկզբունքով վճարում էր նաև չունևորների հարկերը:

Պետության գլուխ կանգնած էր թագավորն արքունիքի հետ: Նա իշխանությունն իրականացնում էր գործակալությունների միջոցով: Հայոց արքան կրել է «արքայից արքա», «Մեծ Հայաստանի մեծ թագավոր» տիտղոսները: Նշանավոր գործակալություններից էին հազարապետությունը, սպարապետությունը, մաղխազությունը, մարդպետությունը, մեծ դատավարությունը և այլն:

Թագավորությունը սկզբում բաժանվում էր 120 գավառների, իսկ ավելի ուշ՝ 20 աշխարհների: Պատկառելի ուժ էր հայոց բանակը: Ք. ա. VI դարում այն բաղկացած էր 40-հազարանոց հետևակից և 8 հազար հեծյալներից: Տիգրան Մեծի օրոք բանակը

300 հազար զինվոր ուներ, իսկ Արշակունիների շրջանում՝ 120 հազար: Բանակի գերագույն հրամանատարը թագավորն էր, սակայն փաստական հրամանատարությունը պատկանում էր սպարապետին:

Մեծ զարգացման հասավ հայոց մշակույթը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերության ստեղծումից հետո Հայաստանում տարածվեց հելլենիզմը, իսկ ավագանու շրջանում՝ հունարենը: Մեծ ծաղկում ապրեց քաղաքաշինությունը: Դրան նպաստում էր նաև Հայաստան բռնագաղթեցված հույն բնակչության առկայությունը: Սակայն հասարակ ժողովուրդը շարունակում էր պահպանել ազգային մշակույթն ու ավանդությունները: Հելլենիզմի դարաշրջանը Հայաստանում տևեց 6 դար:

Զարգացան շինարարական արվեստը, ճարտարապետությունը, կերպարվեստը: Հայ մշակույթի անկապտելի մասն էին կազմում առասպելները, ժողովրդական վեպերն ու զանազան ասքերը: Մեծ ծաղկում ապրեց հայերի հին կրոնը, որը հելլենիզմի շրջանում սկսեց հունականանալ: Զարգացան մեհենական գիրը, գրականությունը և թատրոնը: Հայաստանում են գործել հույն նշանավոր գիտնականներ Ամփիկրատես Աթենացին, Մետրոդորոս Սկեպսացին և ուրիշներ: Ողբերգություններ ու թատերգություններ է գրել Արտավազդ II թագավորը: III դարում նշանավոր է եղել ասորի մատենագիր Մար Աբաս Կատինան, որի հեղինակած «Հայոց պատմություն»-ից մեծապես օգտվել է Պատմահայր Մովսես Խորենացին:

IV դարի սկզբներից Հայոց թագավորությունը թևակոխեց միջնադարի ժամանակաշրջան:

ԺԱՄԱՆ ԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- Շուրջ 1 մլն տարի առաջ** – Քարի դարի սկիզբը Հայկական լեռնաշխարհում:
- Ք. ա. 6-րդ հազարամյակ** – Քարի դարի վերջը Հայկական լեռնաշխարհում:
- Ք. ա. 6-4-րդ հազարամյակի կես** – Պղնձաքարի դար (էնեոլիթ):
- Ք. ա. 4-րդ հազ. կեսեր – 2-րդ հազարամյակ** – Բրոնզեդարյան մշակույթի ժամանակաշրջանը:
- Ք. ա. XXVII դար** – Առաջին վաղ պետական կազմավորումը Հայկական լեռնաշխարհում՝ Արատտա:
- Ք. ա. XVIII-XII դարեր** – Խեթական պետությունը:
- Ք. ա. XV-XIII դարեր** – Խեթերի արշավանքները Հայաստանի դեմ:
- Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի երկրորդ կես** – Նաիրի և Ուրուատրի ցեղախմբերը Հայկական լեռնաշխարհում:
- Ք. ա. IX դարի առաջին կես** – Վանի թագավորության (Ուրարտու) առաջացումը:
- Ք. ա. 830-ական թթ.** – Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրումը:
- Ք. ա. 810-786թթ.** – Մենուա: Վանի թագավորության վերածումը Առաջավոր Ասիայի հզոր պետության:
- Ք. ա. 786-764թթ.** – Արգիշտի I:
- Ք. ա. 782թ.** – Էրեբունի (Երևան) քաղաքի հիմնադրումը:
- Ք. ա. 764-735թթ.** – Սարգուրի II:
- Ք. ա. 743թ.** – Ասորեստանի Թիգլաթ-Պալասար III թագավորի հարձակումը Վանի թագավորության վրա:
- Ք. ա. 735-713թթ.** – Ռուսա I:
- Ք. ա. 714թ.** – Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ի ավերիչ արշավանքը Վանի թագավորություն:
- Ք. ա. 685-645թթ.** – Ռուսա II: Թեյշեբահնի քաղաքի (Կարմիր Բլուր) կառուցումը:
- Ք. ա. 612թ.** – Ասորեստանի տապալումը և նրա մայրաքաղաք Նինվեի գրավումը մարերի, բաբելոնացիների և հայերի համատեղ ուժերով:
- Ք. ա. 550թ.** – Աքեմենյան դինաստիայի հաստատումը Պարսկաստանում Կյուրոս Մեծի գլխավորությամբ:
- Ք. ա. 401-400թթ.** – Հունական տասհազարանոց զորաբանակի նահանջը Հայաստանով:
- Ք. ա. 331թ.** – Գավգամելայի ճակատամարտը և Աքեմենյան Պարսկաստանի կործանումը:
- Ք. ա. 330թ.** – Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունների անկախության հռչակումը:
- Ք. ա. 201թ.** – Սելևկյան գերիշխանության հաստատումը Հայաստանում:
- Ք. ա. 190թ.** – Մագնեսիայի ճակատամարտը: Սելևկյան տերության քայքայման սկիզբը:

- Ք. ա. 189–մոտ 160թթ.** – Արտաշես I-ի գահակալությունը Մեծ Հայքում: Հայկական հողերի միավորումը և Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետության առաջացումը:
- Ք. ա. 180-ական թթ.** – Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը:
- Ք. ա. 95-55թթ.** – Տիգրան II Մեծի գահակալությունը:
- Ք. ա. 94թ.** – Ծովքի միացումը Մեծ Հայքի թագավորությանը:
- Ք. ա. 89-71թթ.** – Տիգրան II-ի նվաճումները:
- Ք. ա. 69-66թթ.** – Հայ-հռոմեական պատերազմները:
- Ք. ա. 69թ. հոկտ. 6** – Տիգրանակերտի ճակատամարտը:
- Ք. ա. 68թ. սեպտեմբեր** – Արածանիի ճակատամարտը:
- Ք. ա. 66թ.** – Պոմպեոսի արշավանքը Հայաստան և հայ-հռոմեական պայմանագրի կնքումը Արտաշատում:
- Ք. ա. 55-34թթ.** – Արտավազդ II:
- Ք. ա. 53թ.** – Կրասոսի պարթևական արշավանքը և հայ-պարթևական ռազմաքաղաքական դաշինքի ձևավորումը:
- Ք. ա. 53թ. մայիսի 6** – Խառանի ճակատամարտը, հռոմեական բանակի ջախջախումը և Կրասոսի սպանությունը:
- Ք. ա. 36թ.** – Անտոնիոսի պարթևական արշավանքը:
- Ք. ա. 34թ.** – Անտոնիոսի արշավանքը Հայաստան: Արտավազդ II-ի ձերբակալումը:
- Ք. ա. 30-20թթ.** – Հայաստանի անկախության վերականգնումը: Արտաշես II:
- Ք. ա. 20-8թթ. 1թ.** – Տիգրան III:
- 54-64թթ. 62թ.** – Տիգրան IV-ի սպանությունը: Արտաշեսյան արքայատոհմի անկումը:
- 64թ. 66թ.** – Պարթևա-հռոմեական տասնամյա պատերազմը:
- 66-88թթ. 114թ. 117-140թթ.** – Հռանդեայի (Եռանդ) ճակատամարտը: Հռոմեացիների վտարումը Հայաստանից:
- 186-211թթ.** – Հռանդեայի պայմանագրի կնքումը:
- 211-259թթ. 226թ.** – Տրդատ I-ի թագադրումը Ներոնի կողմից: Արշակունյաց արքայատոհմի հայկական ճյուղի սկզբնավորումը:
- 287-330թթ. 298թ.** – Տրդատ I-ի գահակալությունը:
- 186-211թթ.** – Տրայանոս կայսեր արշավանքը Հայաստան:
- 211-259թթ. 226թ.** – Վաղարշ I-ը՝ Հայոց թագավոր: Վաղարշապատի կառուցումը:
- 287-330թթ. 298թ.** – Վաղարշ II-ը՝ Հայոց թագավոր: Հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանության սկիզբը:
- 211-259թթ. 226թ.** – Խոսրով I Մեծ:
- 287-330թթ. 298թ.** – Սասանյան արքայատոհմի իշխանության հաստատումը Պարսկաստանում:
- 287-330թթ. 298թ.** – Տրդատ III Մեծ:
- 298թ.** – Մծբինի 40-ամյա հաշտության պայմանագիրը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
-------------------	---

ԲԱԺԻՆ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԹԵՄԱ 1. ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ.....	6
ԹԵՄԱ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆՕՐՐԱՆ.....	18
ԹԵՄԱ 3. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ.....	31
1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՆԻՔ	31
2. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ.....	35

ԲԱԺԻՆ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԹԵՄԱ 4. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	42
ԹԵՄԱ 5. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	54
1. ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ.....	54
2. ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. IV-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ.....	63
ԹԵՄԱ 6. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	70
1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆԿԱԽԱՑՈՒՄԸ.....	70
2. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ	73
ԹԵՄԱ 7. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ	79
1. ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ	79
2. ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ	84
3. ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	89
4. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ II-Ի ՕՐՈՔ	100
5. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ՕՐՈՔ	109

ԹԵՄԱ 8. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	
(I-III ԴԱՐԵՐ)	115
1. ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.....	115
2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ II-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ.....	123
ԹԵՄԱ 9. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ	132
1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ	132
2. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	139
ԹԵՄԱ 10. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	149
1. ՎԱՂ ԵՎ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	149
2. ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	151
3. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ.....	161
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	173
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	174

Բաբկեն Հարությունյան
Վլադիմիր Բարխուդարյան
Իգիթ Ղարիբյան
Պետրոս Հովհաննիսյան

Հայոց պատմություն

Հնագույն և հին շրջան

6-րդ դասարանի դասագիրք

Շապիկի ձևավորումը՝ Ա. Բաղդասարյանի
Համակարգչային էջկապը՝ Միքայել Աբրահամյանի
Սրբագրիչ՝ Պարույր Հակոբյան

«ՄԱՆՄԱՐ» ՓԲԸ
Ղ. Փարպեցի 9, բն. 7, հեռ. 53-79-82, 53-79-83
E-mail: manmar@manmar.com
www.manmar.am

